Anastasio en de schaal van Richter

J.J. Oversteegen

bron
J.J. Oversteegen, *Anastasio en de schaal van Richter*. HES Uitgevers, Utrecht 1986

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/over018anas01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

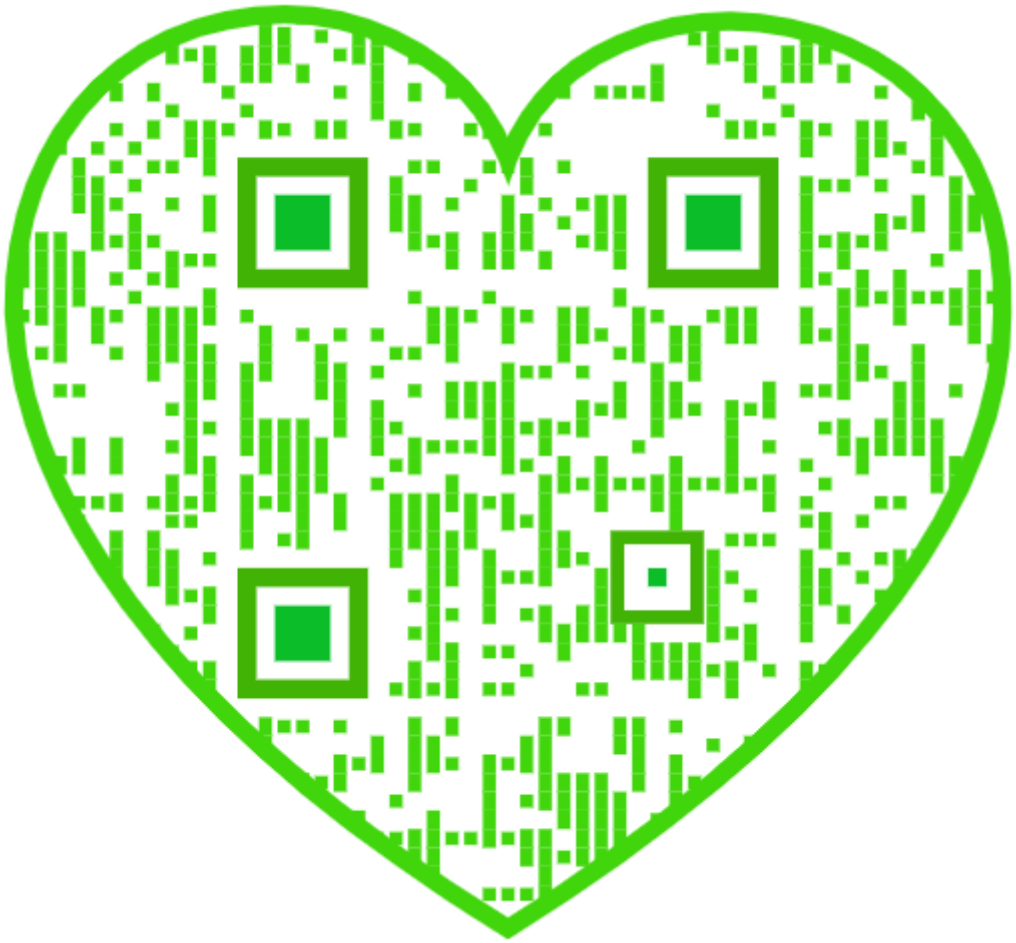

[Lucebert]

ik tracht op poëtische wijze
dat wil zeggen
eenvouds verlichte waters
de ruimte van het volledig leven
tot uitdrukking te brengen

ware ik geen mens geweest
gelijk aan menigte mensen
maar ware ik die ik was
de stenen of vloeibare engel
geboorte en ontbinding hadden mij niet aangeraakt
de weg van verlatenheid naar gemeenschap
de stenen stenen dieren dieren vogels vogels weg
zou niet zo bevuild zijn
als dat nu te zien is aan mijn gedichten
die momentopnamen zijn van die weg

in deze tijd heeft wat men altijd noemde
schoonheid schoonheid haar gezicht verbrand
zij troost niet meer de mensen
zij troost de larven de reptielen de ratten
maar de mens verschrikt zij
en treft hem met het besef
een broodkruimel te zijn op de rok van het universum

niet meer alleen het kwade
de doodsteek maakt ons opstandig of deemoedig
maar ook het goede
de omarming laat ons wanhopig aan de ruimte
morrelen

ik heb daarom de taal
in haar schoonheid opgezocht
hoorde daar dat zij niet meer menselijks had
dan de spraakgebreken van de schaduw
dan die van het oorverdovend zonlicht

Voorwoord

Eenmaal in mijn leven heb ik een echte aardbeving meegemaakt. Het was in Mexico City, en ik bevond mij op de plaats waar één van de hoogste gebouwen in het hete stadscentrum het hoofd koel probeert te houden: een café op de bovenste verdieping.

Wat voor belevenis was het eigenlijk? Ik zou het nog steeds niet kunnen uitleggen. Een licht ruisen, gevolgd door toenemend gerinkel van glaswerk achter de bar (als in een B-film, vrees ik), en tenslotte twintig sekonden, een halve minuut misschien, de gewaarwording dat niets helemaal op zijn eigen plaats staat. Verbazing, aanzwellende angst, overgaand in een afwachtende houding van volstrekte ontheemdheid, en dat allemaal in niet meer dan een paar minuten.

Enkele uren na het evenement was de berichtgeving al in volle gang. De radio meldde dat in een dam bij Oaxaca een gat geslagen was, met als gevolg overstromingen die zich niet al te ernstig lieten aanzien; hier en daar waren de verbindingen verbroken door scheuren in het toch al niet erg degelijke wegdek. De landelijke registraties van de schokken, een hele reeks blijkbaar, plus de notering op de schaal van Richter werden door de nieuwslezers opgesomd. Het had allemaal niets te maken met wat ik zelf had meegemaakt. In de stad was, voor zover ik zien kon, geen schade, geen ruit kapot, geen nieuwe scheuren in de huizen. De precolumbiaanse tempels onder en rond de kathedraal hadden hun rijzende beweging ten opzichte van de omringende pleinen en straten (wraak van de oude Indianen zoals een taxichauffeur mij eens uitlegde) niet versneld. Toen ik laat inde middag bij de villa van mijn gastheer arriveerde, in de heuvels buiten de stad gelegen zoals alle woningen van welvarende buitenlanders in tropisch hete gebieden, was de tuinman nog aan het werk. Op het eerste oog een zonderling, deze Anastasio, omdat hij de hele dag tegen zijn planten en struiken liep te praten, zich exkuserend als hij er één, om bestwil, verplaatste, en in zwijgende rouw gehuld wanneer hij een boom of heester moest rooien.

Ik vroeg hem of hij veel van het niet alledaagse natuurverschijnsel gemerkt had. Doorgaans onderbrak hij zijn geprevel alleen met een kort

ja of nee, maar ditmaal kreeg ik een heel verhaal. Anastasio was op jacht geweest naar een onaangename slang, en had daarvoor stil op zijn buik tussen de struiken gelegen. ‘En, meneer’, zei hij, ‘de aarde drukte zich tegen mij aan’.

Dat was de enige keer dat iemand iets zei wat ik in verband kon brengen met mijn eigen sensaties, niet omdat ik de aardbeving net zo ervaren had, maar omdat ik andermans ervaringen met een licht gevoel van misselijkheid kon navoelen.

Zo gaat dat met poëzie. Een echte dichter laat ons iets ervaren dat wij niet meegemaakt hebben. Wat daarna komt, zijn de statistische registraties, de verhalen over de gevolgen, de vermoedens over de oorsprong van de schok. Ik ben in al die nakomende bedrijvigheden geïnteresseerd, in de literaire kritiek bijvoorbeeld en in de literatuurwetenschap, omdat ik altijd weer hoop (en een enkele keer niet tevergeefs) dat een ander iets zinvols weet te zeggen over dat moment waar alles om draait, over de poëtische schok. Daarom alleen neem ik met graagte deel aan de diskussies over de beste beschrijvingstechnieken, over de reakties van lezers, over de beweegredenen van schrijvers.

Dit boek is te lokaliseren binnen die diskussies. Ik vraag mij erin af wat het verschil is tussen de ‘strategieën’ die wij gebruiken om ons inzicht in poëzie, in literatuur, te verruimen en over te dragen: de literaire kritiek, de empirische wetenschap, de hermeneutiek, en dat stiefkind: de literatuurfilosofie. Wat verbindt deze benaderingsvormen, wat onderscheidt ze? En vooral: wat hebben zij met de poëtische schok te maken?

In veel opzichten is *Anastasio en de schaal van Richter* een vervolg op *Beperkingen*, een noodzakelijke konsekwentie zal de ene lezer menen, een stap te ver de andere. De manier waarop ik omga met de standpunten van medecritici of - wetenschappers is ook dezelfde als in *Beperkingen*: alleen wanneer de sporen ervan in mijn eigen betoog waarneembaar zijn, heb ik personen en boeken met naam en toenaam vermeld, voor de rest zijn zij opgelost in dat mengsel van aangeleerde kennis en eigen invallen dat ik ‘mijn denken’ noem. Zelfs als men, met het oog op de ‘lopende diskussies in het vak’, zou verwachten dat ik mij over bepaalde standpunten uitspreek, gebeurt dat niet altijd. De dekonstruktivisten bijvoorbeeld, en Lacan, zijn afwezig, ook al spreek ik, net als zij, over interpretatie en, uitgebreid zelfs, over de psychoanalytische opvattingen. Ondanks alle verwantschap in ‘de problemen’, blijft hun denkwijze mij vreemd, behalve die van de vroege Ihab Hassan (maar deze is allang vergeten, ook door hemzelf). Hun theorieën bevinden zich naast en niet binnen mijn

aandachtsveld, zodat van een diskussie alleen maar misverstanden te verwachten zouden zijn.

Maar ook als het gaat om standpunten waarmee ik mij wel nadrukkelijk bezighoud, is er een grens: de datum waarop ik begon te schrijven, 1 januari 1984. Publikaties van na die dag komen alleen heel incidenteel ter sprake. Ik zeg dit vooral ten behoeve van lezers als die criticus, die in *Beperkingen* een onrechtvaardige behandeling van Jonathan Culler signaleerde, omdat twee van zijn boeken (waarvan het ene nog niet verschenen was, en het andere vermoedelijk zelfs nog niet gekoncipieerd) door mij genegeerd waren. Ook toen had ik overigens een afsluitdatum vermeld, maar dat had blijkbaar niet geholpen. Misschien heb ik dit keer meer sukces.

I Kritiek, wetenschap, poëzie

1

Ik houd nogal van betogen, waarvan men in een paar zinnen kan zeggen waarover zij gaan; maar ik schrijf ze niet. Wanneer ik, bijvoorbeeld, kort zou moeten vertellen welke onderwerpen in dit boek aan de orde gesteld worden, kom ik bij de eerste woorden al in verlegenheid.

Het zal gaan over de vraag waarom er nooit een volwaardige theorie over poëzie/lyriek tot stand is gekomen. Heeft dat te maken met een bijzondere status van die poëzie, en misschien vooral: met een afwijkende manier van lezen bij gedichten? Leest ieder van ons gedichten op dezelfde wijze? Lezen wij alle gedichten op dezelfde wijze? *Hoe* leest men - of moet ik zeggen: lees ik? - een gedicht, en dan in het bijzonder een gedicht dat zogenaamd onbegrijpelijk is? Welke rol speelt daarbij een kategorie als ‘het onbewuste’ waaraan traditioneel zo'n groot belang gehecht wordt? Of moet ook dit voorzichtiger gesteld worden, en kan ik de vraag beter zo formuleren: welke rol spelen onze denkbeelden over dat onbewuste? Wetenschappelijke denkbeelden maar ook die veel vagere voorstellingen die de gemiddelde lezer (U of ik dus) daarvan heeft?

Om het de lezer en mijzelf niet al te moeilijk te maken, zeg ik het voorlopig zo: al deze onderwerpen komen aan de orde, maar zij staan in het brede kader van één probleemstelling, en wel die van de verschillen en de overeenkomsten tussen ‘literaire kritiek’ en ‘literatuurwetenschap’. Deze mededeling is in ieder geval niet onwaar. Ik denk zelfs dat ik zó zal schrijven dat mijn literatuurwetenschappelijke collega's, en misschien ook de literaire critici, in de vraag naar het onderscheid en de overeenstemming tussen deze twee vormen van literatuurbeschouwing het theoretische middelpunt van mijn betoog kunnen zoeken.

Dat verschil ‘bestaat’ natuurlijk niet. In het Engels gebruikte men tot voor tien jaar zelfs voor het hele komplex maar één woord, ‘literary criticism’, en de meeste Angelsaksen doen dat nog steeds. Maar op het kontinent, vooral in de ‘Germaanse’ landen, hebben literatuurwetenschappers, die proberen duidelijk te maken wat zij met hun vak aanwillen, al vele jaren de gewoonte, bepaalde handelingen als ‘wetenschappelijk’ te bestempelen, en andere als (slechts) kritiek, of ook wel

'literaire essayistiek'. Daarmee hebben zij de mogelijkheid geschapen tot een duidelijke positiebepaling binnen de wetenschap, en dat moet toegejuicht worden.

Maar exaktheid moet in de wetenschap liever geen halve maatregel blijven. Het is noodzakelijk, vast te stellen wat het dan precies is dat de wetenschap van de kritiek onderscheidt, losmaakt, emancipeert zelfs. Ik ben nog nooit twee literatuurwetenschappers tegengekomen die daar hetzelfde over denken, tenminste bij de beoordeling van andermans handelingen. Een zekere consensus over de principes lijkt wel aanwezig, al kan het bestaan van scholen, of als men kwaadaardig wil zijn: sekten, zelfs op het punt van die heel globale normen niet ontkend worden. Feitendekking; empirische gegrondheid, in de zin van een duidelijke relatie tussen uitspraken en beschreven werkelijkheid; een eenduidige terminologie; intersubjektieve waarneming; toetsbaarheid; logische verbindingen tussen de uitspraken (systematiek), dat zijn de meest genoemde criteria. Over ieder daarvan blijkt strijd mogelijk te zijn, in zoverre dat het ene criterium ook door critici wel voor hun bezigheden geclaimd wordt (explicietheid en empirisch fundament), terwijl het andere door lang niet alle literatuurwetenschappers beschouwd wordt als een onontkoombaar vereiste (toetsbaarheid).

Het zijn normen, en dus is diskussie mogelijk. Daarbij kunnen grote groepen wetenschappers het nog met elkaar eens zijn. Het kostte mij niet zoveel moeite om dat lijstje 'criteria voor (literair-)wetenschappelijk handelen' op te stellen, en dat wijst in elk geval op een redelijke mate van overeenstemming over de vraag waar de moeilijkheden liggen. Soms lijkt het er zelfs op, dat er niet meer dan twee groepen literatuurwetenschappers te onderscheiden zijn, waarvan de grondbeginselen volstrekt onverzoenbaar blijven: de hermeneutici en, laat ik ze noemen: de empirici. Dit is vooral het geval als men naar de 'manifesten', de programma's, kijkt. Neemt men echter het wetenschappelijk *gedrag* onder de loep, dan wordt het beeld heel wat minder scherp omlijnd. Allerlei tussenvormen zijn mogelijk, ja zelfs: de ene aktiviteit blijkt op een kritiek moment steeds weer in de andere over te glijden, een situatie waar hermeneutici minder moeite mee blijken te hebben dan empirici. Misschien moet ik zelfs zeggen: er bestaan hermeneutische en empirische *strategieën*, geen wetenschappers.

Ik ben al bezig met het scheppen van meer orde dan binnen de literatuurwetenschap meestal aangenomen wordt, en ik doe dat zonder schuldgevoel. Waar wetenschap in het geding is, kan men zich niet bij evidenties neerleggen. Voor het moment stel ik vast, dat er een, al honderd jaar durende, maar steeds anders geformuleerde en niet zelden

helemaal verdoezelde, tweedeling bestaat binnen de literatuurwetenschap, die doorgaans gezien wordt als een *tegenstelling* tussen kentheoretische *richtingen* waarbinnen men verschillend denkt over dezelfde vragen. Ik wil echter de vraag opwerpen, of het niet eerder om *komplementaire houdingen* gaat tegenover objekten die wij alleen maar 'hetzelfde' kunnen noemen omdat er in *alle* gevallen al voorafgaande beslissende keuzen gedaan zijn. Al deze wetenschappers bijvoorbeeld, hebben aanvaard dat het bestaan van 'literatuur' (als sociokultureel of als universeel verschijnsel) een zinvolle aanname is, en menen zelfs vaak te weten wat dat dan zou moeten zijn.

Over literatuuropvattingen is tot voor kort nauwelijks gediskussieerd; de hermeneuticus en positivist in de 19de eeuw, maar ook de gemiddelde 'interpretatief' en 'popperiaan' in een dichterbij liggend verleden, zochten niet dáar hun onderlinge tegenstellingen. De één was hoogstens wat duidelijker in de omschrijving van zijn denkbeelden over de aard van het onderzoeksobjekt dan de ander, en op dat punt waren de hermeneutici, zoals de 'tekstimmanente' interpreten, meestal explicieter dan de anderen.

Een vraag die bij deze tastende onderscheiding van benaderingen binnen de literatuurwetenschap naar voren komt, is: als een deel van de vakbeoefenaars een aantal onderscheidende criteria tussen kritiek en wetenschap niet aanvaardt, is het dan wel mogelijk om die twee van elkaar af te bakenen? Iets anders gezegd: komt een aantal literatuurwetenschappers (globaal: de hermeneutici) bij handhaving van de opgesomde criteria niet met één been in de kritiek, met het andere in de wetenschap terecht? En als die maatstaven, geheel of gedeeltelijk, losgelaten worden, wat is dan nog het onderscheid tussen (een gedeelte van) de literaire kritiek en (een gedeelte van) de literatuurwetenschap?

Hoe ik hierover denk, zal ik pas helemaal duidelijk kunnen maken, nadat ik heb medegedeeld welke criteria ik zelf geschikt acht voor het onderscheiden van twee soorten handelingen die ik allebei nuttig, en zelfs noodzakelijk, acht voor een vruchtbare benadering van het kulturele komplex 'literatuur'. Op dit moment, nu ik pas de eerste stappen doe, kan ik alleen heel algemene opmerkingen maken. Ik zal een kader aangeven, dat mij in staat moet stellen om, op grond van een konkrete casus, tot een meer verfijnde 'kartéring' te komen. Aan de hand daarvan hoop ik nauwkeuriger te kunnen omschrijven, wat 'kritiek' en 'wetenschap' scheidt en verbindt. Dat zal pas gebeuren in het laatste hoofdstuk, zodat de cirkel zich, althans met betrekking tot déze vraagstelling, sluit. Wie meent dat dit woord 'cirkel' al een veroordeling van een wetenschappelijk betoog inhoudt, zal dus reeds de opzet van mijn boek onwe-

tenschappelijk vinden, en het daarom bij de kritiek onderbrengen. Dat mag, maar zelf heb ik geen moeite met cirkels, net zomin als met driehoeken en rechte lijnen, met binaire opposities en dialektische drieslagen. De vraag is maar wat men ermee doet.

Aangezien ik vat wil krijgen op een theoretisch verschil, dat in de praktijk naar mijn oordeel alleen maar tot een scherpere tegenstelling[1] gestold is omdat velen bepaalde aspekten van de eigen benadering buiten beschouwing lieten, kies ik een invalshoek die op een zakelijk onderscheid teruggaat. Men wil uitspraken doen over een tekst, of over een aantal teksten, die men om een of andere reden als 'literair' bestempelt; *waar gaat men dan staan?* Er is, de deur staat wijd open, sprake van een kommunikatieproces, waarbij, volgens het bekende model van Jakobson, betrokken zijn: een 'zender' (schrijver), een 'ontvanger' (lezer), een 'boodschap' (tekst), een talige en niet-talige omgeving ('kontekst'), talige en niet-talige regels ('kode') en technische middelen van overdracht ('kanaal').[2] Er zijn nu twee fundamenteel verschillende posities die men kiezen kan: binnen en buiten deze kommunikatie-situatie.

Het hele model verliest zijn zin, als men niet aanneemt dat 'het lezen van de tekst' een handeling is die plaats vindt vanuit de instantie van de 'ontvanger'. 'Gewone lezers' zijn zulke ontvangers, en literaire critici, die zich op het eerste oog vooral van die lezers onderscheiden doordat zij hun gewaarwordingen en oordelen onder woorden brengen. Maar ook 'interpretatieve' wetenschappers staan op die plaats. Wat filosofen en theoretici als Dilthey, Heidegger, Spitzer, Kamerbeek, Gadamer bedoelden met hun cirkel-postulaat, is niets anders dan: wie literatuur werkelijk als literatuur behandelen wil, moet zich richten op het *begrijpen* van teksten, en daarvoor moet ook de literatuurwetenschapper zich als geadresseerde opstellen. Voorlopig zal ik hun uitspraken beschrijven als: verfijnde en gesystematiseerde lezersreakties.[3]

1 *Hoe* scherp die tegenstelling is, laat een uitspraak zien als deze van Ihwe: 'One thing, however, has become clear [!]: what has become institutionalised as "the study of literature" is as far from an empirical and theoretical science as, in another area of human superstition, astrology is from astronomy' (Ihwe 73: 309).

2 Het model wordt hier alleen gebruikt met het oog op deze globale kategorieën. Hoewel Jakobson zijn uitwerking van Bühlers taalmodel ontwierp juist met het oog op de ontwikkeling van een linguistisch gefundeerde literatuurtheorie, ligt de kracht ervan m.i. niet daar.

3 Natuurlijk ben ik er mij van bewust dat een interpretatie geen 'korrekte weergave' is van de lektuur (cf Verdaasdonk 82). Later zal ik terugkomen op de fundamentele verschuiving die tussen 'lezen' en 'interpreteren' plaats vindt, omdat daarbij mogelijk negatieve effekten van kritiek èn wetenschap in het geding zijn.

Een principieel andere benadering is, dat men zich *buiten* de situatie opstelt, vanuit een 'externe' positie naar literatuur (= de literaire kommunikatie) kijkt. Men kan bijvoorbeeld, met de Franse en Oost-Europese strukturalisten mee, modellen of matrixen ontwerpen waarmee men de geselekteerde teksten te lijf gaat, vragenlijsten om het wat bescheidener uit te drukken. Dit staat dicht bij wat in vroeger tijden in de rhetorica plaats vond, en het is dan ook niet verbazingwekkend dat, tegelijk met het proklameren van externe beschrijvingsmodellen, een herleefde belangstelling voor de rhetorica gesignaleerd kan worden, en dat men zelfs pogingen doet, nieuwe versies daarvan te ontwerpen.

De tegenstelling lijkt keurig scherp te omschrijven, maar zodra het om de uitvoering van het programma gaat, vervagen de grenzen. Waar komen de vragen vandaan die de wetenschapper in zijn, zo zorgvuldig niet aan één tekst verbonden, 'model' heeft opgenomen? Wat men van een specifiek soort tekst te weten wil komen, is gerelateerd aan een opvatting over wat die tekst specifiek maakt, in casu: aan een literatuuropvatting. En bij die vraag komt de lezer in de wetenschapper om de hoek kijken.

Vele strukturalisten hebben geprobeerd, dit probleem te omzeilen door bij de logica te rade te gaan voor kategorieën die vrij zijn van dergelijke subjektieve (op zijn minst: groepsgebonden) smetten. Jean Cohen bijvoorbeeld, ontwerpt een imposant logisch beschrijvingssysteem, met symbolen en al, voor bepaalde tekstverschijnselen, namelijk kontradikties. Maar waarom kiest hij juist díe verschijnselen om ze door middel van een op de logica geënt systeem te ordenen? Zelf zegt hij het zó: 'Car la poésie, c'est l'intensité, ce que le langage produit en polarisant le signifié par élimination du terme neutre. [...] La raison fuit toute extrémité, la poésie la recherche. La poésie est quête d'intensité et les différentes figures que nous venons d'analyser [dat zijn: de varianten van de kontradiktie] sont autant de moyens que le langage sait mettre en oeuvre pour la produire' (Cohen 1970: 14).

De logica is slechts Cohens slavin: hij wist van tevoren al wat 'poëzie' is! Of iets relevant geacht mag worden of niet, blijft geheel gebonden aan een persoonlijke, natuurlijk door velen gedeelde, zienswijze. De *lezer* Cohen, de deelnemer aan het kommunikatie-proces, had al beslissende stappen gedaan voordat de wetenschapper aan het systematiseren ging, want 'lezen' is niet alleen de woorden op het papier met de ogen volgen, maar ook het al dan niet realiseren van verwachtingen omtrent het soort taalverschijnselen dat men tegenkomt. Om de zaak op scherp te stellen: zolang de beschrijving van een bepaald 'literair' objekt (één tekst of een aantal teksten) Cohens rhetorische doel blijft, is zijn 'model' een, in de

taal van de logica gestelde, generaliserende formulering van een zienswijze waardoor bepaalde teksten op specifieke ‘eigenschappen’ voorgeselekteerd worden. Dat kan men net zo goed zo zeggen: het model stelt ‘ontvangers’ in staat om met elkaar op meer systematische wijze dan in de alledaagse uitwisseling te spreken over hun lektuur.

Cohen let vooral op kontradikties. Culler, die meer dan wie ook gedaan heeft voor de export van strukturalistische denkbeelden en werkwijzen van Frankrijk naar de Angelsaksische landen, is terughoudender en stelt vast dat er (nog) geen goed omlijnde lyriektheorie bestaat. Dat doet hij in zijn boek *Structuralist Poetics* van 1975, maar wat de lyriektheorie betreft lijkt de situatie mij onveranderd. Echter: ook Culler probeert enkele elementen voor zo'n theorie bijeen te zoeken, en daarbij let hij op vragen als: hoe ‘verwijzen’ lyrische tekstelementen, wat zijn ‘organisch samenhangende totalen’, hoe gaan wij met metaforen om? Weer moeten wij vaststellen dat de gestelde vragen zelf wijzen op de aspekten die Culler, als *tekstgebruiker*, voor lyriek bepalend acht. Culler-de-semioticus en Culler-de-dekonstruktivist pakken het probleem anders aan, maar het gaat mij nu om Culler-de-strukturalist.

Wat zou het principiële onderscheid moeten zijn tussen Cohen en Culler enerzijds, en bijvoorbeeld Cleanth Brooks met zijn ‘irony/paradox’-maatstaf, of William Empson met zijn zeven soorten dubbelzinnigheid anderzijds? In beide gevallen worden op grond van persoonlijke keuzen modellen opgesteld of vooronderstellingen gehanteerd, waaraan algemene geldigheid toegekend wordt; zodra separate teksten beschreven worden, dienen die modellen of vooronderstellingen als leidraad.

Natuurlijk hebben grote aantallen literatuurwetenschappers zich deze lezers-komponent in hun uitgangspunten gerealiseerd, soms met berusting of triomf, soms onder protest. Volgens de protestanten gingen de strukturalisten, waarbij zij zich zelf aanvankelijk vaak aansloten, niet ver genoeg. Zolang men, zo wordt vanuit deze hoek geredeneerd, vast blijft houden aan het doel ‘literaire tekstbeschrijving’, valt men onvermijdelijk terug in de lezerspositie. De wetenschapper moet werkelijk *buiten* de kommunikatie gaan staan, en dat kan alleen door de vraag te stellen: wat maakt, dat lezers (als ‘proefpersonen’ beschouwd) beslissen dat zij met ‘literatuur’ te doen hebben, en wat heeft dat voor gevolgen voor hun hantering van die teksten, die zij tot de literaire groep rekenen? De empirische literatuurwetenschap wordt daarmee een onderdeel van bijvoorbeeld de linguistiek, de anthropologie, de sociologie, de semiotiek. Centraal komen vragen te staan als: onder welke voorwaarden wordt een tekst geacht, ‘literair’ te zijn? Welke maatschappelijke groepen nemen die beslissing, of beïnvloeden haar, en op welke gronden? Welke,

persoonlijke of kollektieve, problemen proberen schrijvers en lezers via ‘literatuur’ op te lossen? Wat is ‘lezen’? Is er verschil tussen ‘gewoon’ lezen en ‘literair’ lezen?

Bij een oppervlakkige beschouwing van dergelijke vragen, lijkt het erop dat de onderzoeker zich daarmee inderdaad buiten het literaire kommunikatieproces heeft opgesteld, omdat de relatie schrijver-tekst-lezer zèlf objekt van onderzoek is geworden. Het lijkt erop, maar ook hier passen vraagtekens. Ten eerste is het gemakkelijk aan te tonen, dat in de praktijk de eigen leeshouding een rol blijft spelen bij het soort problemen dat men stelt en bij de oplossingen die men voorlegt, maar dat is geen *principieel* argument. Het is denkbaar dat die subjektgebonden voor-beslissingen geheel uitgeschakeld worden, en dat inderdaad alleen gekeken wordt naar het gedrag van anderen, en naar de grond van hun beslissing met betrekking tot het literair-zijn (of niet) van bepaalde taalbouwsels, en vervolgens naar de konsekwenties die deze beslissing van de proefpersonen heeft voor hun leeswijze.

Maar hoe men zich een onderzoeksprogramma op deze grondslag moet indenken, dat is blijkbaar veel minder gemakkelijk te omschrijven. Ik ken tot op dit moment geen voorstellen, waaruit het literatuurbegrip van een dominante kultuurgroep, als men wil een ‘élite’, spoorloos is weggewerkt. Dat spreekt ook wel vanzelf. Hoe wil een onderzoeker uitmaken of hij met ‘literair gedrag’ te maken heeft, in die gevallen dat de taalgebruikers, waarvan hij de omgang met teksten analyseert, niet *zelf* een omschrijfbare literatuuropvatting huldigen? Dat kan hij toch alleen als hij, van zijn kant, dat gedrag in verband brengt met ‘literaire kommunikatie’? Stel, hij onderzoekt, in hoeverre lezers die niet ‘geïndoktrineerd’ zijn met één van de heersende literatuuropvattingen, bepaalde teksten anders lezen dan ‘geïnformeerde’lezers (of juist niet), dan heeft hij toch door zijn tekstselektie die ‘heersende opvattingen’ al binnengehaald? De ‘niet-geïnformeerde’ lezers komen juist niet tot die *keuze*!

Voor de goede orde, het gaat mij niet om het belang van dit soort doelstellingen. Wat ik op dit moment ter sprake wil brengen, is de onmogelijkheid om de implikatie van ‘heersende literatuuropvattingen’ te vermijden, wanneer men het literaire kommunikatieproces als onderzoeksobjekt kiest. In die zin staat *niemand* buiten de literaire uitwisseling. Zolang T.A. van Dijk, om een sprekend voorbeeld te kiezen, zich met ‘literatuur’ bezighield, was de afbakening van de door hem besproken groep teksten geheel de vertrouwde van de ‘traditionele’ literatuurwetenschap. Alleen door over te stappen naar de linguistiek, en algemene teksttheorie te gaan bedrijven, kon hij daaraan blijkbaar ontsnappen.

Ik wil een reëel verschil niet verdoezelen: men kan als exklusief *doel* van de literatuurwetenschap het ontwerpen van generalisaties omtrent 'het literaire proces' stellen, en dat plaatsen tegenover de doelstelling: beschouwing van afzonderlijke teksten. Het zou een vergissing zijn, te beweren dat dit laatste alleen door 'interpretatieve' scholen gedaan werd, en dus nu verouderd is. Wanneer J.J.A. Mooij zich in 1979 afvraagt, of literatuurwetenschappelijke koncepten niet hoofdzakelijk een exploratief karakter hebben (omdat zij ons in staat stellen nieuwe aspekten aan de gekozen taalbouwsels te ontdekken), kan men hem moeilijk een ouderwetse hermeneuticus noemen, maar zijn uiteindelijke doel blijft het begrijpen van literaire teksten.

De criticus, op zijn beurt, kan natuurlijk allerlei opmerkingen over de literaire kommunikatie maken, maar zijn kulturele funktie is, dat hij dit doet als beschrijvende en oordelende deelnemer aan het proces. Wanneer men de waterscheiding tussen criticus en wetenschapper wil aanbrengen door de ene als een variant van de 'ontvanger' te beschouwen (die eventueel uitstapjes naar buiten kan maken), en de ander als de principiële 'buitenstaander', die vanuit een externe positie de kommunikatie bekijkt (de komplicerende faktor dat men dit altijd doet vanuit bepaalde literatuuropvattingen laat ik nu buiten beschouwing), dan is het gevolg dat in de praktijk een grensverschuiving zou plaats vinden met betrekking tot de relatie kritiek-wetenschap. De meeste literatuurwetenschappers worden critici; of, wat preciezer: iedere uitspraak die inzicht over specifieke teksten overdraagt of die dit soort inzicht mogelijk wil maken, heeft een literairkritisch doel, wat weer betekent dat vrijwel alle literatuurwetenschappers op hun tijd literaire critici zijn of in dienst van de literaire kritiek staan. De situatie is door deze radikale ingreep wel overzichtelijker geworden, maar of wij er veel mee opschieten met betrekking tot onze vraagstelling: wat onderscheidt 'literaire kritiek' en 'literatuurwetenschap' *in de praktijk*, daarover heb ik mijn twijfels.

Wat ik gezegd heb over 'binnen' en 'buiten' het model staan, kan ook enigszins anders geformuleerd worden. Iedere literatuurbeschouwer heeft te maken met objekten die op een al dan niet specifieke wijze gelezen worden. De één wil het lezen wegwerken uit zijn eigen handelingen, omdat het een onzuivere wijze van observeren is, en laat zich alleen uit *over* lezen en lezers. De ander meent, dat op die wijze het afgezonderde karakter van de literaire uitwisseling overboord gezet wordt, en aanvaardt juist op wetenschappelijke gronden zijn uiteindelijke gebondenheid aan het lezen als eerste (en vaak laatste) handeling. Persoonlijk meen ik dat men geen inzicht kan krijgen in de hantering van

teksten door anderen zonder deze zelf aan een semantiserende handeling te onderwerpen, wat altijd een bepaalde vorm van lezen inhoudt. Iedere onderzoeker is naar mijn oordeel tevens lezer. Daarover kan men anders denken, en in theorie kan ik mij, zoals gezegd, de situatie wel voorstellen waarin alleen de leeshandelingen van anderen op tafel liggen. Maar *gelezen* wordt er altijd, door de onderzoeker zelf of door anderen.

Het verschil in doelstelling tussen kritiek en wetenschap, opgevat als 'binnen' en 'buiten' de kommunikatie geplaatste waarneming, is dus in de eerste plaats te vinden in *het gebruik dat gemaakt wordt van de resultaten van leeshandelingen.* Daarmee komt 'lezen' in het middelpunt van de problematiek te staan. Wat doet iemand die een door hem als literair beschouwde tekst leest? Aan de leespsychologie in het algemeen is al veel gedaan, aan de vraag wat 'literair lezen' is heel weinig. In deze formulering kies ik gedeeltelijk al partij: ik meen dat literatuur op een bepaalde wijze gelezen wordt, en dat dit te maken heeft met wat men ziet als de bijzondere hoedanigheden van teksten die men tot de literatuur rekent. Ik zeg dus *niet* dat de beslissing 'dit is literatuur' voor iedereen *dezelfde* leeswijze tot gevolg heeft.

Aan de hand van een voorbeeldgeval, het haast te beroemde (maar daardoor ook veelbesproken) 'programmagedicht' van Lucebert, *ik tracht op poëtische wijze*, zal ik nagaan wat ik zelf met zo'n tekst doe, en op grond daarvan later de vraag aan de orde stellen of mijn betoog 'kritiek' of 'wetenschap' is; of geen van beide; of allebei. Mijn eigen leesgedrag staat dus centraal, al komt dat van anderen, bij wijze van reliëf, eveneens ter sprake. Ik zie geen betere weg, omdat ik meen dat veel (wetenschappelijke) denkbeelden over 'literair-lezen' onhoudbaar zijn. Waar dat te pas komt, zal ik dergelijke opinies ter sprake brengen, gebruiken of (geargumenteerd) verwerpen, maar ik kan niet ontkennen dat ik mijn aanpak in eerste instantie op 'introspektie' baseer, en dat betekent in feite dat ik als onderzoeker mijn eigen proefpersoon ben. Wel zal ik mij natuurlijk zoveel mogelijk zó uitdrukken dat iedereen zíjn wijze van lezen, van die bepaalde tekst of in het algemeen, naast of tegenover de mijne kan plaatsen.

Interpretatie van het gedicht is niet mijn doel, alleen het stellen van vragen als: welke 'strategieën' gebruik ik, welke kennis zet ik in en welke vooronderstellingen, of als men wil: vooroordelen, liggen aan mijn leeswijze ten grondslag.

Ik neem een gedicht als demonstratie-exemplaar, en dat is niet omdat ik dan minder bladzijden nodig heb, want later kom ik om andere redenen óok nog met een roman. Ik meen dat ik gedichten anders lees dan andere, literaire en niet-literaire, teksten; of in ieder geval wil ik vanaf het begin

ernstig rekening houden met de mogelijkheid, dat de heel bijzondere plaats die ik aan poëzie toeken, leidt tot een leeswijze die daardoor (mede) gekonditioneerd wordt. Dat maakt het noodzakelijk om nog één stap verder te gaan buiten het gebied waar de wetenschappelijke diskussie plaats kan hebben: ik moet omschrijven wat die bijzondere positie van de poëzie in mijn ogen is. Laat ik dat na, dan kan ik ook niet duidelijk maken wat ik, al lezende, met zo'n uitzonderlijke tekst doe, en hoe de resultaten van die leeshandelingen gebruikt kunnen worden.

2

Wij nemen, zegt Husserl, niet de dingen waar, maar hun afschaduwing. Dat is mij te platoons uitgedrukt, maar in zijn voorbeelden is Husserl vaak verrassend nuchter. Kijk naar een kubus, wat zien wij? Niet echt een kubus, maar hoogstens drie vlakken. Op grond van onze kennis van de werkelijkheid vullen wij in onze geest deze vierkanten, ruiten of trapezia aan tot een zeskantig lichaam dat door gelijkvormige vlakken begrensd wordt, zodat wij toch kunnen volhouden: wij observeren een kubus. Waarnemen is zien vanuit een punt met daaraan gekoppeld konceptuele aanvullingen; alle zien is zien-als, om een andere filosoof te citeren die zich op dit terrein bewogen heeft. Wij leven in een décor van mensen en dingen, dat wij onophoudelijk opnieuw scheppen, en wij ervaren ons eigen existeren juist door de perspektivische rangschikking waaraan wij onze omgeving onderwerpen. *Wij* zijn het die werkelijk bestaan, al het andere bevestigt dit ‘zijn’ omdat levende en dode dingen de orde aanvaarden waarin zij door ons neergezet worden.

Natuurlijk weten wij wel dat wij alleen maar zo leven omdat wij niet anders kunnen, en omdat wij voor gek uitgemaakt zouden worden, wanneer wij de heerschappij over de dingen vrijwillig zouden opgeven. Juist door dit, op de achtergrond steeds aanwezige, besef voelen wij ons, de één een beetje meer dan de ander, vreemdeling in eigen wereld. In zijn vriendelijke vorm leidt dit besef tot treurigheid en onbestemd verlangen, als het erger wordt, is de depressie niet ver uit de buurt. Geen groter verademing voor de meest ontvankelijken dan het kortstondige gevoel van evenwicht met de omgeving, dat de beklemming soms doorbreekt. Alles staat even op zijn plaats, - ook zij zelf.

Deze gewaarwording van harmonie kan zo onverwacht zijn dat zij schokkend is. In autobiografieën worden dergelijke momenten vaak beschreven, en in een bijzondere, soms ook bijzonder heftige, vorm lijken zij op te treden bij grote wetenschappelijke ontdekkingen (Poin-

caré en zijn algebra-wetten). Degenen aan wie dit overkomt roepen meestal de intuïtie te hulp, al dan niet als onderdeel van een rationeel proces, om te verklaren *hoe* zij zo plotseling zagen dat alles 'klopte'. In minder bliksemende vorm maken wij allemaal, voor zover wij de melancholie van de displaced person kennen, dat bevrijdende moment van de geruststellende orde wel eens mee.

Maar ook het omgekeerde kan gebeuren: de dingen nemen het heft in handen. Zij tonen zich in hun hoge staat, hun glanzende aanwezigheid, alsof zij niet slechts een punt vulden van ons waarnemingsveld, maar alsof zij uit eigen kracht bestonden. *Zij* zijn, wij worden teruggebracht tot starend oog, tot kijkdier.[4] Onze eigenheid wordt genegeerd, wij zijn slechts een broodkruimel op de rok van het universum, of, in tegengestelde termen uitgedrukt: ons bewuste zijn is in de tienduizend dingen gevaren. Op het uiterste moment is er niets meer dan bewustzijn. Dat is het ogenblik waarop de film breekt, als hij al zo lang blijft draaien.

Huxley spreekt hierover, in *The Doors of Perception*, wanneer hij een mescaline-experiment beschrijft:

> '[I was] back in a world where everything shone with the Inner Light, and was infinite in its significance. The legs, for example of that chair - how miraculous their tubularity, how supernatural their polished smoothness! I spent several minutes - or was it several centuries? - not merely gazing at those bamboo legs, but actually *being* them - or rather being myself in them; or, to be still more accurate (for "I" was not involved in the case, nor in a certain sense were "they") being my Not-self in the Not-self which was the chair' (Huxley 54: 15-16).

Ook Sartre analyseert zo'n moment, als hij in *La Nausée* Roquentin laat overrompelen door het onverhulde bestaan van een boomwortel:

> 'L'existence avait perdu son allure inoffensive de catégorie abstraite: c'était la pâte même des choses, cette racine était pétrie dans l'existence. Ou plutôt la racine, les grilles du jardin, le banc, le gazon rare de la pelouse, tout ça s'était évanoui: la diversité des choses, leur individualité n'était qu'une apparence, un vernis. Ce vernis avait fondu, il restait des masses monstrueuses et molles, en désordre - nues, d'une effrayante et obscène nudité. [...] Cette racine, au contraire, existait dans la me-

4 Dat ik in mijn, misschien wat 'lyrisch' aandoende, beschrijvingen meer citeer dan eigen woorden gebruik, heeft de lezer hoop ik al opgemerkt. Hier en in het volgende kan men onder meer Bloem, Van Ostaijen, Nijhoff, Valéry, Eliot, Andreus, Lucebert ontmoeten, ook als hun namen niet genoemd worden of als er geen aanhalingstekens staan.

> sure où je ne pouvais pas l'expliquer. Noueuse, inerte, sans nom, elle me fascinait, m'emplissait les yeux, me ramenait sans cesse à sa propre existence'. 'Tous ces objets [...] j'aurais souhaité qu'ils existassent moins fort, d'une façon plus sèche, plus abstraite, avec plus de retenue' (Sartre 44: 161-164).

En Ter Braak, die in *Carnaval der burgers* de schokkende 'ontdekking' van een luciferdoosje beschrijft, een

> 'voorwerp, dat steeds, besloten in een dode nietszeggendheid, bij hem was geweest', en dat plotseling, 'zonder waarschuwing het veld der dagelijkse gevolgtrekkingen overschreed'. 'Een nuttige abstractie, met die geringe graad van concreetheid, die zelfs de onverschilligste waarneming nog als onvermijdelijk symptoom vergezelt, nam eensklaps gestalte voor hem aan'. '[Hij] bemerkte, dat hij staarde en geen poging deed, zich los te maken uit de aandachtige beschouwing van niets. Over het object heen ijlden zijn gedachten naar een afgrond, verlost van de zwaartekracht van het bestaan' (Ter Braak 1950, VW 1: 107-108).

Wat opvalt, in deze flarden citaat (ik zou er een hoofdstuk mee willen vullen), is dat de beschreven sensatie als een invasie in het dagelijks bestaan ervaren wordt, zelfs door Huxley die toch bewust een uitzonderlijke geestestoestand gezocht had door mescaline te nemen. Ook het verloop van de gewaarwordingen verschilt niet veel: een onbewaakt moment aan het begin, dan de opdringerige, 'naakte', aanwezigheid van 'de dingen'; daarna verlies van tijds- en ik-besef, en bij Huxley tenslotte het ontstaan van een nieuw identiteitsgevoel in een bewustzijnsloos en ongescheiden 'zijn' van ik en wereld. De beschrijvers hernemen zich herhaaldelijk ('to be still more accurate', 'ou plutôt'), en het is niet duidelijk of dit te maken heeft met de onmacht van de taal, dan wel met fasen in de beleving.

De parallellie in de drie beschrijvingen wijst op een identiek 'voorval'. De wijze echter waarop Huxley, Sartre en Ter Braak dat ervaringsmoment verwerken, is verschillend, en daarom heb ik juist deze voorbeelden gekozen. Huxley maakt een gelukzaligheid mee, die misschien samenhangt met het gekontroleerde karakter van een zorgvuldig begeleid experiment: een goede trip. Bij Sartre mondt de reeks ervaringen uit in angst, weerzin, zelfverwerping. En bij Ter Braak wordt het proces halverwege geblokkeerd; het lijkt erop dat hij de gebeurtenissen in de hand wil houden, juist vanwege het extreem bedreigende karakter ervan; daarop wijst een woord als 'afgrond' (de 'gouffre' van Pascal). Er zijn in *Carnaval der burgers*, en in andere essays van Ter Braak uit zijn

vroege jaren, formuleringen te vinden, die wijzen op een aangezogen worden door deze sensatie van de ontpersoonlijking, maar tegelijk op een diep gewortelde angst: ‘De doordringing van het leven met de dood betekent de ondergang van de persoonlijkheid in de stof; en dit is de tragedie der persoonlijkheid. Maar de doordringing van de dood met het leven betekent de her-beleving der stof door de persoonlijkheid, en dit is de eeuwige herrijzenis van het leven in de wisselende vormen der persoonlijkheden’ (‘Het schone masker’, VW 1: 213). Ik denk niet dat ik te ver ga, als ik dit in elkaar overlopen van ‘dood’ en ‘leven’ in verband breng met Huxley's ‘Not-self’, en dat het verschil in taal wijst naar de gevarenzone waarin Ter Braak gevoerd wordt door het ‘dichterlijk moment’, zoals hij het in *Carnaval* noemt. Wat men uit het geval Huxley verder nog mag opmaken, is dat de sensatie opgeroepen kan worden. De verlokking van sommige drugs ligt juist daar, maar dat is de meest gewelddadige, en niet voor iedereen werkzame, weg.

Ik denk, maar veel weet ik er niet van, dat het ervaren van de door Huxley beschreven ‘eenheid der dingen’ het doel is voor de boeddhist, die er een heel skala van disciplines voor ter beschikking heeft, eventueel mèt, maar vooral zonder, taal. Ook lijkt het mij datgene wat een mysticus als San Juan beweegt, in zijn streven naar ‘un no saber sabiendo’, een weten van niet weten. Dat ‘Lao-Tse’ vrijwel dezelfde termen hanteert als San Juan, is nauwelijks toeval te noemen wanneer men óok nog bij hem leest: ‘Zijn en Niet-zijn baren elkander’ (‘Lao-Tse’ 50: 35, § 11).[5] Voor mij is het verder zeker, dat het bij echte dichters eveneens gaat om die zelfstandigheid der dingen, en om een bezwering of juist versterking van de angst die daarmee gepaard gaat.

Ware poëzie, ik kan de uitdrukking niet vermijden. Iets ‘objektiefs’, ‘aantoonbaars’, bedoel ik daar niet mee. Het gaat om de beleving van die momenten van volmaakte harmonie, of, integendeel, volstrekte uitstoting, waarover ik tot nu toe in algemene termen en via citaten sprak. Iets preciezer: voor de ontheemden in eigen wereld gaat het om de schaarse ogenblikken van zich-thuis-voelen (Bloem in zijn *Dapperstraat*), maar de ‘zuivere lyricus’ waarover Van Ostaijen spreekt, geeft juist de dingen de macht, ‘ontledigt’ zich en zoekt uiteindelijk voor één moment de ‘extase’ van een nieuwe, ‘hogere’ of ‘diepere’ harmonie, een ‘tweede geboorte’. Iedere poëzielezer heeft zijn eigen hiërarchie van sensaties; hij geeft de

5 Termen als niet-weten, niet-zijn komen bij schrijvers intrigerend vaak voor, tot op dit moment. Komrij, bijvoorbeeld, heeft het over ‘het eindeloze heelal van niet-weten’ (84: 151), wat veel absoluter is dan enige vorm van ‘weten’ (en het negatief daarvan: niet weten). ‘Weten’ en ‘niet weten’ hebben een objekt, ‘niet-weten’ is objektloos.

voorkeur aan de geruststellende harmonie, of juist aan de ‘inquiétude’, of hij kiest zijn kalmerende en zijn opwekkende middelen al naar zijn stemming. Ook bij de dichter is de scheiding niet volstrekt. Gorter, wiens ‘sensitivistische’ gedichten misschien de grootste, en in ieder geval de eerste, gedichten in onze taal zijn waarin de ontpersoonlijking optreedt (‘Mijn lijf zat daar in een kamer’) en soms tot angst wordt (‘de klok holt, tik, tik - / zing het jammerlied / van het oogenblik’), weet ook van de momenten van geruststelling: ‘Ik ademde licht tevree, / alleen des avonds dee / ik de oogen der dingen toe’.[6] In het weergaloze vers dat begint met de regel ‘De boomen waren stil’ komen - en het is niet de enige keer in *De school der poëzie* - de twee gewaarwordingen ongescheiden samen. Ik citeer alleen de slotstrofe, al zou het hele gedicht als illustratie kunnen dienen: ‘Ik liep het aan te zien / *bang en tevreden*, / mijn voeten als goede lien / liepen beneden’ (kursief van mij, JJO). Uitleg is overbodig.

De hoogste poëzie is misschien juist in dit gelijktijdig oproepen en bezweren te vinden. Dit zeg ik om te waarschuwen tegen een verabsolutering van de verschillen tussen de twee soorten ‘poëtische ervaring’; zij zijn vaak komplementair, en zeker zou het onjuist zijn om *dichters* op deze gronden in twee groepen te scheiden.

Ik spreek over *twee* soorten poëzie, maar eigenlijk zou ik nog een derde moeten noemen: de anekdote, het genrestukje, de impressie, de beschrijving, die, hoe geraffineerd ook, niet de openbaring is van het moment van een uitzonderlijk intense relatie tussen dichter en wereld. Ik laat dit type poëzie weg, omdat ik het ervaar als iets volstrekt anders dan de ‘ontdekkingspoëzie’ waartoe de twee andere kategorieën behoren. De gewone werkelijkheidservaring wordt er in gekontinueerd, bevestigd, en dat is precies wat echte poëzie nooit zal doen. *Waarom* een gedicht hoort tot deze dagelijkse uitingen of tot de ware poëzie, kan ik niet uitleggen; misschien is het wel zo, ik denk zelfs dat het zo is, dat wat voor de één een vriendelijk versje is, voor de ander een demonische revolte van de dingen kan vertegenwoordigen, of juist de duivels uitbant.

Hiermee heb ik deze, nogal lichtzinnig geponeerde, typologie van gedichten verbonden aan lezersreakties. De vraag is gerechtvaardigd of er überhaupt wel sprake is van ‘teksteigenschappen’, al dan niet subjektief waargenomen, dan wel louter van lezershoudingen. In elk geval is het onderscheid langs die weg gemakkelijker duidelijk te maken. De derde kategorie doet, zoals gezegd, rechtstreekse uitspraken over de werke-

6 Dit, bij mijn weten nooit grondig besproken, gedicht, is slechts incidenteel zo verlost van de angst; het gaat mij in dit citaat om het evenwicht tussen het ‘ik’ en de ‘dingen’.

lijkheid, deelt bijvoorbeeld ervaringen mee: ‘Ik droomde, dat ik langzaam leefde’ (volgt een verslag van wat er gedroomd werd). Het is niet voor niets dat Rudy Kousbroek en Frida Balk elkaar in de haren vlogen over de vraag of de mededeling *juist* was. Zo'n vraag, die met de norm van waarheidsgetrouwheid samenhangt, zal niet bij de lezer opkomen als hij het gedicht tot één van de andere twee typen rekent, en dus in het geval van Vasalis' *Tijd* ook niet bij die lezers die er meer uit halen dan een bondig meegedeelde droom-sensatie.[7] Bij de ‘schokpoëzie’ is er, om het in termen van de klassieke verteltheorie uit te drukken, geen sprake van ‘telling’ (het doen van mededelingen over een serie al geïnterpreteerde gewaarwordingen), maar van ‘showing’, het laten beleven van een situatie door de lezer.

Nogmaals: ik besef heel goed dat de effektuering van deze vormen van lektuur zeer persoonlijk is. Het gaat mij dan ook om die vormen, en niet om de vraag, of iedereen juist bij Bloems sonnet *De Dapperstraat* die schok van ‘er is onverwachte harmonie’ zou moeten ervaren, en of, omgekeerd, dit laatste bij *Tijd* misschien ook mogelijk is. Het is zelfs bewijsbaar dat vele lezers *De Dapperstraat* aanvankelijk alleen als ‘telling’ hebben gezien, en niet als ‘showing’. Zij waren daarom verontwaardigd over de ‘asociale strekking’ van het gedicht. Omgekeerd noemt Ter Braak juist de poëzie van Vasalis schokveroorzakend bij uitstek, vanwege de ‘sensatie der concreetheid’ (Ter Braak 1950, VW 6: 525 vlgg.). Dit ligt in formulering heel dicht bij mijn termen.

Wat gebeurt er nu precies bij de twee soorten ‘schokpoëzie’? Bij sonnetten (als *De Dapperstraat* dus) vormt de verzoening van dualiteiten, de harmonisering van tegenstellingen die in het dagelijks bestaan niet te overbruggen zijn, traditioneel de inzet van het gedicht. Dat kan op ‘redenerende’ wijze gebeuren, zoals bij Bloem inderdaad mede het geval is, maar het hoeft niet. De lezer van een sonnet weet dat de tegenstelling, die hij inhoudelijk waarneemt, in zekere zin opgeheven wordt omdat de tekst onmiddellijk als een gesloten en herkenbare vorm gepresenteerd wordt, en die vorm brengt ‘harmonie’ mee. Expliciete opheffing van de tegenstelling, ‘telling’, is, àls zij voorkomt, alleen maar een versterking van de door de sonnetvorm al gegeven aanwijzing: hier wordt een dualiteit opgeheven.

Het sonnet is het meest eklatante voorbeeld van het harmonietype. Maar het is niet het enige. Over het algemeen kan men zeggen dat alle strak

7 Voor mij is het ontzenuwende element in *Tijd* juist de expliciete mededeling van de droomtoestand; daardoor wordt de vervreemding teniet gedaan. Ook de laatste regels laten voor de lezer niets meer over: alles is al voor hem gedaan.

gevormde gedichten tot deze harmoniserende leeswijze uitnodigen.

Interpreten streven in hun beschrijving van dit 'harmonietype' naar het vaststellen van formele en inhoudelijke koherentie. Hun interpretatie gaat steeds een stap verder dan de woorden op het papier toestaan, en op dat punt sluiten zij aan bij wat 'gewone' lezers plegen te doen. Het grootste deel van de Europese poëziegeschiedenis wordt gevuld met lezers die gedichten lezen als een tijdelijke opheffing van het aan de menselijke konditie inherente onbehagen. 'Optimaal lezen' is dan: lezen naar dat moment toe.[8]

Het tweede type 'schok-gedicht' (of: het type gedicht dat aanleiding geeft tot de tweede leeswijze) vertoont meestal uiterlijk al een heel andere, op het oog vrijere, organisatievorm. De lezer wordt uit de vertrouwde waarneming van een gekontroleerde wereld losgetrokken, en dat gebeurt doordat hij brokstukken informatie krijgt, die meestal per onderdeel heel precies en gedetailleerd is, maar waarbij de aansluiting tussen de 'blokken' onderling ontbreekt. Er is geen sluitende 'woordwereld' tot stand te brengen, en dat heeft ten gevolge dat de automatische, 'onschuldige' waarneming verstoord wordt. Juist als men de gegevens van de tekst zo volledig mogelijk tot hun recht laat komen, beelden bijvoorbeeld zo ver visualiseert als maar mogelijk is, nemen de diskrepanties, de onoplosbaarheden toe. Er ontstaat een werkelijkheid waarin de dingen thuis zijn, maar de lezer een vreemde is. Hij konkretiseert het gedicht door een schok van totale vervreemding te laten plaats vinden. Het gedicht is 'aktivistisch', van de lezer wordt een hoge mate van passiviteit, receptiviteit, gevraagd, opdat het gedicht de poëtische schok bewerkstelligen kan.

Ik heb al eerder gezegd dat mijn indeling de soorten poëzie, of liever de soorten poëtische sensatie, niet van elkaar wil afsluiten. Als verste doel van de opgeroepen opstand der dingen, zou men een overwinning van de disparaatheid kunnen beschouwen, een samenvloeien van 'ik' en 'wereld', dus eigenlijk weer een harmonie. Omgekeerd komt het voor dat de lichte onrust van de buitengeslotene door het gedicht verhevigd wordt tot een machtsovername door het onpersoonlijke: 'de dingen kijken met een glad gezicht' (Gorter natuurlijk weer).

Vele malen heb ik gezegd: 'de lezer', 'hij', 'wij', alsof het over beproefde empirische gegevens gaat.[9] Ik weet het, dat zou iedere keer 'ik' moeten

8 Zie voor het begrip 'conditio humana' Kamerbeek 1970. De beschrijving van een voorbeeld van harmoniserende poëzie (die van Cola Debrot) is te vinden in Oversteegen 84.

9 De vraag of in het verlengde van deze uitgangspunten een 'poëzie/lyriek-theorie' uitgewerkt zou *kunnen* worden, komt in breder verband pas in hoofdstuk VIII ter sprake.

zijn, maar niet alleen stoort dat de lektuur, ook kan ik niet geloven dat de ervaringen waarover ik spreek, geheel privé zouden zijn, al neem ik graag aan dat de gedichten waardoor ze opgeroepen worden steeds andere zijn. Ik voor mij zou niet weten, hoe ik over mijn poëtische belevingen zou moeten schrijven als het niet in deze trant is.

Om het allemaal nog eens in een geheel persoonlijke formulering samen te vatten: de gedichten die ik met genoegen of bewondering gelezen heb, of zelfs regelmatig herlees, zijn niet op te sommen, maar echte gedichten zijn er heel wat minder. Dat zijn alleen die taalkonstrukten, die erin slagen om de kortstondige bewustzijnsmomenten waarover ik sprak (die van de harmonie en die van de ontpersoonlijking) duurzaamheid te geven, herhaalbaarheid. Er wordt een wereld aanwezig gesteld, die zijn orde niet dankt aan ons, als waarnemers, maar die bestaat buiten ons om en die ons kan omsluiten of uitstoten (en dan alleen op eigen voorwaarden weer toelaten). ‘Soms lukt het, meestal lukt het niet’, citeerde lang geleden Jacques de Kadt de door hem besproken *Voetreis naar Rome* van Bertus Aafjes. De Kadt zal wel iets anders bedoeld hebben, maar ik kan zijn citaat ook gebruiken: meestal lukt het niet (bijvoorbeeld bij Aafjes). ‘Mooie poëzie’, ‘bekoorlijke’, ‘ontroerende’, ‘interessante’ poëzie: het is een kijkdoos, waaraan men meer of minder plezier beleeft. De kunstigheid, de kleurigheid, de lichtval kan men bewonderen, maar men blijft buiten staan. Wat er aan bijzonders aan de hand is (en dat kan heel veel zijn), laat zich beschrijven.

Echte poëzie[10] kan alleen ervaren worden, de dichter heeft een taal gevonden (soms lukt het) voor iets dat niet te zeggen is. Hoe vaak ‘stamelen’ grote dichters niet: Gorter, Lucebert!

Wat aan de dichters gebeurt, is, vooral bij de poëzie van de ontpersoonlijking, vermoedelijk niet minder schokkend dan wat Huxley, Roquentin en Ter Braak overviel[11]; Nijhoff schrijft aan Van Eyck dat bij het

10 Ik ben mij ervan bewust dat ik met mijn onderscheid in de buurt ben gekomen van Croce's tweedeling ‘poesia/letteratura’. Bij zijn *tweedeling*; want met zijn nadere invulling kan ik weinig beginnen. Voor ‘poesia’ gebruikt Croce formele criteria als komplexiteit + samenhang (wat alleen greep geeft op het harmonietype), en inhoudelijk diept hij het spoor uit van Hegel, die mij vreemd is.

11 In zijn, voorzover ik weet nauwelijks serieus genomen, essay *De droom van de poëzie*, dat ik las toen ik het voorgaande, als essay, al tien jaar lang in portefeuille had, schrijft Hamelink een aantal onthullende bladzijden over wat er aan een dichter gebeurt als het gedicht ‘komt’. Hij gebruikt niet steeds dezelfde woorden als ik - hoe zou dat kunnen? - maar ik kan het geen toeval achten dat sleutelwoorden in zijn betoog zijn: ‘indringer’, ‘overvallen’, ‘het andere’.

schrijven van een gedicht de tranen hem over de wangen stromen. Het goed geluk van de lezer is, dat het gedicht voor hem de schok oproept maar dat de dichter ervoor heeft gezorgd dat het niet uit de hand loopt. Ik ken geen mededelingen van lezers, die wijzen op een zo volstrekte ontreddering of gelukzaligheid, als waar veel dichters over spreken. Voor ons lezers heeft de halfgeleider taal blijkbaar tegelijk met de inlevingsmogelijkheden de beheersbaarheid geschapen: het zelfverlies is nooit totaal.[12]

Het gebeurt vaak dat dit soort poëtische schok een metafysische sensatie genoemd wordt. Dat lijkt mij onjuist (zoals ook Hamelink vaststelt), behalve als men daarmee bedoelt dat de *dagelijkse* ervaring van de fysieke wereld voorbijgestreefd wordt (Max Beckmanns 'Metaphysik in der Gegenständlichkeit'). Met het traditionele begrip 'metafysica' heeft dat echter niet te maken. Eerder treedt een *verheviging* van het fysieke bestaan der ons omringende werkelijkheid op, en dat korrespondeert met de konkreetheid, de 'lichamelijkheid', het 'dingkarakter'[13] dat men sedert Mallarmé aan gedichten pleegt toe te schrijven; 'an absence in reality, / things as they are', zo brengt Wallace Stevens de twee noties in één zin onder woorden. In een niet-metafysische kultuur als de onze kan dat lijken op 'aanwijzen van het diepere, het essentiële', maar men hoeft maar te kijken naar het verloop van dergelijke belevingen binnen een metafysische kultuur, om te zien dat er eerder sprake is van een tegenstelling. San Juan, Hadewych, Böhme spreken over diezelfde gewaarwordingen die Huxley, Sartre en Ter Braak onder woorden probeerden te

12 Over de gewaarwordingen van lezers op het moment van de poëtische ervaring, is, om mij onduidelijke redenen (gêne, onmacht?), minder geschreven dan over die van dichters, terwijl er getalsmatig toch gemakkelijk een verhouding van 1 op 1000 in omgekeerde zin is. In het hierboven geciteerde essay over de 'schok' deelt Ter Braak iets mee over rillingen en andere fysieke sensaties, en juist die zijn hoogst belangwekkend. Bij mijzelf brengt een heel intense lektuur van gedichten een lichte motorische gestoordheid teweeg, enigszins lijkend op de afasieverschijnselen en het tegen-de-tafelhoek-oplopen waarmee een migraine-aanval zich aankondigt.
Befaamd is natuurlijk Housmans lezing *The Name and Nature of Poetry*, met opmerkingen als: poëzie 'indeed seems to me more physical than intellectual'; zij is herkenbaar aan 'the symptoms which it provokes in us', en, onbetaalbaar: 'Experience has taught me, when I am shaving of a morning, to keep watch over my thoughts, because if a line of poetry strays into my memory, my skin bristles so that the razor ceases to act. This particular symptom is accompanied by a shiver down the spine; there is another which consists in a constriction of the throat and a precipitation of water to the eyes; and a third [in which the seat of the sensation] is the pit of the stomach'.

13 Het 'dingkarakter' van het gedicht zelf en de nadruk op het 'dingmatige' van de werkelijkheid worden zelden van elkaar onderscheiden.

brengen,[14] en op even uiteenlopende wijzen. Maar bij hen moetmen toch juist van een verzet tegen de vertrouwde metafysische posities van hun tijd spreken.

De poëzie waarin het gevoel van vervreemding verhevigd wordt, tot aan de sensatie van depersonalisatie toe, is recenter dan die van de harmonie. Voor mij - hier moet ik weer in de eerste persoon spreken - wordt zij voor het eerst in volle kracht aan de orde gesteld door Rimbaud, voor anderen staat al Baudelaire, die ik vooral als een dichter van de net nog herstelde harmonie lees, aan het begin. Welke keuze men uiteindelijk tussen deze twee doet, hangt waarschijnlijk af van de, aan persoonlijke reakties gebonden, mate waarin het 'volgen' van de vorm tijdens de lektuur meespeelt; wat wel met zekerheid gezegd kan worden, is dat men vóor Baudelaire en Rimbaud de sensatie van ontpersoonlijking niet zozeer bij dichters aantreft als wel bij mystici (die natuurlijk zich ook in dichtvorm kunnen uiten).

In ons taalgebied zie ik de vroegste tekenen in de poëzie vooral bij de late Gezelle; hoe problematisch de ervaring van een 'bezielde' werkelijkheid voor dichter en lezers dan blijkbaar nog is, kan men aflezen uit die merkwaardige neiging van Gezelle om op het laatste moment door middel van een konventionele, christelijk-moralistische, wending, alles bijna weer ongedaan te maken; de slotstrofe doet vaak aan als een bedacht aanhangsel. Volledige verwerkelijking van de ontheming als poëtisch principe, ik heb het al gezegd, meen ik pas bij Gorter aan te treffen. Twee alleenstaanden dus, want hun tijdgenoten zijn, een paar losse gedichten buiten beschouwing gelaten, hoofdzakelijk bezig met een kommentaar op, of een versiering van, het dagelijks bestaan.

De twee soorten poëtische doelstelling (en werking) zijn sedertdien blijven bestaan, maar zelden in hun extreme vorm. Hoe ver de dichters ook gaan in hun streven naar het 'extatische' moment (woord dat zowel Van Ostaijen als Nijhoff gebruikt), in de formele organisatie domineert de orde, en dat wil zeggen dat de vervreemding inhoudelijk ver doorgevoerd kan worden, maar dat althans de *lezer* uiteindelijk een herstel van de harmonie ervaart. Vervreemdingsschok en harmonie-sensatie volgen elkaar dan op, zijn soms zelfs niet goed van elkaar te scheiden; een onzekerheid die poëzielezers vermoedelijk wel herkennen. Misschien bestaat er geen poëzie die *helemaal* zonder orde-sensatie gelezen wordt: er is altijd 'vorm', zelfs bij Dada. Maar het is een heel andere ervaring om welgevormde sonnetten te lezen, waar de orde een onmiddellijk gegeven

14 Het is onthullend dat Van de Watering in zijn dieptepeiling naar de kern van Luceberts poëzie (*Met de ogen dicht*) bij de mystiek terecht komt.

is, dan de als een fragmentatiebom werkende gedichten van Lucebert. Menig lezer onderkent daarin het poëtische moment zelfs niet meer. De schok der ontkenning, de sensatie van - toch nog - harmonie, dat kan aan lezers gebeuren, en dat streven blijkens hun uitlatingen de beste (*mijn* beste) twintigste-eeuwse dichters na. Wat moeten de criticus en de wetenschapper beginnen met zulke onvatbare ervaringen?

3

Over de harmonieschok valt nog vrij gemakkelijk te praten, zo gemakkelijk zelfs dat anderssoortige poëzie door critici wel eens teveel in het keurslijf van de orde geperst is. Men kan laten zien, hoe de lezer naar de harmonie gestuurd wordt op het meest tastbare niveau van de formele struktuur. Maar in welke termen moet men spreken over het moment van vervreemding, van ontordening? Alleen al door er woorden voor te zoeken loopt men het risico, de orde voortijdig te herstellen.

Twintigste-eeuwse critici en wetenschappers hebben meestal een oplossing gekozen die op het gebied van de religie al vertrouwd was (en daardoor hebben zij vaak poëtische en godsdienstige ervaringen te ongereserveerd in elkaars nabijheid gebracht): het gebruik van negatieve termen. Ondoorgrondelijk, onnaspeurlijk, irrationeel, onbewust, dat is het soort woorden, dat men sedert het einde van de vorige eeuw regelmatig tegenkomt, en zij wijzen naar een, als onoverbrugbaar beschouwde, afstand tussen taal en objekt.

De meest positieve aanduiding stamt van de Russische Formalisten: poëzie - in hun ogen: *alle* (goede) poëzie - maakt de vertrouwde werkelijkheid vreemd.[15] Vanuit de dichter gezien, en de Formalisten waren in hun theorieën eerder dichter dan lezer, is dat een heel zakelijke omschrijving van, om een voorbeeld te noemen, de omzetting door Gorter van de normale ervaringen tijdens een wandeling in een vriendelijk Hollands heidelandschap tot dat ontregelende gedicht ‘De boomen waren stil’.

15 Een belangwekkende overeenkomst met de formalistische nadruk op het vervreemdingsprocédé (priëm ostranenija) is te vinden bij Nijhoff, in een wending als: ‘het “vreemde” dat alle kunst eigen is’, of ‘het onmenselijke’ van de kunst (vw 2: 99), wat weer herinnert aan een uitspraak van M. Mok n.a.v. *Apocrief*, dat Luceberts gedichten ‘iets onpersoonlijks, ja onmenselijks’ tonen (Algemeen Handelsblad, 4 oktober 1952), al bedoelt Mok dit negatief.
De stelling van Rodenko: ‘poëzie begint daar, waar het ongewone het gewone in zijn eigenaard zichtbaar maakt’ (Rodenko 56: 879) is vermoedelijk onder invloed van de Formalisten zo geformuleerd.

Anderen hebben meer vanuit het lezersperspektief gekeken, ook als zij dichters waren. Poëzie grijpt over onze dagelijkse ervaringswereld heen, door zich in niet te 'normaliseren' paradoxen uit te spreken, zo zeggen Adorno en Brooks in broederlijke eendracht, maar op grond van een diametraal tegengestelde levensbeschouwing. Zij 'heft de eenzaamheid op', stelt Nijhoff in een bespreking van de gedichten van Roland Holst, en men doet verstandig, aan dat woord 'eenzaamheid' meer dan één betekenis toe te kennen. Zij transformeert de werkelijkheid (Marsman), zij gaat voorbij de grenzen van het gezond verstand (Lucebert). Zij is een epifanie, de plotselinge openbaring van het boventijdelijke in de tijd; een moment van ontpersoonlijking; een 'concrete universal'; een samenval van 'intension' en 'extension' (wat logisch gesproken een zinloze formule is).

Steeds wordt in dit soort, negatief of paradoxaal geformuleerde, generalisaties (vaak gekoppeld aan de omstandige beschrijving van een gedicht dat bij de beschouwer zelf de authentieke poëtische ervaring tot stand brengt) op dezelfde waarheid gemikt, - en onvermijdelijk mist de bespiegelende dichter, de criticus of de theoreticus het doel. Uiteindelijk kan hij alleen maar *wijzen.*

Doet de wetenschapper dan niet verstandig, bij zoveel onuitsprekelijks maar helemaal te zwijgen? Misschien. Maar dan zou ik niet kunnen aanduiden wat ik met een boek als dit aanwil, waarin ik de disciplines bespreek, die ons ter beschikking staan om over poëzie van gedachten te wisselen. Men zou bijvoorbeeld kunnen denken dat ik 'het poëtische moment' zelf probeer te vangen, terwijl ik mij juist bezig zal houden met de middelen die dichters - zoals mijn voorbeeldgeval Lucebert - te baat nemen om iets teweeg te brengen waar zij *alleen* dat gedicht voor kunnen gebruiken. Als ik hierna over poëzie spreek, dan zijn daarbij de in het bovenstaande aangeduide sensaties in het geding, en dan hoeft het toch niet toegelicht te worden dat ik het uitgesloten acht, dat ooit het doel van kritiek of wetenschap zou kunnen zijn, die momenten van openbaring nogmaals uit te spreken?

Voor lezers die het liever willen horen van een schrijver aan wiens nuchterheid ten opzichte van poëzie niemand twijfelt: 'Men ondergaat een incantatie, ook als men haar analyseert. Een lied dat *ons* loszingt, brengt ons terug naar een verloren wereld [...;] het gaat altijd om een wonderland dat, hoezeer ook geanalyseerd, toch aan de analyse ontsnapt. [...] De staat van intellectuele analyseerwoede alleen is de rooster over het geheimschrift, is het *begrip* van het wonderland. De combinatie is onvruchtbaar [...]. De begrijper-alleen heeft tenslotte maar één kans: de poëzie te verlaten, en van het begrip-zelf *zijn* wonder-

land te maken' (Du Perron, VW 11: 586-587). Zo kan het ook gezegd, of uit de weg gegaan, worden.

Wetenschappers, juist exakte wetenschappers, weten dat de *beleving* van de werkelijkheid niet uit te drukken is; er blijft een onoverbrugbare, principiële, afstand tussen de, gewone of formeel gesystematiseerde, taal en onze werkelijkheidservaring. Als dat al vastgesteld kan worden voor de meest alledaagse, 'eenvoudige' gewaarwordingen, wat moet men dan beginnen met de beleving van het 'Not-self', het 'niet-zijn in het zijn', de 'dood in het leven', of welke paradoxen men met Huxley, Sartre, Ter Braak, Cleanth Brooks nog meer kan verzinnen? De criticus en de wetenschapper moeten de illusie maar opgeven, een gids te zijn in Du Perrons wonderland. Maar dat betekent niet dat de wonderen de wereld uit zijn. Ieder voor zich kan konstateren dat er mensen bestaan, die erin geslaagd zijn het poëtische moment voor een ander te helpen oproepen, bijvoorbeeld door over de lijfelijke eigenschappen van een gedicht te spreken.

Een vraag die ik nu tot het laatste hoofdstuk aan de kant leg, is: moet het een *taak* van de criticus (en van de wetenschapper?) genoemd worden, deze majeutische rol te spelen, deze vroedvrouwenhulp te bieden, zoals al Plato het noemde? Als dat zo is, hoe moet hij dan zijn handwerk aanpakken? En als men zou menen dat bij de geboorte niemand aanwezig mag zijn, wat is dan het nut van het spreken, het schrijven ja zelfs van het denken, over poëzie, dat velen toch niet lijken te kunnen nalaten?

Geboorte, baring: tot in mijn beeldspraak ben ik aan het volgende hoofdstuk toe.

II De gang van de lektuur

I

Achterhalen hoe men zelf een gedicht al lezend in elkaar zet, is ondoenlijk. Alleen tijdens leespsychologische experimenten kan de proefpersoon gedwongen worden, de lineaire opbouw van zijn informatie mee te delen, doordat hij de tekst stukje voor beetje voorgezet krijgt. En zelfs daarvan ken ik geen uitgewerkt voorbeeld, al zal onder meer de Tel-Aviv-School dergelijke experimenten wel uitgevoerd hebben.[16] Doorgaans zal eerder sprake zijn van een *rekonstruktie*, op min of meer feitelijke gronden. De verslaggeving gaat dan over de wijze waarop men, achteraf, denkt gelezen te hebben, op een moment dus dat de tekst al verwerkt is. Zo'n rekonstruktie wil ik ondernemen, en deze doelstelling beperkt het beschikbare materiaal drastisch. Ik moet een gedicht kiezen waarvan ik nog met enige zekerheid kan vaststellen, welke problemen de lektuur mij opleverde, en hoe anderen daar tegenover stonden. Het meeste materiaal mag verwacht worden van een geargumenteerde diskussie, want daarbij worden uiteenlopende leeswijzen het scherpst geprofileerd.

Ik heb mij twee maal in een tamelijk uitgebreide openbare gedachtenwisseling over een gedicht begeven. De eerste keer was in Merlyn 1965, naar aanleiding van *Mijn broer* van Hendrik de Vries. Daarbij ging het vooral om een konfrontatie van kant-en-klare interpretaties (van Wesselo, Wilmink, en mij), en analyse achteraf leverde slechts incidenteel materiaal op voor een vermoedelijk verschil in de manier van lezen. Verderop in mijn betoog zal ik op één punt terugkomen dat daarbij opviel, namelijk het 'alsof-kader'.[17] De tweede gedachtenwisseling vond

16 Dit valt op te maken uit Perry 79. Gibson/Levin 78 deelt weliswaar mee dat al heel vroeg een kind, dat leert lezen, zich bewust wordt van de stappen die het onderneemt, maar dit heeft natuurlijk betrekking op het aanleren van een technisch vermogen, en niet op de semantiseringsprocessen die ik op het oog heb, en a fortiori niet op een zo gekompliceerde leessituatie als bij een gedicht bestaat.

17 Dit begrip heb ik uitgewerkt in het essay 'Analyse en oordeel' (Merlyn 1965), later opgenomen in *De novembristen van Merlyn*, Utrecht 1983. Daarin spreek ik ook over leeshandelingen, maar zonder mijn introspektieve vaststellingen te toetsen aan externe gegevens.

plaats in Raster 1967, met als inzet een paar knorrige opmerkingen van mij over inkonsistenties in de beeldspraak bij Marsman. Daartegenover verdedigde J. van der Steen het soort verschijnselen dat ik signaleerde. Ook die polemiek kan ik nu niet goed gebruiken, en wel omdat ik in mijn provocerende bespreking juist die waarnemingen moedwillig aandikte, die ik nu in hun onschuldige staat wil bekijken.

Gunstiger ligt het met de gegevens die voor mij liggen over mijn, en andermans, manier van lezen van het befaamde 'programmagedicht' van Lucebert, *ik tracht op poëtische wijze.* Begin 1965 is dat gedicht een aantal weken in diskussie geweest tijdens een werkcollege waarin een serie 'programmatische' (wij zouden nu zeggen: poëtikale) gedichten besproken werden. Na Vromans *Jeldican en het woord*, kwam Lucebert aan bod en daarna nog Kouwenaar. Van het Lucebert-college heb ik de notulen nog (al ontbreken helaas die over de konkluderende zitting), plus enkele aantekeningen. Blijkens deze gegevens zijn tijdens die colleges in ieder geval het boekje van C. Buddingh' (eerste druk 1960), met enkele besprekingen daarvan, en verder Martien de Jongs artikel uit De Gids (1959) ter sprake gekomen. Deze gegevens zijn vooral gebruikt bij een analyse van de syntaktische struktu(u)r(en) van de eerste strofe.

In september 1967 trad ik op tijdens een 'postakademiale' studiedag voor Neerlandici; daarbij behandelde ik in de ochtend uitgebreid hetzelfde gedicht van Lucebert, terwijl in de middag werd doorgepraat over de theoretische implikaties (verhouding taalkunde-literatuurwetenschap en psychologie-literatuurwetenschap; het probleem van de ambiguïteit; de mogelijke wetenschappelijkheid van de interpretatie). Van de eerste zitting heb ik de volledige opzet, in telegramstijl, bewaard. Omdat ook de toehoorders in de ontwikkeling van de interpretatie betrokken werden, en ik over hun reakties aantekeningen maakte, ligt in deze gegevens vrij veel materiaal over 'leeswijzen' opgesloten, al realiseer ik mij natuurlijk heel goed dat het mijn eigen voorstellen waren die het uitgangspunt van alle vraagstellingen vormden, en dat dus alleen duidelijk afwijkende manieren van tekstkonstitutie uit mijn scenario-met-aantekeningen af te leiden zijn. Nieuw sekundair materiaal ten opzichte van het college 65 lijkt vooral een stukje van Van de Watering in Merlyn 66 te zijn geweest.

Een bijkomend voordeel van deze keuze is nog, dat er ook nadien veel over Luceberts gedicht gepubliceerd is. Waar ik op beweringen stuit die wijzen op een bevestiging of tegenspraak van mijn manier van lezen, zal

ik dat latere materiaal ook gebruiken. Nogmaals: van mijn *manier van lezen.* Het gaat mij niet om een *interpretatie* maar alleen om de daaraan voorafgaande vraag: welke 'manoeuvres' voeren wij uit bij het lezen van dit ene gedicht; in hoeverre mag men aannemen dat anderen dat net zo doen; gaat het bij alle gedichten op die manier?

2

Dus: *ik tracht op poëtische wijze.*

De eerste strofe heeft aanmerkelijk meer aanleiding tot publiek gekrakeel gegeven dan de rest, en dat vind ik ook in mijn aantekeningen terug. Interessant genoeg is er echter ook het een en ander waar iedereen zonder nadenken overheen stapt.

Het eerste woord bijvoorbeeld. Er is gesuggereerd dat het 'programma' van 'de ruimte van het volledig leven tot uitdrukking [te] brengen' een ironische formulering is, een parodie bijvoorbeeld van uitspraken van Donkersloot (die schuil zou gaan achter de woorden 'verlichte waters'). Het is ingenieus bedacht, door Van de Watering (66), maar ik geloof er niet veel van en Van de Watering achteraf blijkbaar ook niet, getuige zijn dissertatie: hoe ironisch het gedicht ook hier en daar mag lijken, ook de eerste strofe wordt in *Met de ogen dicht* door de meest nauwkeurige interpreet van Luceberts poëzie als een serieuze uitspraak over de eigen poëtica behandeld. Dat 'ik' Lucebert zelf, als dichter, is, daar twijfelt noch Van de Watering, noch bij mijn weten iemand anders aan. Ik ook niet.

Toch is dat een merkwaardige beslissing, die al bij het eerste woord genomen wordt, en het hele gedicht stelt in de sleutel van de, haast betogende, poëtikale uitspraak. Dat spreekt helemaal niet zo vanzelf als wij allemaal als lezers, en daarna als interpreten, blijken te denken; wij moeten daar onze, goede, redenen voor hebben. Zelfs als men de kwestie 'persona poetica' (huilde Kloos echt om bloemen die in de knop gebroken waren?) bij dit type gedicht niet wil oprakelen, blijft de evidentie van zo'n beslissing problematisch. Immers, wie zal er aan denken, een gedicht dat bijvoorbeeld *De dichter* heet, en dat in de ik-vorm geschreven is, altijd automatisch als een rechtstreekse poëtikale verklaring van de dichter zelf te beschouwen? Dat kàn het zijn; maar het kan ook om een 'portret' gaan, en dan is ironie niet uitgesloten (Du Perron!). Weer een andere mogelijkheid is die van de 'gestalte' (in de sfeer van Verwey en zijn leerlingen, maar ook bij Herman van den Bergh); in dat geval wordt het beeld van DE dichter opgeroepen. Maar Lucebert meent het, en

spreekt bovendien over zichzelf'[18]: het gedicht bevat, in direkte of verhulde ('beeldende') vorm *standpunten*, waarin wij alle taalgegevens 'terugvertalen'. Dit lijkt mij geen unfaire weergave van de notie 'poëtikaal gedicht', al wil ik nu al meedelen dat ik op deze voorstelling van de gang van zaken het een en ander zal gaan afdingen. Ik haal deze vroege lezersbeslissing even naar voren om te laten zien, hoe voorkennis (omtrent de dichter, omtrent zijn wijze van presenteren, mogelijk ook omtrent een 'generatiestijl', of zelfs omtrent de al uitgesproken opinies van anderen) een rol speelt bij de eerste stap die wij doen als wij gaan lezen, namelijk het nemen van een beslissing over de vraag: wat voor soort gedicht ligt daar voor ons? Het is deze beslissing die ik 'het vaststellen van een alsof-kader' heb genoemd.[19] De lezer kan pas aan het werk als hij zich, op zijn minst voorlopig, een beeld gevormd heeft van het type taalkontakt waarin hij zich begeeft. Wij kunnen zo'n (interpretatieve) vooronderstelling in het voetspoor van de pragmatische taalfilosofen (Austin) op deze wijze uitdrukken:

1. [het volgende roept een een droomsituatie op:]
2. [het volgende is de beschrijving van een reële ervaring:]
3. [het volgende is een emotionele exklamatie:]
4. [het volgende is een serie poëtikale uitspraken:] etc.[20]

Een algemene beslissing van dit soort wordt door iedere lezer, altijd, genomen. Ik noem het een interpretatieve beslissing, omdat 1. de overeenstemming over zo'n alsof-kader meer of minder groot kan zijn maar nooit volstrekt is, 2. verschillen in lektuur soms gebaseerd zijn op dit aan alles voorafgaande moment. De reeds genoemde diskussie over Hendrik de Vries (Merlyn 1965, nrs. 3 en 4) levert daarvan een duidelijk voorbeeld. W.A. Wilmink, die de diskussie opende met een interpretatie van *Mijn broer*, meende dat binnen het gedicht sprake is van een gestorvene

18 Nota bene: Lucebert gaat er van uit, dater een 'poëtische wijze' bestaat; na mijn eerste hoofdstuk zal het niemand verbazen dat ik deze vaststelling niet zonder belang acht.

19 Met nadruk: het 'alsof-kader' heeft dus *niets* te maken met het 'onderwerp', 'thema', of hoe men dergelijke inhoudelijke aspekten wil noemen.

20 Men kan ook de beslissing over een vraag als: 'bij welk "genre" behoort deze tekst?' tot de alsof-kaders rekenen. Dan krijgen wij een omschrijving als: [het volgende is een sonnet:]. De beslissing heeft weliswaar in eerste instantie betrekking op de (konventioneel min of meer vastgelegde) presentatievorm, maar kan toch ook inhoudelijke gevolgen hebben. Misschien is het daarom verstandig om alleen die inhoudelijke konsekwenties in de voorgeschakelde omschrijving van het alsof-kader op te nemen. Te denken valt, in het voorbeeldgeval van het sonnet, aan een formulering als: [het volgende drukt gezien de vorm een dualiteit uit:], waarin het feit dat de vorm sturend heeft gewerkt verdiskonteerd is in de omschrijving.

waarmee de ‘ik’ kontakt probeert te krijgen. De reaktie van de broer ‘verspert’ echter de relatie; zijn woorden, die aangehaald worden, zijn onbegrijpelijk, voor de lezer maar ook voor de ‘ik’. Het alsof-kader van Wilmink is:

> [een gestorven broer wordt toegesproken, maar onttrekt zich aan het kontakt].

J.J. Wesselo polemiseert tegen deze interpretatie op vrijwel alle detailpunten, maar ook met betrekking tot de situatie waarbinnen de lezer het geheel moet plaatsen. De ‘ik’ begint, volgens hem, met een reële vaststelling over de (lang geleden) dood van een broer, en gaat dan over op het meedelen van een kontakt met die broer binnen een droomsituatie. Alsof-kader:

> [een ik spreekt met zijn gestorven broer in een droomsituatie].

Zelf meende ik dat beide analyses tekort schoten, juist omdat zij geen duidelijke formulering van het alsof-kader bevatten waarbinnen vervolgens de detailbeschrijvingen geplaatst zouden kunnen worden. Ik meende bij beide inkonsistenties te kunnen vaststellen, die op te lossen zijn als het alsof-kader gezien zou worden als:

> [een ‘ik’ droomt regelmatig dat zijn broer op mysterieuze wijze sterft].

Het doet er nu niet toe welke interpretatie de meest plausibele was; ik wil alleen laten zien dat zij op het niveau van het alsof-kader (in dat artikel sprak ik nog van ‘kernsituatie’) al verschillen.[21]

Bij *ik tracht op poëtische wijze* hebben wij te maken met grote eensgezindheid in de keuze voor [wat hier volgt is een serie poëtikale uitspraken] als impliciete vooronderstelling, al zou men, enigszins scherpslijpend, kunnen beweren dat sommigen aanvankelijk gedacht hebben aan: [wat hier volgt is een serie ironische èn serieuze poëtikale uitspraken]. Iemand die het poëtikale karakter, en de aanwezigheid van een standpunt van de dichter, ontkent, heb ik nooit ontmoet, in persoon of op papier.

Wat men wèl tegenkomt is een stelling als:

> [wat hier volgt is Luceberts poëtikale *programma*],

maar die lijkt mij in een serieuze diskussie niet lang vol te houden. De bewering geldt namelijk hoogstens voor de eerste strofe; de rest spreekt over de *uitvoering* van het programma. Dit is niet iedereen, die over het gedicht schrijft, zich bewust, maar uit mijn materiaal blijkt duidelijk dat de groepen 65 en 67 een verschil aanbrachten tussen de eerste strofe en de

21 Er is later over deze diskussie nog meer geschreven, vooral door Wilmink, maar dat heeft niets veranderd aan de principiële verschillen tussen de drie genoemde interpretaties.

rest, bijvoorbeeld door te spreken van ‘algemeen standpunt’, tegenover ‘opinies over bepaalde onderwerpen’.

Ik zal mij verder niet begeven in een theoretische diskussie over dit ‘alsof-kader’, dat ik ‘alsof’ noem om de mogelijkheid aan te duiden dat tegenover die ene manier van lezen-als andere, met meer of minder redelijke argumenten, gesteld kunnen worden. Over de doorwerking van zo'n kader bij de verdere lektuur kom ik later wèl te spreken.

De volgende stap die de lezer zal doen, is natuurlijk: de poëtikale uitspraken invullen. De eerste strofe lijkt daarvoor direkt al even doorslaggevend, in zijn (vermoede) algemeenheid, als duister in zijn formulering:

> ‘ik tracht op poëtische wijze
> dat wil zeggen
> eenvouds verlichte waters
> de ruimte van het volledig leven
> tot uitdrukking te brengen’.

De duisterheid begint, zoals gewoonlijk in het werk van Lucebert, bij de syntaxis. Als hier sprake is van een zin, dan is die op minstens twee manieren te lezen. Om dit te laten zien, zou ik natuurlijk op de polemieken over vooral regel 3 kunnen wijzen, maar in eerste instantie wil ik die nog even terzijde laten, al gaan zij inderdaad vaak over de semantische invulling van verschillende syntaktische strukturen.

Hoe wordt deze strofe gelezen door iemand, die niet uit is op een strukturele analyse, waarin alle mogelijkheden van konkretisering ‘meegenomen’ worden? Met moeite, dat staat in elk geval vast. Na de eerste twee regels, die de lezer onmiddellijk begrijpt (of denkt te begrijpen, maar dat is pas later van belang), treedt een breuk op. Waaraan moeten wij regel 3 koppelen? Als ‘dat wil zeggen’ niet inleidt tot een zin als ‘op de *volgende* wijze:’, valt er een syntaktisch gat. Normalisering kan opleveren: ‘dat wil zeggen: [op de wijze van] eenvouds verlichte water’, waarbij ‘waters’ genitief is. Die weg gaat G.P.F. Buddingh' 1971, en ik ga met hem mee. Maar dat betekent niet dat ik geen andere mogelijkheid zie, en zolang de zin(nen) dermate gekompliceerd in elkaar zit(ten) moet men met zo'n alternatieve lezing rekening houden (hij kwam bij mijn groep 65 trouwens spontaan op), en dat is dan:

> Ik tracht op poëtische wijze.
> Dat wil zeggen
> [ik tracht] de verlichte wateren van de eenvoud (of de door de
> eenvoud verlichte wateren]
> [en dat is:] de ruimte van het volledig leven,
> tot uitdrukking te brengen.

De eerste keer is ‘tracht’ dan, a-normaal, een zelfstandig werkwoord: mijn streven is dat van de dichter. Bij de herneming wordt het een hulpwerkwoord: ‘ik probeer [...] tot uitdrukking te brengen’. Zo'n samentrekking van ongelijksoortige woordformaties is bij Lucebert niet ongewoon; men kan de taalhandeling van de zelfde orde noemen als de al in De Jong 59 geanalyseerde apokoinou-konstruktie, waarbij een woordgroep) in twee zinnen tegelijk (eventueel verschillend) funktioneert. Sprekend over apokoinou: Fens, en in zijn voetspoor Van de Watering 66, ziet er nog één, waar groep 65 niet op kwam (ik ook niet):

> ‘dat wil zeggen
> [zeggen] eenvouds verlichte waters’.

En dat laatste wordt dan een depreciërende aanduiding van anderen (bij Van de Watering: de Donkersloten); het is in dat geval helemaal geen poëtikale uitspraak van Lucebert zelf. Ik heb al gezegd dat semantisch deze oplossing mij niet toelacht, maar syntaktisch is hij *mogelijk*, dat kan ik niet ontkennen. Een tegenargument is natuurlijk dat de scheiding tussen regel 2 en 3 binnen die leeswijze een onhandigheid is: de apokoinou werkt aanzienlijk krachtiger als zij achter elkaar gedrukt zouden zijn.

In groep 65 gingen wij in elk geval een andere kant uit, twee kanten zelfs, maar in beide komt hetzelfde probleem onmiddellijk op: wat kan ‘eenvouds verlichte waters’ betekenen? Een onderscheid syntaxis/semantiek is natuurlijk voor de taalkundige analyse noodzakelijk, maar een *lezer* beslist niet over het een zonder het andere er in te betrekken.

Een deel van groep 65 maakte zich niet eens zo heel veel zorgen over die derde regel. Men dacht aan de eerste verzen van Genesis: daar zij licht (over die wateren, waar Gods geest over zweeft). Het kost niet veel moeite om een algemene beschrijving van het eerste scheppingsmoment een plaats te geven aan het begin van een poëtikale positiebepaling. ‘Ik schrijf poëzie zoals de wereld geschapen is’; in de konstruktie ‘op de wijze van eenvouds verlichte water’ komt deze betekenismogelijkheid het duidelijkst tot zijn recht. In het andere geval wordt de overgang van ‘eenvouds verlichte waters’ naar ‘de ruimte van het volledig leven’ wat stroever, al kan men er uitkomen door een weergave van opeenvolging in de tijd (zonder verbindingswoorden, maar ook dat doet Lucebert meer) aan te nemen.

Dat in de tweede strofe een verwijzing naar 1 Corinthiërs 13 zou voorkomen, versterkte naar het oordeel van deze, in de lektuur vooruitlopende, groep de waarschijnlijkheid van een bijbelse zinspeling. De passage uit Corinthiërs luidt (Statenvertaling): ‘al ware het, dat ik de talen der mensen en der Engelen sprak, en de liefde niet had, zo ware ik een klinkend metaal of luidende schel geworden’. Er is hier, en in de

omringende passages, zoveel te vinden waar woorden en zinnen in ons gedicht bij aansluiten, dat de allusie mij onontkenbaar lijkt.

In '65 zag niemand, behalve ik, maar dat dan wel met grote vanzelfsprekendheid moet ik bekennen, een andere mogelijkheid: er wordt gerefereerd aan de vertrouwde weergave van de prenatale 'beleving': de wereld bestaat geheel uit 'verlicht water'.[22] Het, nogal problematische, woord 'eenvoud' krijgt 'meerwaarde'[23]: 'ineengevouwen' speelt mee. Verder wordt 'de ruimte van het volledig leven' als uitwerking van de waterwereld toegankelijk gemaakt. Ook laat deze leeswijze de, door velen gesignaleerde, etymologiserende notie 'vol-ledig' meespelen (de foetus vult zijn wereld geheel, maar tegelijk is het vanuit die foetus een wereld waarin zich niets bevindt). En tenslotte is het prenatale zelf weer heel goed aan een scheppingsmoment, 'het eerste ogenblik van ontstaan', te verbinden. Ik stelde meteen nadrukkelijk vast dat ik *niet* wilde zeggen dat het gedicht 'eigenlijk' over het prenatale universum gaat, maar dat er in de gebruikte woorden een verband gelegd werd tussen 'poëtische wijze' en de algemeen bekende psychologische beschrijving van het bestaan in de moederschoot.

Maar zo algemeen bekend was deze beschrijving niet, voor studenten die ongeveer 15 jaar jonger waren dan ik, en dus met andere kennis, in dit geval halfkennis, belast. Groep 67, voor een groot deel van mijn eigen leeftijd (net als Lucebert trouwens), had veel minder moeite met het voorstel: sommigen vonden het nonsens, anderen achtten het heel aannemelijk, maar haast niemand had de uitleg en de parafrases van psychologische literatuur nodig waar ik groep 65 mee moest proberen te paaien tot enige tolerantie ten opzichte van mijn leeswijze.

Als ik het materiaal van de diskussies over die eerste strofe overzie, kom ik tot enkele opmerkelijke vaststellingen:

1. De lektuur verloopt bij alle deelnemers in 'blokken', die, in dit geval althans, in eerste instantie samenvallen met regels.[24]

22 Op het problematische karakter van 'verlicht' kom ik nog terug.

23 Ik neem deze term over van Hannemieke Postma in haar dissertatie *Marsmans 'Verzen'*. De even aangestipte dubbele mogelijkheid van een possessieve of instrumentele genitief in 'eenvouds' analyseer ik verder niet omdat het voor mijn betoog niets uitmaakt welke lezing men verkiest. Terzijde wil ik wijzen op de wending 'eenvouds houten schalen' in een ander gedicht (*verzamelde gedichten* p 177), waarin in elk geval de alledaagse betekenis van 'eenvoud' aanwezig is.

24 Deze waarneming strookt met de resultaten van onderzoek naar de fysische aspekten van 'lezen'. Gibson/Levin (78: 390) stelt: 'In reading, the eyes move in jumps called "saccades", whose purpose is to bring the fovea of the eye, the area of highest acuity, to rest on the portion of the text that the reader wants to look at.'
Ook linguïstisch onderzoek van de laatste jaren heeft geleid tot aanname van 'bloksgewijze informatie'. Omdat ik niet bij linguïstische, of psychologische, theorieën wil beginnen maar juist bij observaties van reëel leesgedrag met als objekt een gedicht, ga ik op die theorieën niet in. Ik lever materiaal, geen illustratie.
Overigens valt het op dat de meeste auteurs over Lucebert de nadruk leggen op het *woord* (een duidelijk voorbeeld levert Walravens 60). Bij de lektuur blijkt het echter steeds om grotere eenheden te gaan, al kunnen kwasi-woorden de aandacht soms wat langer vasthouden.

2. De lezer probeert de (een) syntaktisch-semantische struktuur binnen ieder ‘blok’ vast te stellen. Dit is nodig, om de onoverzienbare hoeveelheid kombinaties die ieder taalbouwsel, hoe kort ook, vormt, in te perken.

3. Tussen opeenvolgende blokken probeert men ondubbelzinnige syntaktische relaties tot stand te brengen: nieuwe zin, enjamberende voortzetting, nevenschikking e.d. Ook het aannemen van ‘afwijkingen’, zoals samentrekking, apokoinou, ellips, a-normale woordvorming (de genitief ‘waters’) is een gevolg van pogingen tot syntaktische normalisering.

4. De *inhoudelijke* informatie die per blok verschaft wordt, probeert de één met meer, de ander met minder, volharding over de blokken heen ‘in serie te schakelen’; semantisch treedt blijkbaar niet bij iedereen de volgehouden normaliseringsdrang op, die syntaktisch wel algemeen te konstateren valt. Op dit punt waren bij groep 67 meer deelnemers gericht op het zoeken naar ‘logische verbanden’ dan bij groep 65. Wanneer de problemen onoverkomelijk bleken te zijn, velden de ‘normaliseerders’ (negatieve) oordelen. Ik ben geneigd, te veronderstellen dat jongere lezers in hun leeservaring op dat moment al meer gewend waren aan gedichten waarin ‘onlogische opeenvolgingen’ voorkomen, dan de meeste ouderen, die vaak sterk afwijzend tegenover ‘dit soort gedichten’ stonden.

Gezien de praktijk van interpreten, ook m.b.t. Lucebert, lijkt hier een punt waar ‘gewoon lezen’ en (naar een of andere vorm van integratie toe) interpreteren gescheiden wegen gaan. Later kom ik hierop terug; de kwestie is van belang omdat het gevaar onder ogen gezien moet worden dat bepaalde vormen van interpreteren voorbijgaan aan, of zelfs strijdig zijn met, de bijzondere werking van (sommige) teksten op lezers.

5. Bij rechtvaardiging van interpretatieve keuzen wordt, zoals te verwachten is, herhaaldelijk vooruitgewezen. Ik ga daar nu niet op in, maar wil één aspekt ervan wel boven water halen: bij het duidelijkste voorbeeld, dat van het bijbelgebruik, werd naar een passage uit het *Nieuwe Testament* verwezen om de beginregels van *Genesis* te mogen inschakelen

bij het doen van een keuze! Dat betekent, dat de hele bijbel eenvoudigweg als een leverancier van taalmateriaal gehanteerd werd; hoezeer het hier een kwestie is van het gebruik maken van een bijbels *idioom*, waardoor natuurlijk vervolgens een inhoudelijke kontekst mede in het geding komt, blijkt uit het feit dat de wending '(een mens) gelijk aan menigte mensen' door velen in beide groepen als 'bijbels' gekarakteriseerd werd, terwijl niemand een bijbelplaats kon produceren waar deze uitdrukking voorkomt.

Dit idioomkarakter nu kan ook aan de 'prenatale' wending 'eenvouds verlichte waters' toegekend worden. Het is niet noodzakelijkerwijs een gedicht over de prenatale wereld, maar wèl wordt van het idioom van de beschrijvingen van die wereld gebruik gemaakt. Ook het geheel van overeenkomsten met Luceberts taalgebruik in andere gedichten kan zo'n idiomatisch patroon genoemd worden. Lucebert-lezers, bijbelkenners, lieden die geplaagd worden door een (globale) kennis van prenataliteitstheorieën lezen het gedicht anders, met gebruikmaking van andere 'idiomen', dan onbeschreven bladen (die niet bestaan). De inzet van een idioom is één van de vormen die kontekstualisering[25] kan aannemen, en heeft dus vooral een inperkende werking, en niet, zoals men op het eerste oog zou kunnen denken, een uitbreidende. Door de keuze van een idioom als kontekst van een bepaalde wending of passage sluit de lezer een groot aantal andere mogelijkheden uit.

Tot de mogelijke konteksten behoren, gezien het bovenstaande, ook 'schrijversgewoonten' en daarmee samenhangende 'lezersverwachtingen'. In het algemeen is het van groot belang, welk pragmatisch doel men de zender toekent; ook dit richt het proces van betekenistoekenning sterk, zoals vooral bij 'misverstanden' blijkt. Als juist 'misverstaan worden', of liever 'op verschillende manieren tegelijk verstaan worden' de pragmatische doelstelling van een schrijver of spreker is (en onze poëzie is vaak een voorbeeld van zulk taalgebruik) vinden heel andere inperkingen plaats, dan wanneer eenduidigheid nagestreefd wordt. De verwachting is bij veelduidigheid niet direkt op 'de' inhoud van de taalmededeling gericht, maar veeleer op de wijze waarop komplexe vervlechtingen tot stand komen. Dit is ongetwijfeld de bron van al die 'formalistische' kritische en wetenschappelijke stromingen die zich in de 20ste-eeuwse literatuurbeschouwing gemanifesteerd hebben.

Omdat ik mijn term 'idioom' nader rechtvaardigen wil, moet ik hier een theoretisch tussenstuk inlassen. Het lijkt mij namelijk niet onwaarschijn-

25 Hiermee bedoel ik niets 'technisch', maar alleen: het aanbrengen van een talige of niet-talige 'omgeving' bij een taaleenheid.

lijk dat literatuurwetenschappers bij de voorgaande beschrijving van de ‘inzet van idiomen’ hebben moeten denken aan de lopende diskussie over ‘frames’ en ‘scripts’.

3

Over ‘frames’ is, onder invloed vooral van de informatietheorie en de kognitieve psychologie, inmiddels heel wat te doen geweest. Over het verwante begrip ‘script’ minder, en dat heeft ook wel zijn goede gronden. Beide koncepten kunnen bepaald niet als eenduidig gedefinieerd beschouwd worden, of zelfs precies van elkaar afgebakend, en ‘script’ heeft daarbij dan nog het extra-nadeel dat het een bijzonder globaal begrip is. Wanneer ik probeer, de laatste term te definiëren op grond van het courante gebruik, komt er een formulering als deze uit de bus: een ‘script’ is de som van de verschijnselen en koncepten die wij op grond van onze kennis van de wereld aan een bepaalde (taal)ervaring kunnen verbinden.[26] Een voorbeeld: aan het woord (of de ervaring) ‘tram’ is te koppelen: ‘rails’, ‘vaste koers’, ‘kaartje’, ‘automaat’, ‘bestuurder’, ‘stad’, ‘passagiers’, ‘kontrole’, etc. Het voorkomen van deze woorden/koncepten ligt binnen ons verwachtingsveld wanneer bijvoorbeeld een taaluiting met het woord ‘tram’ erin onder onze ogen komt. Ontmoeten wij in die situatie het woord ‘eten’, dan is dat voor de meesten van ons nieuwe, niet-verwachte, informatie.

Natuurlijk kàn het zijn dat iemand zijn brood altijd in de tram opeet, en dan zou voor die persoon ook ‘eten’ tot het veld gaan behoren. Hier is echter sprake van een persoonlijke associatie, om die ouderwetse, maar op deze plaats bruikbare, term ter afgrenzing te gebruiken. Meestal weten wij zelf wel of er sprake is van een algemeen, of voor velen, geldig ‘netwerk’, dan wel van privé-verbindingen. Ook de brood-eter zal in een tekst over een tram-situatie de kategorie ‘eten’ niet tot zijn vaste verwachtingen rekenen.

De vaststelling van ‘scripts’ is, onvermijdelijk, slechts mogelijk bij heel algemene en eenvoudige kategorieën, en de werkwijze daarbij is die van de common sense: de onderzoeker noemt de mogelijkheden, zonder veel andere experimenten dan het zoeken van een grootst gemene deler in de associaties van proefpersonen. Dat is dus een grove methode. Verfijning

26 Deze omschrijving lijkt misschien even in de buurt van het logische begrip ‘extensie’ te komen, maar dáar gaat het, zoals bekend, om betekenisaspekten van een taalteken zelf: extensie = de som van alle, t.o.v. het taalteken externe, verschijnselen die een term kan ‘betekenen’, in de zin van: ‘betekenend aanduiden’.

lijkt te verwachten van neurologisch onderzoek dat de grafische registratie mogelijk heeft gemaakt van het al dan niet vervuld worden van (lezers)verwachtingen. Wanneer een zin (aan meer-zinnige teksten is men geloof ik nog niet toe) verrassend nieuws oplevert, de verwachtingen niet bevestigd worden dus, vindt een sprongsgewijze verhoging van de hersenaktiviteit plaats, afleesbaar aan 'pieken' in de grafiek. Stel, men legt iemand de zin voor: 'hij speelt niet de man maar de...', dan loopt de grafische lijn rustig door als er 'bal' volgt. Komt echter het woord 'viool' op het scherm, dan 'piekt' de grafiek; het is zelfs afleesbaar dat de lezer nieuwe, in regelmaat aangevoerde, informatie even laat liggen, en teruggaat naar vroegere gegevens, ik denk om te doorgronden waar hij misschien iets verkeerd 'begrepen' heeft (in ons voorbeeld: wat die 'hij' met een andere man uitgevoerd zou kunnen hebben dat de lezer niet meteen door had).

Voor de literatuurwetenschap is deze ontwikkeling in het fysiologisch onderzoek interessant, want, laten wij wel wezen, wat doen wij, gezien de ingewikkeldheid van onze teksten, met die heel lapidaire 'scripts' waarmee men tot nu toe gewerkt heeft? Die zijn hoogstens interessant bij wijze van woordgebruik. In plaats van te zeggen: 'er wordt bij het woord "x" in dit gedicht een opvallende semantische "sprong" gemaakt', kunnen wij het nu zó stellen: 'dat woord "x" staat niet in de "scripts" die het gedicht tot op dat moment aan de orde had gesteld'. Dit is naar mijn smaak eerder een verdoezeling van een interpretatieve konstatering, via het gebruik van kwasi-exakte taal, dan een verruiming van onze inzichten, en heuristisch acht ik de procedure zonder belang; de waarnemingen blijven interpretatief. De achteraf-beschrijvingen van die waarnemingen krijgen een nieuwe terminologie ter beschikking, dat is alles.

De neurologische ontwikkelingen, die het al door I.A. Richards gedroomde hersenonderzoek naar reëel lezersgedrag mogelijk lijken te maken, kunnen via generalisaties op den duur misschien leiden tot een 'script'-begrip dat gekompliceerd genoeg is voor ons doel. Maar dat wordt dan een lange, en voorlopig heel moeilijk begaanbare, weg. Het zou mij niets verbazen als het begrip 'script' het onderweg begaf. In ieder geval zet ik het voorlopig in de ijskast.

'Frame' lijkt mij meer te beloven, en is ook door literatuurwetenschappers gebruikt. Alleen, zij blijken er nogal verschillende begrippen mee aan te duiden en het woord, soms binnen één betoog, in meer dan één betekenis te gebruiken. Laten wij een paar gevallen bekijken.

Helemaal op de hantering van 'frames' gericht, is Perry 79, wiens artikel voor ons bovendien interessant is omdat het over reële lezersgedragingen

bij (lineaire) tekstkonstitutie gaat. Perry onderscheidt twee processen bij de vorming van 'frames', wat helaas leidt tot gebruik van het woord 'frame' in dubbele betekenis. Hij levert echter geen definitie van de term zelf, zodat het toenemend onduidelijk is hoe dat ene woord twee onderscheidbare begrippen kan omvatten.

Het eerste type frame ontstaat, doordat de lezer 'modellen van de werkelijkheid', waaronder sociale en literaire konventies, gebruikt om zo veel mogelijk tekstgegevens met elkaar in verband te brengen. De ingeschakelde 'set of frames' is hier dus *extern* aan de lezer-tekst relatie. Dit lijkt op het 'script'-begrip (Perry gebruikt deze term dan ook een enkele maal), en de bezwaren ertegen zijn dezelfde: de beschrijving van wat er gebeurt is te vaag, het koncept is te globaal, en er wordt, vanuit mijn doelstelling gezien, te exklusief nadruk gelegd op de kennis van de wereld enerzijds, semantische orde anderzijds. Daardoor wordt zonder erg een heel beslissende stap gedaan: de 'kennis van de wereld' die in een door de lezer ingezet frame 'opgeslagen' ligt, *valt samen met de tekst-betekenis(sen).* Vaststellen van de frames = vaststellen 'waar het gedicht of verhaal over gaat', wat ook wel genoemd wordt: 'het, of een, thema vaststellen'. In mijn redenering zijn deze frames echter het materiaal waarmee (dichters en) lezers de tekst opbouwen. Vandaar dat ik het tot de formele aspekten van de teksten reken, tot de taalmiddelen waarmee de tekst tot stand gebracht wordt (de Russische Formalisten hebben dat zeer goed gezien). Bestudering daarvan is natuurlijk van groot belang maar het mag niet gelijkgesteld worden met het vaststellen van de (een) 'betekenis' van de tekst en nog minder met wat die tekst bij de lezer aanricht.

En dat laatste doet Perry nu net wel. Dit blijkt vooral uit de tweede betekenis, die het woord in zijn betoog geleidelijk krijgt. Daarbij is namelijk juist de ontwikkeling in de lezerswaarnemingen in het geding: hoe bouwt een lezer frames op, gestuurd door tekstgegevens. Ditmaal betekent frame zoiets als: een ontwerp voor semantisering, waardoor zoveel mogelijk tekstgegevens in éen raam bijeengebracht worden. Eerst terloops, daarna steeds uitgesprokener, gebruikt Perry als synoniem het woord 'hypothese' (opgesteld voor het aanbrengen van samenhang in de tekstgegevens), en dat is iets heel anders dan externe 'frames of reference' (ook dit goffmaniaanse woordgebruik komt bij Perry voor). Wel beschrijft hij op een bepaald moment de twee 'handelingen' als komplementair, en laat de leeshandeling een rol spelen bij de selektie van 'externe modellen', maar hij is daarin niet konsekwent, en gebruikt bovendien zonder waarschuwing in beide gevallen dezelfde term.

Tegen het eind van zijn artikel blijkt dat hij uitgaat van het zoeken naar

één frame (hypothese) door de lezer, waarbij een aanvankelijk ingezet frame aan de kant gezet kan worden ten behoeve van een nieuw, dat 'krachtiger' is omdat de reeds gedekte waarnemingen, maar daarenboven nieuwe (in het oorspronkelijke frame niet onder te brengen) gegevens, erdoor omvat worden. De frames zijn nu rivaliserend.

Dit doet sterk denken aan de bekende diskussie over de interpretatie als hypothese, vooral omdat Perry uitgaat van een uiteindelijke koherentie in de tekstgegevens: '*Incompatibility in* [*the*] *continuum is merely temporary or apparent*' (Perry 79: 57, kursief van hemzelf). Over deze kwestie heb ik al eerder (1982) zoveel gezegd, dat ik er hier niet op doorga. Ik stel slechts vast dat mijn 'idioom'-begrip juist niet op betekenis-vaststelling gericht is, maar op taalgebruik, en dat er geen enkele 'rivaliteit' tussen tegelijk gehanteerde idiomen bestaat. 'Idioom' slaat op de betekenis die de lezer meebrengt en niet op die welke hij eventueel aan de tekst toekent, wat in Perry's framebegrip wel het geval is.

Een uitgebreide, en heldere, analyse van het koncept frame, gebaseerd op Minsky, is te vinden in Smulders 1983. Deze auteur, die evenals ik introspektief te werk gaat, bespreekt uitgebreid het (relatieve) onderscheid tussen 'gewoon waarnemen' en 'lezen', dat hij met 'verbeelden' in verband brengt, maar ook hij blijft gericht op 'kennis van de wereld' als belangrijkste implikatie van een 'frame'. Dit is geen verwijt: wat Smulders zegt over de wijze waarop literaire teksten de lezer dwingen tot 'dieptegebruik' van hun frame-systemen, in afwijking van de gang van zaken bij meer direkt kommunikatieve taalbouwsels, die eerder een appèl doen op duidelijk afgeperkte en minder gekompliceerde frames, is een alleszins interessante hypothese. Het is echter een andere probleemstelling dan die waarop ik mij wil richten; Smulders' betoog maakt dan ook vooral duidelijk dat voor *mijn* doel het frame-begrip niet geschikt is, omdat (veronderstelde) kennis van de wereld voor mij (voorlopig) nog niet in het geding is. Daarbij wil ik juist een vraagteken zetten: draait het in eerste instantie wel om het meebrengen van dergelijke inzichten? Gaat de lezer ervan uit dat hij bij zijn lektuur altijd kennis van een stand van zaken in de werkelijkheid toepast? En als deze vraag positief beantwoord moet worden, valt dan dat, wat hij van een tekst opsteekt, samen met een kombinatie van ingebrachte 'inzichten'? Ik stel deze vragen nu, maar pogingen tot een antwoord moet ik uitstellen omdat zij niet in een paar zinnen afgedaan kunnen worden.

Vervolgens wil ik nog een korte opmerking maken over Verdaasdonks artikel 'Conceptions of Literature and Frames'. Aangezien Verdaasdonk eerder spreekt over de bruikbaarheid als onderzoeksmateriaal voor psychologen van de (kwasi-)kennis die in literatuuropvattingen opge-

slagen ligt dan over het omgekeerde, hoef ik op zijn betoog niet diep in te gaan. Ik noteer alleen dat zijn definitie, evenals bij Smulders ontleend aan Minsky, spreekt van ‘a structure of data by means of which stereotyped situations such as being in a room, visiting a birthday party, etc. can be represented. A frame contains information about its use, determines what is to be expected in a given situation, and what is done when these expectations are not fulfilled’ (Verdaasdonk 82: 89). Dit is weer ongeveer hetzelfde als wat hierboven ‘script’ genoemd werd.

Verder stip ik nog aan dat Verdaasdonk meent dat het begrip ‘kennis (van de wereld)’ waarvan de leespsychologen uitgaan, vaag is, en mogelijk verhelderd zou kunnen worden door te analyseren hoe de (kwasi)-kennis die in literatuuropvattingen opgeslagen ligt, als frame tijdens het leesproces een rol speelt. Hier komt de aanname van een ‘poëtische leeswijze’ (niet door Verdaasdonk, maar door zijn eventuele proefpersonen) in zicht, en daarmee de rol die deze manier van lezen speelt bij de keuze van, in mijn termen, een ‘idioom’. Ik zal het niet meer uit het oog verliezen, want voor mij blijft dat de hoofdzaak.

Tenslotte Umberto Eco. Hij onderscheidt in *The Role of the Reader* verschillende soorten frames, maar definieert het begrip zelf weer niet... Voor de literatuurwetenschap hecht hij grote waarde aan ‘intertextuele frames’. Daaronder, en de omschrijving moet van mij komen, verstaat hij: georganiseerde inzichten in de wereld waarvan wij via taaluitingen kennis nemen.[27] Wij treffen die frames onder meer aan in ‘typical situations’, waarvan ‘the Oedipean triangle as proposed by Freud’ een voorbeeld is.

Dit doet even denken aan mijn ‘prenatale wereld’, maar er is één, voor mij doorslaggevend, verschil: Eco's opvatting impliceert dat datgene wat ingezet wordt ‘stereotype inzichten in de wereld’ zijn (op dat punt sluit hij aan bij Minsky), en dat degene die als lezer de ‘oedipale wereld’ als frame inzet, de tekst ontcijferd heeft. Dit aspekt van zijn frame-begrip is een uitwerking van ‘kode’ zoals dit koncept in *Theory of Semiotics* gebruikt werd. Maar ik heb niet voor niets gezegd dat ik van het herkennen van beschrijvingsvormen van de prenatale wereld nog helemaal geen rechte lijn zie lopen naar een interpretatie van het gedicht of van een gedeelte daarvan. De schrijver zet taalvormen in, die de lezer herkennen kan, of: de lezer zet taalvormen in die de schrijver al dan niet

27 Eco wijst wel, terecht, op het niet-eenduidige gebruik bij anderen. Zo acht hij het hanteren van de term voor ‘voorafgaande beslissingen omtrent de aard van de kommunikatie’ (mijn ‘alsof’-kader) een ongewenste invulling, van essentieel andere orde dan de georganiseerde kennis die wij inzetten bij het ‘ontcijferen’ van teksten (Eco 79: 41, noot 10).

op het oog had. Maar dat wat de schrijver met die taalvormen uitdrukt, of dat wat de lezer eruit haalt, hoeft niet samen te vallen met de 'boodschap' van de tekst. Lucebert beschrijft niet (noodzakelijkerwijs) een prenatale wereld, maar maakt gebruik van het idioom waarin dergelijke beschrijvingen gesteld zijn. Net zo min als zijn gedicht een exegese of parafrase is van 1 Cor. 13, is het een mededeling over (een beleving van) de prenatale wereld.

Natuurlijk roept op zijn beurt mijn omschrijving van 'idioom', en van de wijze waarop naar mijn inzicht idiomen ingezet worden, vragen op. In de eerste plaats, in hoeverre een lezer het gebruik van een idioom kan *rechtvaardigen.* Bij *ik tracht op poëtische wijze* bijvoorbeeld, mag de vraag niet omzeild worden of ik kan waarmaken dat het gepermitteerd is om dat prenatale idioom erbij te halen. Dit probleem wordt in een afzonderlijk hoofdstuk besproken, en komt bovendien nog aan de orde als ik ter afsluiting opnieuw de vraag stel: wat 'mag' in de kritiek, en wat in de literatuurwetenschap.

Ten tweede moet de vraag besproken worden, in hoeverre kennis van de wereld (hier: aanvaarding van het psychoanalytische koncept van de intra-uterine wereld) voorondersteld wordt bij het gebruik van het psychoanalytische idioom, dat perslot niet in de lucht hangt; ook deze vraag krijgt een eigen hoofdstuk toegewezen.

Ten derde: wat voor zin heeft het koncept 'idioom', als het alleen om taalmiddelen gaat die blijkbaar niet de rechtstreekse uitdrukking van hun eigen betekenis ten doel hoeven te hebben? Ik kan nu natuurlijk antwoorden: net zoveel zin als bijvoorbeeld het begrip 'metafoor', want ook daarmee worden taalverschijnselen aangeduid die 'iets anders uitdrukken dan hun direkt gegeven betekenis'. Maar ik zal meer doen, en proberen vast te stellen welke rol het prenatale idioom - dat voorbeeld blijf ik aanhouden - speelt in het totstandbrengen van wat ik in hoofdstuk 1 de 'poëtische schok' genoemd heb. Daarbij komt zelfs de relatie (verhalend) proza/poëzie ter sprake. Ook voor deze vragen heb ik twee hoofdstukken nodig.

Maar voordat ik al deze goede plannen ten uitvoer ga brengen: er is nog iets niet afgemaakt, namelijk de globale beschrijving van de lektuur van *ik tracht op poëtische wijze.* Alleen de eerste strofe is pas bekeken.

4

De tweede strofe van *ik tracht.*

Dat 1 Cor. 13 hier 'opgeroepen' wordt, 'het lied der liefde', zal voor de

meeste lezers geen twijfel lijden. ‘Al ware het dat ik de talen der mensen en der Engelen sprak’, het is te herkennen, zowel syntaktisch als inhoudelijk (mensen, engelen). Maar ook zijn er belangrijke verschillen: bij Lucebert gaat het niet om het spreken van talen, maar om mens of engel *zijn.*

Daar, precies, komt een nieuw probleem uit voort. Wat moet die derde regel: ‘maar ware ik die ik was’? Voor mij is het antwoord duidelijk: de lijn van het prenatale idioom wordt voortgezet. Men *is* niet meer de foetus, de ‘stenen of vloeibare engel’[28], dat wezen dat alléen staat in zijn eigen wereld, maar men is ‘een mens gelijk aan menigte mensen’. Daarbij verstoort de formulering ‘stenen of vloeibare engel’de idiomatische stroom bepaald niet. In groep 65 waren er verschillende deelnemers die onmiddellijk verband legden met Nijhoffs ‘stenen kindje’, de ‘stenen cherubijn’, zoals het verderop in het gedicht van Nijhoff heet. Die verbinding gaf mij zelfs de gelegenheid, om het prenatale idioom voor iedereen aanvaardbaar te maken. Nijhoffs gedicht eindigt immers zo:

> ‘O zoontje in me, o woord ongeschreven,
> O vleeschlooze, o kon ik u baren -
> Den nood van ongeboren leven
> Wreekt gij met dit verwijtend staren’,

en die ‘gij’ is het stenen engeltje. Iedere Nederlandse poëzielezer kent het gedicht.

Na dit station rollen de volgende regels keurig op de prenatale rails verder:

> ‘geboorte en ontbinding hadden mij niet aangeraakt
> de weg van verlatenheid naar gemeenschap
> [...] mijn gedichten
> die momentopnamen zijn van die weg’.

‘Ontbinding’ heeft vier betekenismomenten: het lossnijden van de navelstreng; de verlossing in het kraambed; het ‘loslaten’ van de ziel door het lichaam bij de dood; en de dekompositie na de dood (waar iedereen het eerste aan denkt). In het hele komplex komen geboorte en dood bijeen. Niet onmiddellijk duidelijk zijn de tussenliggende regels:

> ‘de stenen stenen dieren dieren vogels vogels weg
> zou niet zo bevuild zijn

28 Dat die regel ook bij de volgende getrokken kan worden, bespreek ik niet. Zoals gezegd: ik rekonstrueer, min of meer, wat anderen en ik al lezend deden, en het exploreren van alle interpretatieve mogelijkheden is niet mijn doel.
Merkwaardig vind ik dat Cornets de Groot zegt dat de engel ‘in werkelijkheid niet bestaat’ (160), waarbij hij alleen ‘ware ik’ op he toog kan hebben, en ‘was’ verwaarloost.

als dat nu te zien is aan mijn gedichten
die etc.'

Op dit punt aangekomen werden mijn studenten in '65 een beetje bandeloos. Zelfs degenen die eerst van de prenatale waterwereld niet weten wilden, kwamen nu tot pertinente formuleringen in deze trant: het thema van *ik tracht* luidt: mijn gedichten zijn stadia van een geboorteproces, dat verloopt van 'eenvoud' ('onschuld') naar 'gemeenschap', en die geboorte wordt negatief beoordeeld, want 1. de dood kondigt zich tegelijkertijd aan, en 2. de weg is 'bevuild' ('aangeraakt' klinkt ook niet aangenaam).

Dat ging mij nu weer veel te ver. Het prenatale idioom, inderdaad, wordt in de tweede strofe nog gebruikt; het idioom van het geboorteproces (sedert Rank in psychologische beschrijvingen als 'geboortetrauma' gekanoniseerd) wordt mede ingezet; en 'dichten' heeft met dat proces te maken doordat een verband aangebracht wordt met het alsofkader van de poëtikale uitspraken. Maar van welke aard is dat verband? Of kausale, ja zelfs gelijkstellings-relaties aangebracht mogen worden, die het gedicht tot een boodschap zouden maken in de trant van: 'mijn dichten is spreken over de verloren wereld van de foetus, en de smart van het geboren-worden', daarover heb ik mijn sterke twijfels, en juist dit soort konkluderende formuleringen wordt meestal geïmpliceerd als het woord 'thema' valt. Iedereen mag natuurlijk de intra-uterine wereld en het geboorteproces de kern van Luceberts poëtica noemen, maar mij is die formulering, waarbij het vaststellen van thema's (er zijn er meer!) het *eindstation* van iedere lektuur zou zijn, te definitief. Hier zit misschien weer een punt waar lezer en interpreet niet samenvallen: een interpretatie pleegt halverwege halt te houden, en moet dat misschien wel doen; voor een lezer zet dan het 'poëtische proces' pas in. Hoe dan ook, ik wil niet verder gaan dan de vaststelling: er wordt inmiddels expliciet melding gemaakt van geboorte en voorgeboorte, en daarmee wordt het prenatale idioom, en dat wat Rank, Jones e.a. daaraan verbinden, als aspekt van het gedicht bevestigd.

Wij zagen nog iets: andere poëzie dan die van Lucebert, namelijk een gedicht van Nijhoff, komt eveneens in het vizier. Hier is sprake van intertextualiteit: door de gebruikte woorden gaat Nijhoff meespelen. Maar dat wil helemaal niet zeggen dat Lucebert dezelfde mededelingen doet als de voornaamste representant van zijn literaire grootvaders. Intertextualiteit wordt meestal vastgesteld aan de hand van dit soort idiomatische overeenkomsten, al zijn andere vormen (aanhaken bij één, niet in een groter geheel passend, motief bijvoorbeeld) niet uitgesloten. Een gevaar bij de vaststelling van intertextualiteit is, dat men vaak te ver

gaande konklusies wil trekken met betrekking tot inhoudelijke overeenkomsten. Alleen al de enorme afstand tussen dichters als Nijhoff en Lucebert moet ons er voor behoeden, de konstatering dat het idioom hetzelfde is[29] over te laten lopen in een gelijkstelling van dat wat de gedichten uitdrukken.[30]

Op de - interessante - lijnen die van de tweede strofe naar het werk van Rilke lopen, ga ik niet in. De resultaten van de beschrijving daarvan zouden een doublure worden van het geval-Nijhoff. Ik volsta dus weer met enkele vaststellingen:

1. het gebruik van een 'prenataal idioom' wordt, gedeeltelijk door middel van intertextualiteit, voortgezet;
2. het bijbel-idioom wordt nu onmiskenbaar ingezet;
3. 'geboorte', in relatie met 'dood', wordt expliciet genoemd, en daardoor wordt het inkorporeren van elementen in een 'geboorte(trauma)-idioom' mogelijk gemaakt. Ik zou er geen bezwaar tegen hebben om ditmaal voor het geboorte-komplex zelf wèl het woord 'frame' te gebruiken, vanwege de expliciete vermelding die een beroep doet op kennis van de wereld; dit frame maakt dan de inzet van het *idioom* van het geboorte-*trauma* mogelijk. Ik zou er geen ander bezwaar tegen hebben dan dat zo toch het risiko zou ontstaan, dat de herkenning van het frame samenvalt met het begrijpen van de betekenis van (delen van) het gedicht. Die stap, die regelmatig gedaan wordt door auteurs die met het frame-koncept werken, wil ik koste wat kost vermijden. Daarom handhaaf ik de term 'idioom' ook voor dit geval, en formuleer het verschil tussen expliciete vermelding en herkenning van taalelementen in termen van graduele noodzaak van de inzet door de lezer.

Dat op grond van de ingezette idiomen de passage uit strofe 2, die ik tot nu toe niet besproken heb, in een bepaalde richting 'ingevuld' wordt, was bij groep 65 duidelijk vast te stellen. De vloeibare engel bracht de één

29 Hierop kom ik in hoofdstuk V uitvoerig terug.

30 Ook detail-'verwijzingen' van de ene tekst naar de andere moeten inhoudelijk niet te veel te dragen krijgen. Als Paul van Ostaijen schrijft:

> 'Zo ook gaat de geliefde
> Mitri Karamasoff dood',

denken wij weliswaar onmiddellijk aan Dostojewskij's roman, maar als wij ons realiseren dat Dmitri in het boek helemaal niet sterft, moeten wij tevens vaststellen dat er een transformatie van het personage heeft plaatsgevonden. Dmitri en Iwan worden blijkbaar als 'typen' van de mens behandeld; de namen zouden tussen aanhalingstekens kunnen staan. De waarschuwing tegen een te ver gaande 'invulling' is hier in de tekst zelf gegeven en daarom kies ik dit voorbeeld. Waar dat niet gebeurt, moeten wij echter zeker niet minder voorzichtig zijn.

naar Rilke, de ander naar het water-aspekt van het prenatale bestaan; de ‘weg van verlatenheid naar gemeenschap’ werd nu algemeen gelezen als een omschrijving van: de weg vanuit de embryonale situatie (= ‘verlatenheid’) naar de ‘gemeenschap’ (tevoren: ‘menigte mensen’). De geborene is niet meer alleen in zijn universum, maar bevindt zich in de wereld waarin alle mensen verkeren. En ‘de stenen stenen dieren dieren vogels vogels weg’, dat is de weg van de meest gebonden staat van de foetus naar de beweging in vrijheid van de zich van zijn identiteit bewuste mens.

Ik zeg niet dat ik dit alles geloof, maar alleen dat het op dat moment van de besprekingen opkwam. Opvulling van aanvankelijk onbegrijpelijke passages werd uitgevoerd op grond van een eenmaal aanvaarde interpretatie van omringende tekstgedeelten.

Natuurlijk werd de aandacht ook gericht op de verdubbeling van ‘stenen’, ‘dieren’ en ‘vogels’, en de precieze betekenis van die trits. Gekonstateerd werd dat Lucebert vaker verdubbelt; in ditzelfde gedicht is er al een ander voorbeeld, ‘schoonheid schoonheid’, en bij even bladeren in de verzamelde gedichten zijn er gemakkelijk een aantal te vinden: ‘de boeren boeren behoeven niet te schrijven’ (emphase?); ‘de waanzin tikt, tikt, tikt’ (iteratief); ‘ik zing de aarde aarde’ (een gewone konstruktie: ik zing de aarde *tot* aarde, die men echter in het dagelijkse taalgebruik probeert te vermijden). Over het geval dat ter diskussie stond, werd verondersteld dat via de eerste aanduiding, ‘stenen stenen’, die grammatikaal nog beschrijfbaar is, de andere mogelijkheden gegenereerd worden. De opbouw van de zin zou dan zijn: de weg die gaat van ‘stenen’ (substantief) over ‘dieren’ naar ‘vogels’. Een samenstelling als ‘de vogels weg’ komt bij Lucebert eveneens vaak voor:

‘de stoomboot mond’
‘de beren schuimwarmte’
‘de cactussen achterdocht’
‘mijn kasten dwang’

(alle uit *christuswit*),

‘een kolommen tong’
‘het jodelen genot’
‘in portalen keel’
‘de eigen slurven lust’

(*romeinse elehymnen*).

Natuurlijk zal niet iedereen in al deze gevallen, geput uit slechts twee gedichten, dezelfde konstruktie herkennen, maar zolang er maar voor elke lezer een paar voorbeelden overblijven, ben ik tevreden.

De herhaling van ‘stenen’ kan vervolgens betekenen: niet ‘stenen’ bij

wijze van spreken, maar werkelijk stenen van steen, en dat procédé wordt vervolgens voortgezet bij ‘dieren’ en ‘vogels’, een versterking van het konkrete aspekt, ‘Verdinglichung’.[31] Om verder over deze wending zinnige dingen te kunnen opmerken, is onderzoek naar het gebruik van woorden als ‘steen’, ‘dier’, ‘vogel’ in andere gedichten van Lucebert noodzakelijk. Men kan vermoeden dat bijvoorbeeld de ‘vogels’ (‘de kinderen van het lichtmilieu’ uit het veelbesproken vers *op het gors*) daar heel wat extra-lading door zouden krijgen.

Er bestaat, maar niemand zal hiervan opkijken, een ‘Lucebert-idioom’ (of zelfs meer dan één?), en de inhoudelijke konsekwenties daarvan zijn in zoverre groter dan bij de gevallen van intertextualiteit die buiten het oeuvre van Lucebert voeren, dat wij als lezer eerder de neiging hebben, de passages in een gelijk idioom op elkaar te betrekken.

Wat ik in mijn 65-aantekeningen nog meer vind, is dat de groep al tijdens de diskussie over de tweede strofe driftig begon ‘terug te koppelen’ naar strofe 1. Wat wil Lucebert, in zijn poëtische programma? De prenatale wereld = de ruimte van het ‘volledig leven’ uitdrukken, zei de een, de weg-terug zoeken dus. Juist niet, zei de ander, eerder de prenatale wereld in een veel letterlijker betekenis, desnoods: tegen de angst in, ‘tot uitdrukking te brengen’: hij probeert via zijn poëzie een (tweede) geboorte te bewerkstelligen. Interessante tegenstelling, en toch ook wel weer wat erg definitieve beweringen over wat het gedicht ‘eigenlijk’ te zeggen heeft.

De terugkoppeling is op zichzelf natuurlijk belangwekkend. Iedereen had het gedicht gelezen. De één werd erdoor gefascineerd, de ander zag er niets in, maar tot welke kategorie men ook behoorde, zodra het *expliciteren* van leesindrukken aan de orde kwam, werd de behoefte tot unifikatie van de tekst versterkt. ‘Interpreteren’ gaat blijkbaar gepaard met een koherentiedrift, die bij het lezen niet, of niet op dezelfde struktureel-gerichte wijze meespeelt.

Strofe 3 werd merkwaardigerwijs tamelijk los van het voorafgaande, in zekere zin zelfs als nieuwe informatie, besproken. De eensgezindheid was desondanks groot; ‘desondanks’ zeg ik, omdat die hoge graad van consensus blijkbaar niet voortkwam uit een gelijkgetrokken leeswijze van het voorafgaande. Zelfs werd parafrase mogelijk geacht: wij herkennen in de wereld om ons heen niet meer de schoonheid. Alleen wezens die, op eigen belang uit, voortschuifelen en rondscharrelen,

31 Alle Lucebert-interpreten beklemtonen dit konkrete karakter van zijn taalgebruik. De vaak gebruikte term ‘lichamelijkheid’ (bijvoorbeeld in Brems 76) lijkt mij heel gelukkig.

vinden daar nog iets van hun gading. De wending ‘wat men altijd noemde / schoonheid schoonheid’ bracht men in verband met een ‘verouderde’ esthetica, die in het beschrijven van een als schoon beschouwde werkelijkheid het doel van de kunst zag. De herhaling ‘schoonheid schoonheid’ werd met het gebaar van aanbidden in verband gebracht, en Perk en Kloos werden genoemd. Een enkeling zocht in de ‘broodkruimel op de *rok* van het universum’ nog de sensatie van zeerklein-zijn op schoot bij de moeder (‘la géante’), een ander dacht bij ‘rok’ eerder aan avondkleding (en in die zienswijze zou het gaan om de mens als verontreiniging van de natuur), maar verreweg overheersend was de opinie dat alleen het gevoel van nietigheid en machteloosheid van de mens tegenover zijn omgeving in deze regel, op een heel stoffelijke wijze, uitgesproken werd. In termen van ‘idioom’ komt uit deze leeswijzen vooral dat van de intertextualiteit (met nieuwe kontakt-teksten) naar voren. Voor de rest werd gelezen in direkt verband met het alsof-kader van de poëtikale uitspraken.

De wending naar de volgende strofe, die zich in de taalstroom lijkt te presenteren als voortzetting van strofe 3, was bij groep 65 scherp, want ditmaal werd bijna exklusief gesproken in termen van de in de eerste twee strofen vastgestelde idiomen. De dood, als ‘het kwade’ genoemd, maakt ons ‘opstandig of deemoedig’, en erger: de liefde (het ‘goede’, de omarming), door de verwijzing naar 1 Cor. 13 reeds sous-entendu als ‘de meeste van deze’ aan de orde gesteld, biedt geen uitweg meer. De liefdesdaad wordt beschreven als ‘morrelen aan de ruimte’, en daarmee wordt op dramatische wijze ‘de ruimte van het volledig leven’ teruggeroepen. Dat de coïtus een poging tot het vinden van de weg-terug genoemd wordt (vaak gekombineerd met het overschrijden van de tegengestelde grens, die naar de dood), bleek bij een aantal deelnemers een bekende notie, en zij hadden er geen moeite mee om voor een leeswijze op strofe 1 terug te grijpen.

Dit is frappant. Bij groep 67 ben ik begonnen met de bespreking van *deze* strofe, en niemand kwam op de zoëven beschreven, voor veel 65-ers inmiddels voor de hand liggende, lezing. De omschrijvingen bleven vaag, in de trant van: de mens probeert wanhopig aan zijn konditie te ontsnappen. Voor ‘ruimte’ werd geen verklaring gevonden. Toen één aanwezige vaststelde, dat het woord ook in de eerste strofe voorkomt, greep men pas op het begin van het gedicht terug. En, interessant genoeg: opnieuw bij strofe 4 aangekomen, brachten verschillende deelnemers nu ‘spontaan’ de weg-terug interpretatie op.

De laatste strofe. Algemene reaktie van 65 èn 67: Lucebert (!) heeft zich uit de werkelijkheid teruggetrokken, en zoekt zijn heil in de taal. Deze is

niet meer een geschikt middel tot kommunikatie. (Hier wil ik zijdelings een merkwaardige leesfout van velen signaleren, namelijk de lektuur van de derde regel alsofer stond: ‘dat zij niets menselijks meer had’, een fout die overigens de interpretatie niet beïnvloedde.) Slotregels: de schoonheid van de taal, die blijkbaar nog wel bestaat, is strijdig met onze normale werkelijkheidservaring, vandaar dat zij in de ‘onlogische’ vorm van synesthesieën uitgedrukt wordt. Mijn suggestie dat ‘spraakgebreken’ als: ‘*afwezigheid* van taal’ gelezen kan worden, en dat het ‘oorverdovend licht’ doet denken aan de heftige lichtsensatie, ononderscheidbaar vermengd met donderend geluid, die genoemd worden als traumatische aspekten van het geboortemoment, werd door velen plausibel geacht. Waarna in beide groepen weer even de diskussie oplaaide of het gedicht dan niet toch ‘gaat over’ de prenatale rust tegenover de verbijsterende geboorte-ervaring. Het kompromis dat men in elk geval kan spreken van een/het thema van het gedicht was voor de meesten aanvaardbaar, maar voor mij, zeker achteraf, niet. Of liever, in mijn ogen zegt zo'n bewering niet meer dan de vaststelling: er worden een aantal idiomen gebruikt, die hier en daar expliciet aan elkaar gekoppeld worden, maar op andere plaatsen naast elkaar of tegenover elkaar blijven staan. De beslissing wat het ‘thema’ is, waardoor alles veel hechter aaneengeklonken wordt, is willekeurig en impliceert een eenzijdiger slothandeling dan tijdens de lektuur, blijkens de diskussies, plaats vond. Bij het lezen worden uiteenlopende noties zonder problemen *naast* elkaar geduld, en bepaalde elementen, zoals beelden, onverklaard gelaten. Pas tijdens en door het diskussiëren ging op al die punten de koherentie-eis strikter funktioneren. Dat ik zelf op dat moment de konsekwenties van deze waarnemingen nog niet overzag, bewijst het feit dat ik enkele maanden later het essay ‘Analyse en oordeel’ schreef, en daarin, onder aanroeping van Eliot, beweerde dat ook de gewone lezer koherente strukturen ziet of zoekt. Iets dergelijks wordt natuurlijk ook gesteld door de waarnemingspsychologen van die tijd, maar daardoor wordt het niet minder aanvechtbaar.

Hiermee ben ik aan het eind gekomen van mijn gang door het gedicht. Op grond van vroegere ervaringen heb ik heel wat beweerd met betrekking tot lezen, en vooral: lezen van Lucebert. Voordat ik konkludeer over de manier waarop een tekst als *ik tracht op poëtische wijze* in de lektuur opgebouwd wordt, wil ik nog nagaan of mijn bevindingen stroken met de beweringen die wij in de omvangrijke literatuur over het gedicht aantreffen. In vogelvlucht zal ik een aantal beschrijvingen van *ik tracht op poëtische wijze* bekijken, en daar generaliserende opmerkingen van de

geciteerde of besproken critici/wetenschappers naast leggen.

Interpretatie is ook daarbij weer niet mijn bedoeling; ik zoek alleen aanwijzingen met betrekking tot de processen ‘lezen’ en ‘interpreteren’, tegen de achtergrond van de vraag: hoe zit dit soort teksten in elkaar? Ook streef ik niet naar volledigheid ten aanzien van de bij elkaar gehaalde critici/wetenschappers. De gekozenen verschillen genoeg, en delen anderzijds voldoende op elkaar lijkende waarnemingen mee, om een ‘landkaart’ van de Lucebert-kritiek te tekenen.

III Idiomen en transparanten

I

De eerste die uitgebreid over de poëzie van Lucebert schreef, was C. Buddingh' (1960), en hij heeft het geweten want velen hebben zijn boekje in de tang genomen. Wat, achteraf, het meest opvalt aan Buddingh's betoog, is dat hij zo ‘ouderwets’ leest. Dat is ook wel te verwachten van iemand die de moderne poëzie vooral ziet als een weerspiegeling van maatschappelijke ontwikkelingen, die het gevolg zijn van de vervanging van de agrarische maatschappij door een stedelijke. En die als kenmerken noemt: paradox, ambiguïteit. Het is of wij Brooks of een andere New Critic lezen. En nog weer verder terug moeten wij gaan om een poëtica tegen te komen, waarin gesteld wordt: ‘De dichter [en Buddingh' bedoelt *iedere* dichter] daarentegen gebruikt de taal als “expressiemiddel”, hij wil in een zo klein mogelijk bestek een zo groot mogelijke som aan gevoelens, ervaringen, impressies, op zijn lezer overdragen’ (p 6). Deze voorstelling van zaken komt alleen maar daarom niet in botsing met de paradox-these, omdat Buddingh' die ‘gevoelens’ enzovoorts blijkbaar als de inhoud ziet van het vat vol tegenstrijdigheden dat de dichter is, en de uitdrukking van die inhoud als de beslissende handeling van het dichten. Expressie en kondensatie als de fundamentele poëtische principes.

Wat ‘de ruimte van het volledig leven’ betekent, is voor Buddingh' dan ook onproblematisch (zoals trouwens voor vele anderen)[32]: alle ideeën en ervaringen, ook de onbewuste, van de dichter (p 41). Vanzelfsprekendheden zijn voor de betoogtrant van Buddingh' kenmerkend: ‘eenvouds verlichte waters’ is de konkretisering van de abstraktie ‘op poëtische wijze’ (6-7), en weer doet de opmerking denken aan de standpunten van

32 De variabele lektuur van deze wending lijkt bij uitstek geschikt, om de positie van de beschouwer vast te leggen. Wanneer ik zelf aanneem dat ‘volledig’ betrokken kan worden op enerzijds het in zichzelf vervuld zijn van het prenatale bestaan, en anderzijds het van ander leven verstoken zijn van de uterine ruimte, laat ook ik mij geheel leiden door voor-oordelen. Dat ik dergelijke verschijnselen signaleer, moet dan ook niet gezien worden als een verwijt: lezen kan niet anders verlopen dan via zulke invullingen, waarvan de evidentie (voor een bepaalde lezer) juist het onthullendste aspekt is.

de New Critics met hun ‘concrete universal’. Ik wil de lezing zelf niet aanvechten, maar wel konstateer ik dat voor Buddingh' daarmee de kous blijkbaar af is. Wat wij moeten beginnen met dat ‘konkrete beeld’, dat blijkbaar een nadere toelichting is van ‘op poëtische wijze’, die vraag wordt niet gesteld.

Dat vind ik interessant. Het lijkt mij heel verstandig van Buddingh', om de visualiteit van het beeld niet aan te tasten door aan het ‘vertalen’ te gaan, zoals maar al te vaak gebeurt (‘dit beeld staat voor...’); maar wie over konkretisering van een abstrakte notie spreekt, meent blijkbaar dat het beeld onmiddellijk toegankelijk is. De vele zorgelijke kommentaren bij juist die regel bewijzen echter, dat de wending niet zo vanzelfsprekend is dat hij zonder nadere analyse aan de kant gezet kan worden. De beschrijving van de gedichten blijft bij Buddingh' steeds globaal en eklektisch, ook die van ons gedicht, dat alleen nadruk krijgt doordat de titel van het boek aan de (niet op zijn betekenis geanalyseerde) derde regel ervan ontleend is. Het doel van de beschrijving is altijd tweeërlei:

- de formulering van de poëzie-opvatting van de criticus;
- de omschrijving van de veronderstelde levensvisie van de auteur die deze in zijn gedichten, rechtstreeks of in beelden, uitdrukt.

Het verband tussen de twee is, dat de meestal geslaagde wijze waarop Lucebert zijn kijk op het bestaan uitdrukt, hem naar de normen van Buddingh' een belangrijk dichter maakt. Dat de dichter in zijn opzet slaagt, toont Buddingh' aan door een algemene bewering te poneren, en deze te laten volgen door een Lucebert-citaat. Als hij tegen een veel voorkomend thema (zoals ‘geboorte’) oploopt, stelt hij zonder verdere analyse dat dit bij Lucebert steeds tegelijkertijd ‘ontstaan van taal’ is (58), hetgeen wil zeggen dat geboorte-allusies (mede) als beeldspraak, dus als aanduiding van iets anders, opgevat worden.

Alles bijeen: Buddingh' heeft zich een bepaalde voorstelling gevormd van de ‘boodschap’ van de auteur, en wijst deze vervolgens in beschrijvingen, beelden, thema's aan. Slechts een enkele maal aarzelt hij bij deze opvatting van het gedicht als rechtstreekse, en koherente, uiting. Misschien is dat al het geval bij de konstatering dat Lucebert vooral dan grote poëzie schrijft, wanneer hij ‘zijn situaties “buiten-tijdelijk” [weet te] projecteren’ (49), maar deze vaststelling lees ik toch nog in de eerste plaats als de oude notie dat de dichter eeuwigheidskarakter aan zijn ervaringen weet te geven, - zoals Binnendijk de poëzie van Boutens ‘een protest tegen de tijd’ noemde. De bewering, echter, dat een aantal gedichten van Lucebert uit ‘een “voorwereld” tot ons schijnen te komen aangewaaid’ (52) wijst onmiskenbaar op een ingewikkelder voorstelling van zaken dan het eenvoudige uitgangspunt van expressie-in-paradoxen.

Hier wordt even iets aangeraakt, meer niet, en dan nog sterk in Holstiaanse termen, waar de lezer meer over zou willen horen. Maar het is een uitzondering, deze plaats. De teneur van Buddingh' 's betoog blijft: als de lezer even went, zich even moeite geeft, zal hij zien dat er au fond in deze poëzie niet iets principieel nieuws aan de hand is. Dat werkt haast als een geruststelling voor die lezers die geschrokken zijn van het niet-vertrouwde karakter van dit type gedichten, waarin bijvoorbeeld Vasalis, prototype van Luceberts direkte voorgangers, hoofdzakelijk een soort verbale Rorschach-testen zag.[33]

Walrecht 69 start weer bij een parafrase van de ‘ruimte van het volledig leven’, en ook hij heeft daar geen enkele moeite meer. ‘Ik geloof, dat we het heel eenvoud(s)ig kunnen stellen: Lucebert tracht ALLES (op poëtische wijze) tot uitdrukking te brengen’ (p 6). Maar ook voor Walrecht zelf is dit blijkbaar *te* eenvoudig, want vervolgens stapt hij over op de Kabballah, een geheimleer waarvan Lucebert blijkens enige citaten inderdaad lucht had. Dat dit gegeven zó sterk naar voren gehaald mag worden, dat Lucebert er een (her)schepper van de wereld van wordt - en dat hij dàt met zijn ‘ruimte’ bedoeld zou hebben - is éen van die overbeklemtoningen van een bepaald facet, waartoe interpreten door hun zelfgekozen positie gedreven lijken te worden. *Onjuist* wordt hun interpretatie daardoor nog niet.

Ook voor andere wendingen en woorden geldt dat Walrecht de gedichten leest als een Fundgrube van aanwijzingen voor Luceberts (kabballistische) poëtica en dat ook hij vooral *standpunten* in de door hem geciteerde passages ziet.

In 1971 publiceerde G.P.F. Buddingh' (een tweede Buddingh' dus) een artikel dat ik pas las toen ik aan dit boek begon te schrijven. Ik heb er verbaasd naar zitten kijken. De eerste alinea luidt zo: ‘Bij aandachtige lezing van Luceberts gedicht “Ik tracht op poëtische wijze” vallen de kernwoorden: eenvouds verlichte waters; mens engel; geboorte ontbinding; verlatenheid gemeenschap; bevuild; troost-niet-meer verschrikt; doodssteek omarming; de spraakgebreken-van-de-schaduw oorverdovend-zonlicht; op’. Dat zijn vrijwel dezelfde plaatsen van het gedicht waar mijn twee groepen het mee te kwaad hadden en nog vreemder was

33 Merkwaardig feit: het Libertinage-artikel van Vasalis begint met een verhaal over haar studie-tijd, waarin zij vertelt hoe zij moest experimenteren met een kuiken-embryo. Daarna gaat de critica over op de stelling dat het woord ‘van zijn conceptie tot zijn geboorte [...] vele van zijn mogelijke gedaanten [...] verliest’, om tenslotte terecht te komen bij de experimentelen, die met dat niet-geboren kuiken, dat geen tamme vogel wilde worden, in verband gebracht worden. Deze beeldspraak valt op in een artikel dat verder juist op de mislukte *kinderlijkheid* van de experimentelen de nadruk legt.

het mij te moede toen ik even verderop las: ‘De woordgroep [eenvouds verlichte waters, waarin waters als meervoud gelezen wordt] is de suggestieve omschrijving van een prenatale situatie, die hier simultaan gerelateerd kan worden met het nog ongeboren woord’ (beide citaten op p 52).

Ik heb geen enkele reden om aan te nemen dat Buddingh' de Tweede op de hoogte is geweest van de diskussies die ik in uiteenlopende gezelschappen vier tot zes jaar eerder entameerde. Daarom lijkt het mij onthullend dat hij zonder aarzeling de verlichte waters ‘de suggestieve omschrijving van een prenatale situatie’ noemt. Natuurlijk zal ik meer materiaal nodig hebben om die zienswijze te verdedigen, maar treffend is de zo gelijk gerichte manier van lezen toch wel.

Voor het overige signaleert Buddingh' nog één ander punt dat ook ons opviel (de verwijzing naar 1 Cor. 13), maar buigt dan scherp af naar een interpretatie van het hele gedicht als een bewijs van de invloed die de Zen-filosofie op ‘experimentele kunstenaars’ uitgeoefend heeft. Hoewel dat laatste niet ontkend hoeft te worden, moet men zich wel afvragen of Lucebert toen al Zen-literatuur kende, en vooral of men bepaalde wendingen in een gedicht van een Nederlands dichter rond 1950 wel zo direkt mag zien als ‘Zen’. Als Buddingh' had betoogd dat Luceberts wereldbeeld en (meer nog) zijn poëtische doelstelling trekken van verwantschap vertonen met Zen (voorzover *wij* dat kunnen zien), zou hij een interessante weg ingeslagen zijn.[34] Maar dat houdt juist in dat de direkte omzetting van Lucebert-wendingen in Zen-uitspraken niet verstandig is; het raadselachtige van Luceberts poëzie wordt er door teniet gedaan, omdat er een label aan gehangen wordt, net als bij Walrecht en zijn Kabballah. Zo krijgt men een teveel aan ‘verklaring’.

Bij De Vos 77 wordt deze te ver gaande invulling, die het gedicht steeds weer tot een ‘verhaspeling’ van een mededeling maakt, vermeden. De Vos let op aspekten van lineaire opbouw in de ‘informatie’ en poneert dan de stelling: ‘De semantische structuur van Luceberts gedichten wordt bepaald door de verwerping van de logische redenering en het niet belang hechten aan een eenheidsstructuur in het gedicht; hij vervangt deze door het associativiteitsbeginsel’ (p 70). Dat levert een belangwekkende verschuiving op in de voorstelling van het leesproces bij Luceberts gedichten. Maar met de inkonsekwente formulering, die gericht blijft op het aanbrengen van (associatieve) schakels tussen de

34 Men kan zich ook nog wel voorstellen, dat zo'n observatie kan bijdragen tot een zinvolle verklaring van de (latere) aantrekkingskracht, die Zen op generatiegenoten van Lucebert, en vooral op zijn vroege medestrijder Schierbeek, uitoefende.

eenheden van het gedicht, kan ik het uiteindelijk niet geheel eens zijn. Als De Vos het begrip ‘associatie’ beperkt had tot: *formele* schakeling, bijvoorbeeld op grond van klanken, waarbij een semantisch a-normale verbinding *tot stand komt*, zou hij een kombinatorische procedure aangewezen hebben die bij Lucebert inderdaad zeer frekwent voorkomt, zij het niet in het door ons besproken gedicht. Uit de formulering van De Vos maak ik echter op dat hij denkt aan een *semantische* aaneenschakeling van opeenvolgende elementen (op ‘associatieve’ en niet op ‘logische’ gronden), en daarin kan ik niet met hem meegaan. Mijn groepen 65 en 67, tenminste, lieten het zoeken naar ‘logische’ of ‘associatieve’ relaties al gauw varen. Dat was, bij het *lezen*, hoogstens een eerste, niet lang volgehouden stap. Wel kwam dit schakelprocédé weer terug bij het *voortzetten* van het interpretatieve proces.

Misschien zoek ik wat te veel achter het woord ‘associatief’ bij De Vos; het op losse schroeven zetten van ‘eenheidsstruktuur’ wijst in ieder geval in de richting van een andere lees-opzet dan wij tot nu toe ontmoet hebben. In deze voorstelling van zaken gaat het de lezer (misschien: in tegenstelling tot de interpreet) niet om het aanbrengen van een hiërarchisch geordende samenhang in de verschijnselen, want de elementen kunnen tot op zekere hoogte naast elkaar aanvaard worden.

Ook De Vos ziet het prenatale licht, niet in ons gedicht in het bijzonder, maar in al Luceberts werk: hij signaleert ‘de foetusdrang, de wil terug te keren naar de genese-toestand om weer, vrij, te kunnen ontwikkelen; het gaat niet om een freudiaans terugwillen naar de zekerheid van moederlijke geborgenheid, maar om het verzet van in de embryonale toestand’ (91). Als dit maar niet als de openlegging van Luceberts ‘geheim’ bedoeld wordt, doch als een parafrase van zijn taalgebruik (waar ik niet zeker van ben), loopt deze waarneming evenwijdig aan de opmerking van mijn groep 65 dat ‘dichten’ een relatie van koëxistentie aangaat met ‘opnieuw geboren worden’.

Vervolgens Cornets de Groot 79, zoals altijd een auteur die gemengde gevoelens opwekt. Zijn durf om mystici, kabballisten, astrologen, White Goddess, Jung, enfin: de duvel en zijn moer, in zijn betoog te halen is verfrissend. Schrijvers houden zich met al die zaken bezig, dus waarom zou de criticus ze uit de weg gaan? Alleen, na een half boek gaat de dekreterende redeneerwijze, waarin alles ‘natuurlijk’ genoemd wordt, natuurlijk vervelen, en de schrijfwijze werkt als konkurreren met de dichter. Restant: een hele reeks interessante aperçu's en verrassende zijsprongen, veel dat verhelderend is, evenveel dat mij aanvechtbaar of zelfs onjuist voorkomt. Eén uit de honderden voorbeelden: ook Cornets de Groot heeft zijn ideeën over het ‘volledig’ leven; hij etymologiseert

als onderdelen ‘vol’ en ‘ledig’ (wat mij heel lucebertiaans lijkt), maar gaat dan door: ‘Vol, voor zover dat het lichaam aangaat, ledig wanneer het gaat om de geest’ (p 28), en dàt is dan weer zo'n te ver gaande invulling, die alleen mogelijk is omdat Lucebert zo sterk met de gnostische lamp belicht wordt. Een soort ‘alsof-kader’ voor *alle* gedichten van Lucebert (en zelfs voor alle woorden en zaken binnen die gedichten), en dus naar mijn smaak onaanvaardbaar reduktief, en bovendien weer een voorbeeld van etiketten plakken. Ook Cornets de Groot geeft te veel antwoorden, zet alle elementen te zeer in één, hiërarchisch opgebouwde, struktuur. Daardoor laat hij geen ruimte voor de gedichten om hun eigen werk te doen. Als hij zegt ‘Lucebert bedient zich graag [...] van de vormenwereld en van de taal van de gnostici’, dan is dat belangwekkend (het is zoiets als mijn ‘idioom’); maar het vervolg draait precies de kant uit, waar ik vandaan zou willen blijven: dat doet Lucebert ‘juist *om zijn eigen* agnostische, antidualistische *visie tot uitdrukking te brengen*’ (kursief van mij). Daarmee is het hele patroon vastgelegd: zó is Luceberts visie, zo, als mededelingen over die visie, moeten wij de (brokstukken van de) gedichten lezen. Vergelijkbaar: ‘de eerste eis die [Lucebert] woorden stelt, is dat zij het voertuig zullen zijn van orale gevoelens van lust en onlust’ (77). Lezen is ook bij Cornets de Groot het ontcijferen van, al dan niet in versluierde taal gestelde, boodschappen.

Tenslotte Van de Watering 79. Bij hem vindt men heel precies geformuleerd wat een (wetenschappelijke) *interpreet* nastreeft en daardoor kan ik, na een korte samenvatting van zijn redenering, mijn eigen kijk op het verschil tussen ‘lezen’ en ‘interpreteren’ (eindelijk) omschrijven. Van de Watering ziet zelf zijn methode als ‘close reading’, waarmee hij duidelijk bedoelt: zo gedetailleerd en systematisch lezen als mogelijk is, waarbij het systeem overwegend uit de linguistiek stamt. Dit aan elkaar schakelen van lezen en interpreteren is het enige punt waarover ik heel anders denk dan hij. Zijn doel is in de eerste plaats, aannemelijk te maken dat een door hem uitgekozen tekst ‘zinvol, coherent en daarmee interpretabel is binnen een tweevoudig kader’, namelijk ‘een complex van “nieuwe” poëzie-conventies’, en een ‘kader’ dat hij ‘met enige aarzeling mystiek noem[t]’ (132).

Koherente interpretatie als doel. Opnieuw zeg ik: misschien dat een *interpreet*, die nu eenmaal een tekst als objekt heeft aangewezen, en dus al een waarnemingssamenhang tot stand heeft gebracht, niet anders kan, maar in het ‘gewone’ lezen (voor Van de Watering een eenvoudiger variant van hetzelfde procédé) gebeurt m.i. iets anders. Een lezer aanvaardt, zoals de diskussies in mijn groepen 65 en 67 lieten zien, juxtapositie van een aantal tekstaspekten, zonder altijd de neiging te hebben, deze

onderling te verbinden in samenhangende ‘totaalbeschrijvingen’. En daarvoor heeft die lezer zijn goede redenen.

Over *ik tracht op poëtische wijze* maakt, heel kort samengevat, Van de Watering de volgende opmerkingen (101-107):

- de taal wordt, in afwijking van Luceberts ‘programma’, in dit gedicht overwegend mededelend gebruikt, meningen en standpunten worden uitgesproken;
- het zwaartepunt van het gedicht ligt in de slotstrofe;
- van het ‘programma’ in de eerste strofe wordt in de strofen daarna gezegd dat het (nog) niet uitvoerbaar is gebleken;
- ‘de taal in haar schoonheid’ kan (onder meer) gelezen worden als: ‘de taal in haar oorspronkelijke, onbesmette staat’;
- de mens is een ‘onvolmaakt’ wezen, onder meer ‘gevangen tussen geboorte en ontbinding’, de taal-in-haar-schoonheid kan zich aan deze menselijke beperktheid voor een belangrijk deel onttrekken en is dan niet-, buiten- of bovenmenselijk': ‘De taal-in-haar-schoonheid is/heeft dus óf een te weinig óf een teveel aan licht’;
- er is misschien een relatie tussen wat de mens kan zijn en ‘licht’, maar het is moeilijk op grond van deze ene tekst ‘definitief uit te maken, wat precies de aard is van de gelegde relatie’.

Met het samenvatten van deze paar noties zou ik het in een veel breder kader fungerende betoog van Van de Watering tekort doen, als ik zijn, uiterst behoedzame, interpretaties wilde bespreken, aanvullen of kritiseren. Ik wil echter alleen laten zien, wat hij blijkbaar als einddoel beschouwt: een zo ver mogelijk doorgevoerde verklaring van elementen door er stappen in een (gekompliceerd en niet helemaal te doorgronden) betoog in te zien. De interpreet probeert dat betoog te herformuleren, en geeft trouw aan waar de moeilijkheden van begrip liggen.

Daartegenover stel ik - en ik kan dat ook tegen alle andere genoemde critici en wetenschappers inbrengen - dat interpreten die weg plegen in te slaan omdat hun methode ontwikkeld is aan de hand van een ander type poëzie, en dat zij ten onrechte menen dat zij dat doen omdat men als lezer nu eenmaal van nature logische of associatieve samenhangen probeert op te sporen. ‘Lezen’ wordt gelijkgesteld aan ontcijferen (‘dekoderen’ zeggen de semiotici). Aan het gedicht als taal-aktie, waardoor het poëtisch moment, ‘de poëtische sensatie’, tot stand gebracht wordt, doet deze zienswijze tekort.

2

Mijn voornaamste moeilijkheid met de geciteerde critici, voorzover zij tevens interpreten van *ik tracht op poëtische wijze* zijn, is dat zij allemaal uiteindelijk de tekst alleen lezen als een poëtikaal manifest. Zij gaan daar niet allen even ver in, en ook laten zij soms wel enige speling voor meerduidigheid, maar niemand begint aan de andere kant, namelijk bij de vaststelling dat het om een *gedicht* gaat, waar die poëtikale positie in uitgesproken wordt. Daardoor zien zij (misschien met uitzondering van De Vos?) de tekstelementen als in te passen stukken van een niet weinig gekompliceerde serie 'mededelingen'. Ik zal proberen een andere benadering uit te werken, waarbij het poëtikale aspekt natuurlijk intakt gelaten wordt, maar toch het gedicht-karakter van de tekst uitgangspunt is.

Dit laatste betekent, dat ik niet voetstoots aanneem dat de tekst een hiërarchisch geordende struktuur is - wat bij het uitgangspunt van de poëtikale verklaring bijna onvermijdelijk wordt -, maar dat ik rekening houd met een, vanuit de lezer gezien, veel minder duidelijke relatie tussen de onderscheidbare onderdelen van het gedicht: beelden, mededelingen; (elliptische) zinnen, regels, strofen. Wat gebeurt er als men een poëtische tekst leest, vooral een niet onmiddellijk toegankelijke? Het antwoord van critici en wetenschappers is, impliciet of expliciet: de lezer brengt de brokstukken bijeen tot een koherent geheel. Als ik zeg dat dit mij een onbewijsbare, zelfs ongewenste, aanname over het leesproces lijkt, wat denk ik dan dat er gebeurt?

Ik beroep mij om te beginnen op de gegevens van de groepen 65 en 67 die er op wijzen dat men soms wel (vooral als het om syntaxis gaat), soms niet, nastreeft direkte relaties aan te brengen binnen een serie taaleenheden die men samen als een 'tekst' beschouwt. Dit klopt met de, bijna zou ik zeggen: collage-aktiviteit, die het lezen van Luceberts poëzie voor mij bijna altijd meebrengt. Ik zet in eerste instantie woordgroepen om in betekenisdragende fragmenten, die geen koninuë stroom behoeven te vormen. Wanneer *ik tracht op poëtische wijze* weer als demonstratiemateriaal gebruikt wordt, verloopt de tekstkonstitutie zó:

1. Er wordt een alsof-kader aangenomen, dus: een bepaalde kommunikatieve, konventioneel vertrouwde, situatie. In dit geval: een poëtikaal gedicht. Daardoor behoren uitspraken over het proces van dichten, over de gedaante van poëtische teksten, over de intenties van de dichter etc. tot de te verwachten taalverschijnselen. Het gaat echter te ver om aan te nemen dat *alle* elementen van het gedicht, al dan niet na omzetting van beeld in mededeling, als poëtikale uitspraak te lezen zijn, en ook dat het

poëtikale standpunt van de schrijver klip en klaar uit de tekst af te lezen valt. Misschien meent hij wel dat het om iets gaat dat niet werkelijk uit te drukken is!

2. Bij het lineair konkretiseren van de tekst wordt bij regel 3, die door regel 2 op de wijze van een argumentatie geschakeld lijkt te zijn aan regel 1, een idioom ingezet, dat *niet* logisch aansluit bij het voorgaande, en wel: dat van de prenatale wereld. Voor velen wordt bovendien, tegelijk of als alternatieve mogelijkheid, een beroep gedaan op een tweede idioom, het bijbelse. In hoeverre er redelijke gronden zijn voor de inzet van deze idiomen, bijvoorbeeld omdat het geheel van de poëzie van Lucebert daartoe aanleiding geeft, bespreek ik later (hoofdstuk IV).

Op dit moment konstateer ik: er is sprake van drie idiomen, die elkaar gedeeltelijk overlappen, bijvoorbeeld bij 'bijbel' en 'intra-uterine wereld' die via een omschrijving als 'eerste begin' op één noemer te brengen zijn.[35] Wanneer men de noties 'op poëtische wijze' en 'eenvouds verlichte waters' via regel 2 rechtstreeks aan elkaar verbindt, wordt de mededeling òf: 'ik tracht, op de wijze van het verlichte water van de eenvoud' (c.q. het door de eenvoud verlichte water), òf: 'ik tracht eenvouds verlichte wateren tot uitdrukking te brengen'. Van de Watering heeft gelijk: de kombinatiemogelijkheden zijn teveel om op te sommen, en de neiging, sommige daarvan uit te sluiten door heel direkte schakels aan te brengen is dan ook verklaarbaar. Echter, wat zou dan de poëtikale uitspraak worden? Zoiets als: ik probeer, met de middelen der poëzie, naar mijn eigen oorsprong en die van alle dingen terug te gaan? Maar bij strofe 2 produceert iedereen, die er iets over gezegd heeft, juist de lezing: mijn gedichten gaan over een *geboorte*-proces, en dat is de weg naar voren, en niet: terug. Door middel van intertekstualiteit wordt het prenataliteitsidioom weliswaar voortgezet (de stenen engel), maar wanneer de tweede strofe in zijn geheel als een redeneringsstap gelezen wordt, levert dat toch een beslissende verschuiving op in wat er gezegd wordt over het streven van de dichter. Men zou nu natuurlijk kunnen zeggen: de eerste strofe spreekt over het ideaal, de rest over het falen van de dichter, misschien tot aan de laatste strofe, zoals Van de Watering inderdaad stelt. Maar waarom zou dáár niet aangenomen mogen worden dat de mededeling luidt: mijn gedichten zijn voortgekomen uit een bezoek aan de taal in haar schoonheid?

Als men probeert, vast te leggen hoe wij, al lezende, met een tekst als deze omgaan, moet men niet bang zijn voor de 'verbrokkeling', die in

35 Mogelijk biedt dit overlappen van idiomen een verklaring voor het veelvuldig voorkomen van ambiguïteit in (moderne) poëzie.

eerste instantie door iedereen gekonstateerd wordt. De informatie komt ‘in blokken’, waartussen het verband problematisch is. De leesgewoonten van voor 1950 waren er vooral op gericht, dergelijke problemen op te lossen. Wie zo met Luceberts teksten omgaat, komt echter in moeilijkheden, en heeft geen andere uitweg dan zijn eigen lezersfrustaties toe te schrijven aan negatieve eigenschappen van de tekst, getuige Staigers aanval op de eigentijdse literatuur. Maar wat gebeurt er, als wij onze oordelen over ‘juiste’ tekst-konstituering opschorten en nagaan wat de taal van het gedicht ons wel en niet toestaat?[36]

Wanneer wij een groep taalelementen als ‘blok’ onderscheiden, vindt dat eerst plaats op formele, vooral syntactische, gronden. Vervolgens verbinden wij een bepaalde voorstelling aan zo'n taalblok: ‘eenvouds verlichte waters’ is vóor alles een visuele notie en op grond van dit heel konkrete woordkomplex vormen wij ons, als lezers, een beeld. Als de direkte kontekst ons, op grond van vertrouwde werkelijkheidsvoorstellingen, geen aansluitingsmogelijkheden biedt, leggen wij ons daarbij blijkbaar niet neer, maar proberen langs andere weg zin te geven aan zo'n komplex. De woordkeuze in de wending ‘eenvouds verlichte waters’ stuurt ons niet alleen de kant op van een direkte visuele voorstelling, maar brengt ook een aansluiting tot stand met één of meer idiomatische netwerken, en zo komen wij bij een abstrakter komplex, als: ‘schepping’ of ‘prenatale wereld’. Omdat de kontekst een bepaald tekstgegeven niet onmiddellijk opneemt, zoeken wij in onze taalervaring een andere kontekst, waar het datum wèl in past. Zo bouwen wij een serie konteksten op (= zetten wij een serie idiomen in). ‘Samenhang’ daartussen is er, omdat zij binnen dezelfde leessituatie ingezet worden, niet omdat zij ‘in de natuur’, of ‘in de filosofie’, of ‘in de psychologie’, zelfs niet: omdat zij ‘in onze ervaring’, bijeenhoren. Misschien dat veel lezers daarna geneigd zullen zijn om de hele eerste strofe tot een logische mededeling om te bouwen, en er iets van te maken als: Luceberts opvatting van de ‘poëti-

36 Velen denken dat ‘lezen’ een uniform proces is, waarbij koherent-maken de voornaamste drijfveer is. Psychologisch lees-onderzoek heeft echter aangetoond dat er vele manieren van lezen zijn: ‘Laboratory studies confirm that readers read differently for different purposes, such as getting the gist or remembering details’ (Gibson/Levin 75: 482). Uit andere plaatsen van Gibson/Levin, die natuurlijk spreken over niet-afwijkende teksten, en zelfs vooral over het leerproces bij kinderen, blijkt dat het effekt waarop de lezer mikt nog onvoldoende in studie genomen is, ook volgens de twee auteurs zelf. Hun verwachting dat ‘the reading process is rule governed and incapable of adequate description in simple terms’ (482) is behartenswaardig voor literatuurwetenschappers. Mijn gissingen hebben betrekking op specifieke ‘rules’, die bij (Luceberts) poëzie een rol spelen, als men wil: voor bepaalde lezers.

sche wijze' houdt in, dat 'dichten' gelijkgesteld kan worden aan 'teruggaan naar het begin van alle dingen' (de schepping van de wereld, de prenatale staat van het individu). Die lezers zullen dan, zoals wij gezien hebben, bij de tweede strofe in nieuwe problemen komen, en als zij daar op dezelfde wijze mee omgaan, wordt het resultaat tenslotte: een niet ongewone mededeling, in kryptische taal gesteld. Zo las, meen ik, Vasalis, maar ook Buddingh' 1, en anderen in zoverre als zij eerst een verhulde mededeling konstrueren, en vervolgens daaraan een diepere grond proberen te geven: Zen, Kabballah, gnosticisme/agnosticisme. De 'duisterheid'hangt dan samen met de moeilijk toegankelijke filosofie die achter het gedicht wordt gezocht.

Daarmee valt men in een maar al te bekende kuil: ieder gedicht wordt geparafraseerd tot een mededeling, tot een standpunt, min of meer gekompliceerd van inhoud, en min of meer gekompliceerd meegedeeld. De poëtische ervaring is dan niet veel meer dan plezier in een ingewikkeld taalspel en in diepzinnige denkbeelden.

Over deze opvatting valt niet te polemiseren; ik kan alleen zeggen dat poëzie voor mij iets anders is. De direkte omzetting van visualiseerbare blokken[37] in brokstukken van een kontinuë 'redenering' (of in andere gevallen een kontinu 'verhaal') maakt er metaforen van, en ontneemt ze hun karakter van konkrete voorstelling. Zij worden dan 'vertaald' in gegevens die van dienst kunnen zijn bij de opbouw van een koherente, een vloeiend zich ontwikkelende, semantische struktuur. De direkte visualiteit wordt afgezwakt tot 'beeldende uitdrukking'.

Deze manier van omgaan met gedichten stamt, denk ik, van de neiging bij de lezer om zo snel mogelijk zelf in aktie te komen, en misschien ook wel van de behoefte aan een geruststellende 'orde'. Een recht daartegenover staande lezershouding is, dat men het gedicht zolang mogelijk zelf aan het woord laat. Men neemt dat wat meegedeeld wordt letterlijk, en schakelt die idiomen in die dit mogelijk maken. De noties 'eenvouds verlichte waters' en 'ruimte van het volledig leven' kunnen ongereserveerd, zonder metaforische afzwakking, aanvaard worden wanneer zij verbonden worden aan: de prenatale wereldervaring, zoals de psychologen die beschrijven of beschreven. Dat deze noties met 'dichten' in verband gebracht worden, komt doordat zij in éen kontekst met poëti-

37 Lucebert, die niet voor niets meent dat zijn gedichten eigenlijk hardop gelezen moeten worden, maakt ook volop gebruik van auditieve komplexen, waarmee ik niet de *beschrijving* van 'geluiden' bedoel, maar de *produktie* ervan, bijvoorbeeld in niet bestaande of verminkte woorden. In *ik tracht op poëtische wijze* komt dat verschijnsel echter niet voor en daarom blijft het in mijn betoog onbesproken. Terecht besteedt De Vos, en natuurlijk vooral Van Caspel, er wèl de nodige aandacht aan.

kale uitspraken staan (juxtapositie) en wordt in dit bijzondere geval nog bevorderd door de aanwezigheid van de redenerende taalvorm ‘dat wil zeggen’. Dit laatste juist maakt het gedicht ‘poëtikaal’ in de betogende zin, maar dat houdt nog niet in, dat het nu gerechtvaardigd is om te zeggen: Lucebert *identificeert zo* ‘dichten’ met ‘het oproepen van de intra-uterine wereld’. Perslot staat er, volgens de meest voor de hand liggende lezing: ‘op de wijze van’, en dat maakt een vergelijking van de wending.[38]

Mijn voorstel voor een leeswijze van dit gedicht van Lucebert, en van al zijn gedichten behalve misschien zo'n groep als de Bulgaarse reisgedichten, begint bij de stelling dat de ‘boodschap’ van het gedicht niet tot stand komt door de aaneenschakeling van een serie, al dan niet metaforische, mededelingen. Hoe dan wel? Of is er geen ‘boodschap’? Zijn er helemaal geen verbanden? Hoe kunnen wij dan van een *tekst* spreken? Natuurlijk ontken ik niet dat er een relatie bestaat tussen de uiteenlopende noties die binnen één tekst voorkomen. Maar die relatie is niet die van een aantal elementen op één lijn, of binnen één vlak, behalve voorzover sommige (verspreid voorkomende) blokken onderling met elkaar in verband staan omdat de lezer hetzelfde idioom inzet (‘verlicht water’/‘stenen engel’ bijvoorbeeld). Deze laatste blokken liggen wel op één niveau, maar de andere relaties in het gedicht zijn niet te beschrijven op grond van empirische of logische, vooraf-gegeven, verbanden, maar *komen tot stand* doordat de blokken binnen één tekst geplaatst zijn.

Daarmee keer ik de vaak geschetste volgorde om. Meestal wordt het tekstkarakter van een taalbouwsel gezien als een gevolg van de mogelijkheid om direkte relaties tussen de elementen aan te brengen; analytische beschrijvingen als die van Greimas met zijn isotopen (kontinuë betekenis-lijnen) zijn op die gedachte gebaseerd. Bij de poëzie van de ‘orde-schok’ is zo'n uitgangspunt zinvol, maar bij Lucebert zou men door deze aanname de bijzondere werking van het gedicht opheffen.

Men kan zich een Lucebert-gedicht voorstellen als een aantal over elkaar heengelegde transparanten. Op ieder daarvan staan bepaalde idiomatische blokken, soms één, soms een serie. Men leest in een zeer gekompliceerde beweging, waarbij syntaktisch lineaire verbanden aangebracht worden, maar semantisch van het ene ‘transparant’ op het andere overgegaan kan worden. Daarna kan het eerste weer aangevuld worden, of een derde toegevoegd, enz. De blokken werken ieder voor zich direkt op

38 Deze stijlfiguur is overigens zeldzaam in Luceberts oeuvre, en geeft méer aanleiding tot abstrakt lezen dan meestal het geval is, maar dat mag niet leiden tot afzwakken van de visuele notie zelf die de vergelijking steunen moet.

de lezer, en ontlenen hun verband niet aan regelmaat in de opeenvolging, integendeel: zij botsen vaak. Juist die weerstand tegen normalisering maakt van het gedicht iets anders dan de reproduktie van relaties die wij in onze ervaringswerkelijkheid als natuurlijk aannemen (wat redenerings- of verhaalverbanden wel zouden zijn); het geeft het gedicht zijn uitzonderlijke, aktieve karakter.[39]

Een gedicht is altijd een taalaktie; ‘language as gesture’, zei Blackmur, ‘symbolic action’ is de term van Burke, en dat zijn nog steeds belangwekkende uitdrukkingen. Maar deze taalaktie kan verschillende vormen aannemen. Er is het gedicht dat de lezer, eventueel na een aanvankelijke verstoring van de spontane leesprocedure, uiteindelijk de sensatie van harmonie bezorgt; er is echter ook een tegengesteld type gedicht, waarbij de lezer niet gestuurd wordt naar het ervaren van orde, naar de sensatie van ‘het klopt’ (zowel inhoudelijk als in de op koherentie gerichte leesprocedure), maar naar de disproportionele nadruk op van elkaar onafhankelijke verschijnselen. Wie de neiging heeft, deze mateloosheid van de in isolement gebrachte fenomenen af te zwakken door ‘metaforen’ te lezen waar konkrete voorstellingen staan, is blijkbaar uit op de orde-sensatie en botst onvermijdelijk in zijn leesgang met de mogelijkheden, die dit soort gedicht biedt.

Om zo precies mogelijk over te brengen waar het voor mij om gaat, sla ik nu even de zijweg van een analogie in. Het is bekend dat Lucebert een grote bewondering koesterde, en koestert, voor Picasso. Dit kan verhelderend werken voor het inzicht in de struktuur van zijn eigen gedichten, en vooral in de leeswijze die (ik zeg het moedwillig normatief) zijn poëzie oplegt. In Picasso's schilderijen van de jaren '30 en '40, de eerste die na 1945 in Amsterdam te zien waren, valt een verschijnsel op, dat te vergelijken is met wat ik zoëven zei over de disproportionele nadruk op

39 In deze beschrijving van het gedicht als ‘gebeurtenis’ spreek ik alleen over die ‘blokken’, waar de lezer onmiddellijk raad mee weet. Daarmee wil ik niet zeggen dat wij altijd direkt in staat zouden zijn, om ieder als blok onderkend onderdeel tot een (bijvoorbeeld visuele) voorstelling te aktualiseren, en vervolgens op een idiomatisch netwerk aan te sluiten. Het komt regelmatig voor, bij mij althans, dat aanvankelijk zo'n blok onbegrijpelijk is, zonder dat dit de leesvoortgang belemmert. Wel wordt zo'n niet-geaktualiseerd (‘betekenisloos’) komplex bij systematisch voortgezette lektuur alsnog geïnkorporeerd (want als dat niet gebeurt, ervaren wij òf de lektuur òf het gedicht als onaf), maar dat geschiedt dan op tekstuele of kontekstuele gronden. Juist dat laatste feit is de reden voor mijn achteloosheid tegenover dit regelmatig optredende verschijnsel: dergelijke blokken zijn niet aktief bij het *tot stand brengen* van de relatie tussen idiomatische komplexen, doch worden achteraf gekoppeld aan andere, wel aktieve, blokken of konglomeraten van blokken.

geïsoleerde fenomenen bij gedichten als die van Lucebert. Een hand, een voet steekt uit. Vanuit een traditionele wijze van kijken zou men geneigd zijn te zeggen: dat is een perspektief-kwestie, men ziet zo'n voet, zo'n hand groter omdat het gezichtspunt dichterbij gesteld moet worden. Maar wie zo'n schilderij op deze wijze probeert te ordenen, te 'lezen', ziet alle verbanden juist uiteenvallen: het losgemaakte lid is niet 'normaal' aan de rest van de voorstelling te verbinden, omdat er geen verdwijnpunt is; verschillende onderdelen springen tegelijk naar voren, en zijn niet binnen één genormaliseerde situatie te plaatsen. De 'close-ups' zijn niet perspektivisch gemotiveerd, maar psychologisch: wat tot uitdrukking komt, is de *intensiteit* van de waarneming. Dat wat wij normaal als onderdeel van een natuurlijk geheel zien, krijgt zelfstandigheid, een onafhankelijk dingkarakter.

Zulke Picassohanden en -voeten beheersen ook de gedichten van Lucebert: krachtige visuele en auditieve impulsen die uit de tekststroom naar voren springen, en moeilijk of niet aan de omringende taalgegevens te verbinden zijn. Wat de lezer bij dergelijke woorden, wendingen, zinsfragmenten voorkomen moet, is dat hij de uitsteeksels terugduwt en volledig in de omgeving opneemt. In ons gedicht zijn het bijvoorbeeld: 'eenvouds verlichte waters', 'de stenen of vloeibare engel', 'de stenen stenen dieren dieren vogels vogels weg', 'bevuild', 'schoonheid (heeft) haar gezicht verbrand', 'de larven de reptielen de ratten', 'een kruimel op de rok van het universum', 'wanhopig aan de ruimte morrelen', 'de spraakgebreken van de schaduw', 'het oorverdovend zonlicht'. De laatste voorbeelden noem ik met enige nadruk omdat zij ons ervoor kunnen behoeden, te zeer aan alledaagse voorstelbaarheid te denken. De visuele en auditieve gegevens worden extreem beklemtoond, en versterken elkaar door de synesthesie, maar van beschrijfbare 'voorstellingen' is hier geen sprake. Eerder gaat het om de suggestie van indrukken die zo sterk zijn dat er geen taal voor gevonden kan worden.

4

De passages die ik opsomde, zijn precies die, waarover de interpreten met elkaar in diskussie komen, en dat zij daarbij hun positie proberen te versterken door de direkte kontekst als argument te gebruiken (- wat meestal wil zeggen: door de wending als metafoor te behandelen en op die grond weer in een, zich in de stroom voegende, mededeling terug te vertalen -) is begrijpelijk, maar daarom niet minder verkeerd. Het is een normalisatie die het gedicht in zoverre onleesbaar maakt, dat de

specifieke werking eraan ontnomen wordt. Men tracht het 'kloppend' te maken (wat het niet is) en daardoor wordt het een uiting van mislukte orde in plaats van een geslaagde, want effektieve, ordeverstoring.

In het geval van *ik tracht op poëtische wijze* wordt de neiging bij lezers om meer orde te scheppen dan het gedicht mogelijk maakt, nog versterkt door het in de eerste zin al geponeerde, poëtikale karakter van de tekst. Dit veroorzaakt een nog gekompliceerder leesproces dan een gedicht van Lucebert toch al op gang pleegt te brengen. Aan de ene kant dienen wij 'overbelichte' passages, die niet in inpasbare mededelingen omgezet kunnen worden, te aktualiseren, aan de andere kant zijn wij geneigd naar betogende aspekten te zoeken en dus een lijn van kontinuïteit aan te brengen. Wanneer de redenerende lijn zo sterk beklemtoond wordt dat de door isolement geïntensiveerde woordkombinaties als beeldspraak gehanteerd worden, en op die grond in argumenten omgezet, verwaarloost men het gedicht-karakter van de tekst; maar als de geïsoleerde wendingen op geen enkele wijze een plaats kunnen krijgen, kan de inhoud van de poëtica niet duidelijk worden. Deze dubbelheid is het gewone probleem bij de lezing van een poëtikale tekst, waar interpreten echter vaak overheen stappen door zich alleen op de parafrase van de poëtica te richten. Bij de, door 'inzoomen' op onderdelen afgeremde[40], kommunikatie waar een gedicht van Lucebert meestal op berust, betekent die exklusieve aandacht voor het poëtikale aspekt een vèrgaande ontkrachting van het *poëtische* karakter van de tekst. De redenering komt misschien tot stand, maar de poëzie legt er het loodje bij, wat uiteindelijk toch weer betekent dat ook de poëtikale positiekeuze vervalst wordt. De dichter heeft zijn 'boodschap' in een vorm gesteld die geen rechtstreekse omzetting verdraagt, op straffe van een andere boodschap te worden. Men komt dan tot stellingen als: Lucebert brengt, op grond van zijn programma, de prenatale wereld of de geboortesituatie - of wat men maar meent te onderscheiden - in zijn gedichten tot uiting.

Neem weer de derde regel, door geen enkele kommentator met rust gelaten. Deze wordt door de critici als een herhaalde (konkretere) omschrijving van 'de poëtische wijze' beschouwd, of juist als een variant van 'de ruimte van het volledig leven' (wat dan zelf meestal weer opgevat wordt als: de hele wereld). Dat zijn leeswijzen die te rechtvaardigen zijn door de aanwezigheid van een argumenterende schakelterm

40 Een betere term dan deze van de Russische Formalisten vind ik niet; en ook woorden als 'vervreemding' en 'de-automatisering' uit hun kritische en wetenschappelijke instrumentarium drukken nog steeds heel goed uit wat er, vanuit de lezer gezien, aan de hand is.

als ‘dat wil zeggen’. Maar wanneer de volgende stap komt, gaan de meeste diskussianten (ook in mijn twee groepen) verder dan de tekst toelaat. Er worden omschrijvingen gebruikt als: dichten wordt in die wending met de schepping van een wereld gelijkgesteld, of: dichten is voor Lucebert het terughalen van de prenatale situatie (of juist niet). Te verklaren zijn dergelijke invullingen natuurlijk heel goed: er is iets aan de hand met ‘schepping’ en ‘prenataal universum’ enerzijds, ‘dichten’ anderzijds, en de aan de dichter toegeschreven redenering levert de lezer zonder moeite zelf op, via uit andere bron bekende konceptuele strukturen. Als men dat dan ‘scripts’ of ‘frames’ noemt, heb ik, hoop ik, nog wat duidelijker gemaakt, waarom ik terughoudend sta tegenover het gebruik van deze begrippen bij de beschrijving van de lektuur van poëzie, althans van dit soort poëzie. Het opleggen van een vertrouwde redenering, of voorstelling van de wereld, aan de tekst, negeert namelijk pertinente gegevens van die tekst zelf. Er staat: ‘ik tracht op poëtische wijze / dat wil zeggen’, en tot zover is er zeker aanleiding tot al die, elkaar overigens voor de voeten lopende, lezingen. Maar dan staat er *niet*: ‘op de wijze van Genesis’, of ‘van het ongeboren leven’, er volgt een beeld, en dat beeld is niet konventioneel bepaald, is nieuw, draagt zijn ‘betekenis’ niet als op een presenteerblaadje voor zich uit. De poëtische wijze[41] wordt, kortom, niet beeldend *beschreven*, maar *gedemonstreerd* in een visuele voorstelling die geen ‘beeld’ genoemd mag worden, wanneer men daarbij zou denken aan afbeelding, aan omzetbaarheid, aan een ‘aliquid stat pro aliquo’.

De wending kan niet rechtstreeks vertaald worden. Het poëtikale principe dat uitgesproken wordt kan, zoals bij alle poëtikale *gedichten*, op twee niveaus teruggevonden worden: als taalhandeling (‘ik lever niet-vertaalbare voorstellingen’) èn als redenering. Dat laatste is het moeilijkste door een lezer te realiseren, wanneer deze niet wil toegeven aan de verleiding van de beeldspraak-duiding. Een direkte poëtikale uitspraak staat er niet, noch in bewerings termen, noch in de vorm van beeldspraak. Alleen langs de omweg van de geëffektueerde visuele voorstelling kan er een argumenterende lijn tot stand komen: denken in beelden. De omschrijving van de derde zin kan zijn, en weer beperk ik mij tot een paar mogelijkheden onder de vele omdat er met een ‘volledige’ demonstratie niets te winnen valt: ‘op de wijze van het verlichte water van de eenvoud, dat men ook in het scheppingsverhaal van Genesis aantreft’ of ‘op de wijze

41 Ik laat de andere mogelijkheid om deze regels syntaktisch te ordenen verder weg, omdat de redenering er niet door beïnvloed wordt, en een volgehouden dubbele argumentatie eerder vermoeiend dan verhelderend zou werken.

van het verlichte water dat men ook in beschrijvingen van het prenatale universum aantreft'. De toevoegingen komen natuurlijk van de lezer, maar die doet dat niet zonder reden: de bij de visuele voorstelling gebruikte woorden kan hij plaatsen in het bredere idioom van de bijbeltaal en dat van de beschrijvingen van het uterine universum. Luceberts strategie ligt dichter bij het gebruik van onomatopeeën dan bij beeldspraak, d.w.z. dat de lezer minder automatisch van taalstrukturen naar mededelingen omschakelt dan in alledaags taalgebruik.

Wat ik Lucebert in *ik tracht op poëtische wijze* laat beweren, is heel wat anders dan: 'dichten is spreken over de schepping van de wereld of over de intra-uterine belevingen'. De uiterste vorm van parafrase zou hoogstens kunnen zijn: 'dichten is iets als geboren-worden'. Bij een niet-poëtikaal gedicht wordt dat geboren worden 'opgevoerd', als bij een mimevoorstelling. Wij komen beelden tegen die wij langs idiomatische weg verbinden aan de prenatale binnenkamer en aan de weg daaruit. Bij poëtikale uitspraken, zoals die in veel gedichten van Lucebert voorkomen, worden zulke voorstellingen direkt gebonden aan een wending als: zo zijn mijn gedichten. De tekst van *ik tracht op poëtische wijze* gaat, van alle gedichten van Lucebert, het verst in de richting van een expliciete mededeling over de poëtische doelstellingen, door de wending 'mijn gedichten zijn moment-opnamen van die weg (van de geboorte)'; door die uitdrukkelijkheid geeft het gedicht aanleiding tot het misverstand dat er gezegd wordt: mijn gedichten gaan over de geboorte als uittocht uit de prenatale wereld. Maar als men de poëtikale lijn in het gedicht tot het slot toe blijft volgen, ontstaat er geen sluitende redenering, en zelfs geen serie logisch samenhangende uitspraken. Men komt uiteindelijk bij een woordenkluster uit, dat enerzijds een niet-realiseerbaar visueel/auditief konglomeraat vormt, anderzijds als eindpunt van de poëtikale serie vaststelt: de 'taal' die ik als dichter spreek (de taal-in-haar-schoonheid) is er niet een van woorden ('sprakeloos'), maar van buiten de gewone kommunikatie staande voorstellingen.

5

Ik heb al enige malen gewezen op het geïsoleerde karakter van sommige 'knooppunten'van het gedicht. Nu ik hoop duidelijk te hebben gemaakt, wat ik bedoel met de 'inzet van idiomen', en dus ook dat het daarbij niet gaat om door ons aangevoerde 'kennis van de wereld' die door het gedicht in een bepaalde orde geplaatst wordt, zal de rol die deze idiomen spelen bij het tot stand komen van verbanden in de tekst wellicht ook wat duidelijker geworden zijn.

Om te beginnen: de in isolement geleverde voorstellingen worden een enkele maal in één idiomatische kontekst geplaatst, zodat een schakeling van ‘blokken’ ontstaat door de hele tekst heen. Dat is zelfs een van de weinige punten waar het eenheidsprincipe nog werken kan: niet met betrekking tot de direkte omgeving, waartegen iedere passage zelfs in bepaalde mate moet blijven afsteken, maar soms wèl met betrekking tot andere visuele voorstellingen, die de inzet van het idioom kunnen versterken.

Ten opzichte van elkaar hebben ook de idiomen geen natuurlijke, of logische, relatie, of althans: dat is niet noodzakelijk. Er *ontstaat* een verband, omdat de idiomen bij dezelfde tekst ingezet worden, wat ik in het beeld van de transparanten heb uitgedrukt om aan te geven dat het geheugen van de lezer juist die gedurende de lektuur ingezette idiomen meeneemt. Dat meen ik tenminste op te mogen maken uit het gedrag van mijn groepen 65 en 67.

Hier opent zich een perspektief, dat nader onderzoek verdient: heeft deze aktiviteit van het gedicht soms te maken met het kognitieve karakter dat men sedert de Symbolisten aan poëzie pleegt toe te kennen? Het is denkbaar dat vooral herhaling van bepaalde kombinaties, bijvoorbeeld doordat steeds weer in poëtikale verzen van één dichter dezelfde idiomen ingezet worden, een bepaald ‘inzicht’ bij de lezer tot stand brengt. Dat is dan geen rationeel, begripsmatig redenerend, inzicht, maar het komt voort uit de herhaling van bepaalde konstellaties. Tekstervaringen zouden dan, via samenhang tussen logisch niet onderling verbonden idomatische velden, kombinaties in onze omgang met de ‘Umwelt’, zienswijzen, tot stand kunnen brengen, die het karakter van kennis dragen.

Maar laat ik het perspektief niet te weids maken. Voorlopig hebben wij genoeg te stellen met de volgende vragen: onder welke omstandigheden vindt de inzet van een idioom door de lezer plaats? Zijn er geprivilegieerde idiomen, bij Lucebert en misschien wel bij meer dichters (in onze eeuw)? Het valt mij op dat ik zelf ‘prenatale’ noties nogal vaak denk tegen te komen; kan ik dat rechtvaardigen, of zit het in mij? Mag zo'n idioom ingezet worden, zonder dat de oorspronkelijke psychologische rechtvaardiging (dus tòch: kennis van de wereld) daarin betrokken wordt?

Ik zal nu achtereenvolgens (mijn leesgewoonten bij) Lucebert bekijken, de aandacht richten op andere dichters uit de laatste generaties, de psychologen te hulp roepen, en tenslotte de meest ambitieuze problematiek aansnijden: komen wij langs de weg van de selektie van bepaalde idiomen fundamentele eigenschappen van de poëzie op het spoor?

IV De O van Uterus

1

Mijn voorstel om te spreken van idiomen, en niet bijvoorbeeld van ‘frames’, komt vooral voort uit de behoefte om te vermijden dat gedacht wordt aan de verwerking van feitelijke ervaringen, zoals de eigen prenatale belevenissen van schrijver en lezer. Ook wetenschappelijk-psychologische kennis omtrent de mogelijke aard van die ervaringen wil ik op deze wijze buitensluiten. Misschien dat inderdaad de ‘herinnering’ aan zo'n, immers algemeen menselijke, beleving aangenomen mag worden, en in elk geval is kennis van de wetenschappelijke theorieën erover natuurlijk ook voor schrijvers en poëzielezers beschikbaar, maar het is niet zo dat men de aanwezigheid van die kennis bij iedereen mag vooronderstellen. Aan de ander kant spelen dit soort inzichten in een meer oppervlakkige vorm een rol in onze (taal)relaties, zodra zij een onderdeel van ons algemene kultuurbezit geworden zijn.

Het zou heel goed kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld Rank beweert, dat kunst één van de dominante vormen is waarin wij het geboortetrauma trachten te overwinnen en het ‘verloren paradijs’ proberen te herstellen. Maar dat is niet waarover ik spreek, omdat het een diskussie onder psychologen is, waarover ik wel iets zeg, maar waarin ik mij niet mengen zal. Ik wil uitdrukkelijk vaststellen dat dit een *andere* diskussie is dan die van de literatuurbeschouwers.

Dat houdt echter niet in dat die literatuurbeschouwers, wetenschappers of niet-wetenschappers, de koncepten van de psychologen geheel negeren kunnen. Zodra die in een of andere vorm gemeengoed geworden zijn, worden zij *in die vorm* één van de kontaktmiddelen die wij ter beschikking hebben. Als het om literatuur gaat, kan dat zo gezegd worden: dergelijke kollektieve ‘inzichten’ zijn verwerkt in de taalmiddelen, de gebruikte idiomen. Woorden, woordkombinaties, beelden, stellen dat soort vage kennis van wetenschappelijke, filosofische, godsdienstige denkbeelden aan de orde, maar door het onfeitelijke, talige karakter ervan funktioneren zij slechts als een soort ‘onvertaalbare’ metaforen die van belang zijn om hun werking maar niet om hun direkte inhoud[42] (in dit geval dus: eventuele kollektieve ervaringen of exakt

42 Het metafoor-probleem is te ingewikkeld, en de theorieën over de metafoor zijn te disparaat, om er hier zelfs maar in het kort op in te gaan. Ik gebruik de term slechts om aan te duiden dat de woorden geen verwijzing naar een gemeenschappelijk gekende werkelijkheid (bijvoorbeeld de prenatale staat) beogen maar gebruik maken van dergelijke (veronderstelde) kennis om *iets anders* uit te drukken. Dat waarover men spreekt, wordt aangeduid op de wijze van een impliciete vergelijking. De stelling is verdedigbaar dat ‘sterke’ (‘levende’, ‘aktieve’) metaforen langs de weg van gekende aspekten van de realiteit andere, vooralsnog ontoegankelijke, domeinen helpen openleggen; hetzelfde geldt voor idiomen in de door mij bedoelde zin.

geformuleerde wetenschappelijke inzichten).

Ook literatuurwetenschappers hebben vaak de neiging, dergelijke kennis-vormen in een gepreciseerde vorm bij hun beschrijving van teksten en van lezershandelingen te betrekken, om zo tot inzichten omtrent schrijvers, teksten, lezers te komen. Op systematische wijze gebeurt dat in de literatuurpsychologie, die dan ook terecht een *psychologie* genoemd wordt. De verwerkte vormen, waarin een bepaald kultuurbezit aanwezig is, worden 'wetenschappelijker' gemaakt, - wat vanuit de bestudering van de specifieke taalsituatie kan betekenen: vervormd. Hiermee wil ik niet zeggen dat ik een psychologische aanpak afwijs, maar vaststellen dat het bij de diskussies over lezersgedrag, waarin ik mij in dit boek begeven heb, over iets anders gaat. Hoe het in werkelijkheid zit met de relatie kunst-prenataal universum-geboortetrauma, daarmee houd ik mij niet bezig. Ik richt mij slechts op de vraag, hoe vage kennis omtrent die materie meespeelt in de poëtische kommunikatie.

Daarbij zal ik overigens het probleem niet ontwijken, of de al zo lang gezochte poëzie-theorie langs de weg van een psychologische benadering mogelijk zou *kunnen* zijn, maar mijn doel is niet om bij een eventueel positief antwoord zo'n theorie te ontwikkelen. Ook bij die vraagstelling zal het mij vooral gaan, niet om de inhoud, maar om de aard van dergelijke theorieën, en om het gebruik dat de literaire kritiek of de literatuurwetenschap ervan maken kan.

Maar voordat deze vragen zelfs maar geformuleerd kunnen worden, moet ik waar maken dat het zin heeft, bij de analyse van leesprocedures van een 'prenataal idioom' en een 'geboorte-idioom' te spreken, dus: dat er *taal*-aanwijzingen te vinden zijn, in de eerste plaats bij Lucebert en vervolgens bij anderen, die deze aanname rechtvaardigen. Dat betekent dat ik nu zal beginnen met Luceberts oeuvre door te lopen met maar één wichelroede in de hand: ontmoet ik uitspraken of beelden die, onomstotelijk of minder direkt, naar het prenatale universum en naar het geboortemoment wijzen, en in welk verband komen dergelijke indikaties voor? Daarmee doel ik dus op uitspraken en beelden, die in relatie gebracht

kunnen worden met onze kollektieve, niet-wetenschappelijke, voorstelling van die situaties. Dat ik de twee, prenataliteit en geboorte, in één adem noem, is te herleiden tot de onontkenbare, maar moeilijk te doorgronden, relaties ertussen in *ik tracht op poëtische wijze.*

Ik kijk dus naar: 1. woorden die onontkenbaar refereren naar de uterine wereld en de geboorte, 2. beelden die wij aan die twee 'staten' van de menselijke ontwikkeling (kunnen) verbinden, 3. eventuele relaties met andere levensgebieden, zoals liefde, dood, taal (bij toespitsing: poëzie, schrijven, poëzie-lezen). Zij zijn te identificeren door de herkenning van de bijbehorende idiomen.

De beelden kunnen - ik probeer de bedoelde vage inzichten samen te vatten - betrekking hebben op:

- warmte en geborgenheid tegenover kou en ruimtelijkheid;
- duisternis of gedempt licht[43] tegenover moeilijk te verdragen fel licht;
- onderdompeling in water;
- omsloten zijn door zachte en harde vormen (organen, placenta);
- schommelende beweging;
- ritmering van het hele ervaringsuniversum (eigen hart, hart van de moeder);
- omkering van de lichaamshouding;
- beweging door een nauwe gang, gepaard met angst;
- ontwikkeling van een passieve en gebonden staat naar een vrije beweging.

Voor Lucebertlezers vanzelfsprekend, signaleer ik alleen saillante passages. Als ik eraan zou beginnen, *alle* gevallen op te sommen waarin 'ruimte', 'licht', 'steen', 'schaduw', '(dichte) deur', 'lippen', 'koude', 'maan' etc. voorkomen, wordt dit hoofdstuk eenvoudigweg een aangevulde herdruk van *verzamelde gedichten* (wat overigens níet overbodig zou zijn). Om praktische redenen zal ik mij bij het citeren[44] tot flarden gedicht of zelfs tot losse woorden en zinsdelen moeten beperken. Wanneer ik direkte (verbale) relaties zie met *ik tracht poëtische wijze*, ga ik iets minder selektief te werk en citeer een beetje uitvoeriger. Dat de kontekst van de aangehaalde woorden of fragmenten vaak volstrekt anders is

43 De voorstellingen van licht/donker wisselen in de beschrijvingen; soms wordt gesproken van volstrekte duisternis, soms van maanlicht-sfeer (veelal tegenover: de zon van de geboorte), dan weer van groen ('onderwater') licht. Ik leg er nogmaals de nadruk op, dat het om deze beschrijvingen gaat, en niet om een mogelijke 'herinnerde' werkelijkheid, waarover inmiddels heel andere inzichten ontwikkeld zijn.

44 Ik citeer naar *verzamelde gedichten*, Amsterdam 1974. Hoofdletters, als bij Lucebert zelf, afwezig.

dan in ons proefobjekt, is geen reden voor terughouding bij de vermelding; integendeel: het bevestigt het idioom-karakter van de gesignaleerde gegevens.

2

> ‘Mijn ziel is weinig vlieggraag. Ze houdt ervan in grotten en afgronden
> af te dalen, meer als pyrotechnikus dan als speleoloog’ (288).

Ik zal divergent tewerk gaan, dat wil zeggen bij de eenvoudigste gevallen beginnen (de woorden ‘geboorte’, ‘embryo’ en daarmee direkt verbonden termen) en bij de ingewikkeldste eindigen (komplexen waarin prenataal en nataal idioom gebonden zijn aan andere levensdomeinen in veelvoudige verbanden).

Letterlijke vermelding van ‘geboren worden’ en ‘geboorte’ komt men in Luceberts gedichten verrassend vaak tegen; foetussen minder, maar afwezig zijn ze niet. Ik noem een aantal voorbeelden van beide (in latere citaten komen zij ook vaak voor maar dan in ingewikkelder samenhangen):

> ‘welriekend embryo’ (19);
> ‘uterale o’ (81);
> titel: *ab ovo*, waarin regels als: ‘reeds in het ei je neuriede’ (151-152)

en:

> motto van *Apocrief*: ‘et homo factus est’;
> ‘ben ik gebaard en geboren’ (19);
> ‘werd ik zelf geboren’ (56);
> ‘een mens in de ruimte
> verbrand en geboren
> lichtschikkend en zingend’ (121)

(en dat ‘verbranden’ regelmatig voorkomt in verband met ‘geboorte’ kan ik alleen maar meedelen, niet aantonen, laat staan interpreteren);

> ‘de fluwelen poorten der geboorte’ (215);
> ‘in een oerwoud van beelden ben ik geboren’ (335);
> titel *wedergeboorte* (345);
> ‘de riten der geboorte’ (348).

Nu, iets meer interpretatief, woordklusters die tot het prenatale idioom gerekend kunnen worden, zonder dat er van geboorte-idioom sprake is. Vrij vaak kursiveer ik een wending die mij uitzonderlijk onthullend lijkt,

maar die de lezer misschien niet zo direkt zal opvallen:

‘dit is een oude *benauwde* wereld
tot in mijn keel genageld
zit ik onwrikbaar in de machine
de machine die mij *meemaakt*
[...]
maar de ruimte[45] houdt mij in haar hol
ik ben als een boom in een berg’ (*langeweg* 71);
‘dit is *vruchtbaar* slapen[46]
in *warm water* een vlinder vinden
en *ovale* vlinders
wit en donker jagen’ (79);
‘nog zit ik rustig in mijn gebroken
schommelende gondel van onweerswolken’ (84);

In het boordevolle *de slaap zijn schaduw*:

‘mijn lichaam ligt achter het schild in zijn *schaduw*
de schaduw is zwaar maar *onbezonnen*
niemand kan de schaduw zien
niemand kan mijn lichaam zien
zo zijn *schaduw en lichaam verbonden als bader en water*’ (117);

Verder:

‘binnen zijn *zacht ovale veste* van vreugde
bracht hij de nacht door de dag door’
(*van een oud-nar*, 164);
‘maar aan mijn *drijven* komt geen einde’ (234);
‘ja vol overgave
laat hij zich nu *dragen*
tot aan de *grens der wereld* en daar

45 Het is de moeite waard, om notitie te nemen van de ontelbare malen dat het woord ‘ruimte’ voorkomt; de kontekst is meestal ‘prenataal’. Zie ook de bespreking van Marsman hierna (p. 105 - p. 113).

46 Ook ‘slapen’ komt ettelijke malen voor in de ‘prenatale’ konstellatie. Er is zelfs een afdeling die *de welbespraakte slaap* heet (49). Zie ook de nadrukkelijke afsluiting van *er is alles in de wereld:* ‘alles / is in de wereld het is alles / slaap’ (60). Die paar regels zijn zo geladen dat men er de afstand van Luceberts universum tot een ‘klassiek’ wereldbeeld uit aflezen kan. Enerzijds: alles is in de wereld; anderzijds: het is alles slaap, waar de al honderden jaren vertrouwde positie eerder in de volgende termen geformuleerd zou worden: er is *niets*, alles is *droom.* Dat zo'n tegenspraak van het vertrouwde tevens kontinuïteit inhoudt, spreekt vanzelf.
Terzijde wijs ik nog op de al vroeg door Freud gelanceerde gedachte, dat in de slaap de prenatale situatie geïmiteerd wordt (cf p. 56, noot 109, hierna).

storten zij *terug* zijn stugge pens[47] *in de vermurwde moedervorm*'
(slot van *psychomachia*, 269).

In *dorpsmuziek* (279):

'mijn *schaduw* steent aan *de ademhalende*
en met kluisvuur *mij omheinende muur*'

en

'overal tikken de klokken
dicht bij mijn *nietvast* lichaam'.

Het laatste citaat is een voorbeeld van de registratie van de direkte omgeving, natuurlijk weer in een tastbaar en zakelijk beeld; de aanleiding om aan een prenataal idioom te denken is vooral dat 'nietvaste' lichaam.

Haast een knipoog naar de lezer lijkt:

'ik besluit het wordt mij hier te klein' (301).

Uit *narcis* (315) alleen weer één van de opvallendste wendingen (een andere volgt later nog):

'vaak zij die zich *gevangen* menen wanen
buiten een wereld van louter *vruchtbare tunnels*'.

Uit *interglaciaal* (329) een passage die aanleiding tot verdere bespiegelingen kan geven vanwege de vermelding van 'de ziel':

'psyche koppig laat haar vleugels langszij
zij blijft bij *moeder aarde* dierlijke dierbare
in *warme schaduw* koestert zij het ketterse *ei*'.

Niet iedereen zal akkoord gaan met de opname van het volgende citaat:

'ik tastte naar de peer die de appel omvat' (335),

maar misschien kan ik tegenstribbelaars vermurwen door mee te delen dat deze zin volgt op de al geciteerde: 'in een oerwoud van beelden ben ik geboren'.

Het slot van *wedergeboorte* lijkt de titel te weerspreken:

'steeds verlaat je het donker verbond der bomen
en steeds keer je weer naar *het groene* [*!*] *ritme van weleer*' (345),

maar het is een paradox die door psychologen en antropologen juist kenmerkend voor het wedergeboorte-motief genoemd wordt, en ook dat is een algemeen bekend standpunt.

Bij de volgende passage uit *roos* heb ik het gevoel dat ik informatie mis, bijvoorbeeld dat het gaat over iemand die Fortuin heet, misschien wel Roos Fortuin. Maar, al begin ik hier om de duisterheid van het gedicht

47 Wanneer men in dit (merkwaardige en merkwaardig geëntoureerde) woord 'penis' mee-leest, is er, juist op puur woordniveau, heel wat aan de hand: storten, terug, stug, vermurwde moedervorm.

heen te fantaseren, wat ik wel begrijp zit weer in de prenatale sfeer:

> ‘oog gelijmd
> op een steeds groter *groeiende*
> *vrucht* fortuin fortuin
> *vruchtbare tuin*
> rondom een *hardvochtig* fort’ (347).

Dat de titel van *aan de kanaalzwemmers* geëtymologiseerd kan worden tot ‘zwemmers’ die zich door een ‘kanaal’ bewegen kan een reden zijn om aan ‘geboorte’ te denken, maar in het volgende citaat is het zover nog niet:

> ‘*hoeden van spieren* op een drinkend hoofd
> zal men zien in een *ongeboren* spiegel’ (376),

waarbij opgemerkt kan worden dat het woord ‘spiegel’ bepaald weer geen hapax is. Wat wel zeldzaam mag heten, dat is de regelrechte vermelding van het *ongeboren* zijn. De uterine situatie wordt bijna steeds door beelden opgeroepen; en precies zoals het expliciete gebruik van het *woord* ‘geboorte’ veel frekwenter is dan die van foetale termen, zo is ook in uitgebreidere ‘situatieschetsen’ de direkte verwijzing bij het geboorte-idioom duidelijker. Verhulde aanduidingen daarvan zijn zelfs schaars, en hebben bijna zonder uitzondering betrekking op de licht-situatie:

> ‘het kreitsende het *oorverdovende licht*
> oordverdovende licht in uw vleugels’ (81),

een passus uit *ik zing de aarde aarde* waarin ook andere wendingen te vinden zijn, die op het hele, nog te bespreken, complex moederschoot-geboorte-dood wijzen. De, uit *ik tracht op poëtische wijze* al bekende, synestesie is een argument om dit licht met bekende omschrijvingen van de geboorteschok in verband te brengen.

In *ab ovo*:

> ‘het eerste wereldlicht waaraan je je ogen sloot [!]
> heb je schreeuwend verweten:
> dit stinkt’ (152).

De oogst lijkt schamel, maar ten eerste heb ik de, niet te tellen, ‘pure’ mededelingen over fel licht, bliksem, donderend geluid etc. niet opgenomen, en ten tweede zijn de passages waarin geboorte-termen voorkomen in kombinatie met die uit de prenatale sfeer, maar ook met verwijzingen naar dood, taal, liefde, juist weer zeer frekwent. Dat zal ik nu laten zien.

Eerst een aantal gevallen, waarin het uterine idioom en dat van de geboortesituatie bijeenkomen, soms verhuld, dan weer heel rechtstreeks: Uit *exodus* [!] *popdienst* [!] *renaissance* [!]:

> ‘het *moet* - de dronken *slapers* verdringen zich
> om de antieke *poort*’ (317)

en:

> ‘ik ben
> veel van steen en vaag als
> vissen in watervallen’ (48),

waarbij de lezer misschien twijfelt, omdat hij minder leest dan ik in bijvoorbeeld ‘vissen’. Openlijker is:

> ‘opdat zij *zwemmen* zouden
> waar het water *was* als een vloek of als eden voor de
> *trechter* die ossegoed *vloeiend* rechtspreekt’ (51).

Deze passus bevat overigens enkele dubbelzinnigheden, zoals het woord ‘eden’ dat tegenover ‘vloek’ staat maar dat ook naar de paradijssituatie wijst (hoofdletters vermijden is een mooi middel om ambiguïteit tot stand te brengen); (t)rechter; ‘ossegoed’, dat mij aan ‘o zo goed’ doet denken, maar ook aan de enkele malen bij Lucebert vermelde ‘bloedende ossen (bijvoorbeeld: van de verbeelding)’. Een duistere passage dus, maar niet op het punt van de door mij bedoelde idiomen.

Dan weer een boordevolle titel *gewonde aarde*, *water & lucht*, die boven een gedicht staat waaruit ik het volgende licht:

> ‘waarom ontspringt aan je wonden water oh lichaam?
> omdat ik baadde biddend *in levend water*
> moest slapen tussen gevaarlijke golven en schelpen
> daar verre lichtschepen hebben mij overschaduwd
> in snelle gulzige vissen ik zag mij gespiegeld
> schuim *warm als een wieg* en
> wier was verwarrend als langzame *gongslagen*
>
> een *trap uit water* word ik
> naar alle windstreken
> [...]
> kwalijke sterren en de maan stenigen mij’ (230).

Ik heb iets meer geciteerd dan strikt nodig was, om de lezer een snelle vingerwijzing te geven naar enkele woorden die tot Luceberts sleuteltaal lijken te behoren (‘spiegel’, ‘steen’, ‘wind’, vaak in een zetting van langere woorden) maar die ik niet als sleutels zal gebruiken.

Uit *narcis*:

> ‘maar de *eenzaamste* van allen *onverwacht*
> een *groter licht* aangaat in zijn melancholie
> en die chiaroscuresk gespiegeld verschrikt hem zo
> dat hij *zich omdraait*’ (315),

waarin overigens weer de ‘spiegel’ verborgen zit.

Het gedicht *ghost of a chance* verdient uitgebreide aanhaling; hoezeer ik

ook bereid ben skepsis bij een aantal voorbeelden te aanvaarden, hierbij zou die mij verbazen:

> ‘toevallig vindbaar deze geest
> blinkend op het licht gelegen
> wie hem namen geeft stenen
> in een *wieg* van gewaar
> *wording* moet wel weten
> te wezen de *welsprekende oceaan*
>
> of tuin *waar men maar eenmaal in mag gaan*’,

en:

> ‘terwijl ik mij laaf
> aan de bezetenheid in dit en elk gedicht
>
> en doe muziek die men maar eenmaal ziet
> en dan voorgoed dat men die niet vergeet
> *geboorte* waarbij bijkomstig meedoet
> *die ik was*’ (334).

Dit citaat, dat ook weer een klaarblijkelijk sleutelwoord als ‘stenen’ bevat maar dergelijke observaties ga ik van nu af aan maar weglaten, zou even goed passen in de volgende rubriek, die van de relatie van prenataliteit en geboorte met andere levensgebieden. Die zal ik niet systematisch volgens onderverdelingen als geboorte-dood, prenataliteit-liefde, prenataliteit-geboorte-taal, geboorte-poëzie etc. rangschikken; ik geef de citaten en noem daarna het relationele komplex dat ik waarneem. Kursiveringen breng ik nu alleen nog maar aan als ik een extra aanwijzing wil geven, wat vooral bij wendingen zal voorkomen die gemakkelijk over het hoofd te zien zijn. Zoals de lezer zeker al gemerkt heeft, ga ik steeds meer over op ‘wijzen’ in plaats van redeneren, omdat ik meen dat de teksten enerzijds voor mijn doel duidelijk genoeg zijn, anderzijds te eenzijdig gelezen zouden worden als de accenten op ‘mijn’ woorden en wendingen te sterk gemaakt werden:

> ‘bedwelmend zaad
> der ontbinding’

(215: geboorte-dood);

> ‘zo woordenloos geboren slechts
> in een stem te sterven’

(46: geboorte-taal-dood en mogelijk zelfs via ‘stem’: poëzie);

> ‘ik weet niet wat
> steen werd
> ik weet wel wat
> dood is

dood is ik word
ik word recht weer
ik word geroofd en ben weer
echt licht

(48: dood-geboorte, met in mijn lezing een ambiguïteit in de gekursiveerde woorden);

‘in de schaduw der schaamte
de lichamelijke taal
maakt licht ons en schande
gaat sprakeloos schuil’

(49: prenataal-taal);

‘ik ben een taal
die als water wegzwemt naar een tuil
lucht’

(50: taal-geboorte);

‘als een vuistslag tussen maanvissen
hing schaamte de schemering uit
huilt het kind
gaat niet uit en

ik en de wereld wij zijn *koud licht*
als geslachte stenen
alleen vliegt
en tussen de onzen
ongekust mijn dikke
de 26 jaar jonge dood
en *gaat niet in*’

(51-52: prenataal-geboorte-dood-coïtus):

‘wij zijn leeg
er laait geen taal
maar *donker*[!] *licht* er vaart
dat nog talloos is
dat nog taalloos praat
mij versta ik niet’

(57: prenataal-taal);

‘deze nerveuze leeggepompte mond
waarin de worm zich kronkelt
zich opheft als het doodshoofd
dat iets vergeten heeft en denkt
denkt kijkend op
de poort van de geboorte

geen huis
geen steen

helemaal stem'

(61: prenataal-dood-geboorte-taal/poëzie).

Het gedicht *van een oud-nar*, dat zo opvallend uteraal begint ('binnen zijn zacht ovale veste') eindigt in een veel dubbelzinniger sfeer:

'zagen door smalle ramen zijn ogen
bloemenvroom de kiem hologig der aarde
en steeds de hemelse wanklank der ontbinding' (164),

waarin het prenatale element nog volop aanwezig is, maar ontbinding dezelfde dubbele verwijzing inhoudt, naar doods- en geboorte-idioom, die wij in *ik tracht op poëtische wijze* tegenkwamen.

Een onthullend inzicht in de veelvoudige semantische gelaagdheid van het woord 'ruimte' geeft de laatste zin van *levensloop* (een titel die dat slot nog treffender maakt):

'maar de ruimte blijft diep als het graf als de wieg' (184),

waarvan ik de idiomatische velden niet meer behoef aan te wijzen.

Dan *maaltijd*, enkele fragmenten:

'oh geef toch moeder der ruimte
de muil van uw vrucht uw lichaam',

en (slot):

'ginds binnen was al de geboorte eveneens van de god
die neerziet maar ook deze
voor de vruchtbare dood
boog zich naar buiten' (193),

waarbij eveneens commentaar overbodig is geworden.

Van *kleine vormleer* doet al de titel onze op poëtica gerichte antennes naar zich toe wenden, maar er is meer:

'vruchtbaar hij die zijn weg weet
voedzaam hij die geen weg weet
steeds twee beelden worden geboren
een beeld van begin een beeld van begaan
het doods dorre verdrijft hen
de dorre dood scheidt hen' (199).

Bij dit fragment wil ik een aantekening maken: de derde en vierde regel lijken haast een kommentaar op de dooreenvloeiing van prenataal en geboorte-idioom, zoals wij die ook reeds in *ik tracht op poëtische wijze* tegenkwamen, en de 'weg' uit de eerste regels roept eveneens een echo op. Het opvallendste vind ik wel dat woord 'beeld'; het gaat dus om visuele voorstellingen van 'begin' en 'begaan' die tegelijk ontstaan.

Hieraan verwant is *dit is mogelijk*:

> ‘hij die de weg van het woord weet
> gaat de weg van het wordende zaad
> hij ziet groeien de maan in zijn slaap
> tot een zon van vertedering
> licht strelend de wind’ (255),

een citaat waaraan Otto Rank zijn genoegen beleefd zou hebben: prenataal universum tegenover buitenwereld, maan tegenover zon. Voor ons is er ook heel wat te vinden: de vermenging weer van de twee idiomen, het verband met taal en dichten.

In *het materiaal van de dichter*, al weer zo'n wekker-titel:

> ‘het gedicht een onzichtbare roman
> begonnen voordat het is begonnen’

(waarin Nijhoff's ‘voorgoed begonnen begin’ voor veel lezers zal meeklinken), en vooral:

> ‘en met het openvouwen van elke krant
> breek ik weer open het graf of ontplooit zich de moederschoot’
> (241).

Zelfs in een zo ‘realistisch-beschrijvend’ gedicht als *sofia* komt door het taalgebruik heel wat meer kijken dan alleen de Bulgaarse hoofdstad:

> ‘zo is heel deze stad een begin
> van geboorte en sterfte
> een kind dat speelt met het verweerde dubbelding:
> de macedonische vlakte / het balkangebergte’ (262).

Een gaaf voorbeeld van de samenval van prenatale beelden en doodsverwijzingen, en van een optimale efficiëntie in woordkeuze, is het begin van *in de middeneeuwen* (waarboven een citaat van Hadewych staat):

> ‘door onwerelds licht gevoed leven wij
> als vanzelf een duister glansrijk leven half
> ondergronds en onderwaters onder gewijde aarde
> en in de geest van water’ (271).

Het zal de lezer misschien opgevallen zijn, dat ik tot nu toe uitsluitend uit *verzamelde gedichten* geciteerd heb, en dat *Oogsten in de Dwaaltuin* en *de moerasruiter uit het paradijs* niet genoemd werden. Wat de eerste bundel betreft, de voorbeelden zouden zo zwak, zo weinig uitgesproken zijn, dat ik verstandig doe, ze weg te laten. *De moerasruiter* echter levert enkele frappante gevallen op van de door mij centraal gestelde idiomen en van de kombinatie daarvan. Bovendien sluit, dat is mijn indruk althans want een volledige analyse van Luceberts taalwereld is niet mijn doel, een ander idioom (dat van de ‘zoog-wereld’) bij het hele komplex aan, op een

wijze die ik in het vroegere werk niet tegengekomen ben. Daar is het zeker niet afwezig (men denke aan de diskussie over de 'suikerbergen', waarin door de deelnemers herhaaldelijk natuurlijk weer over psychologische fasen, infantiel, pre-oedipaal, gesproken is), maar het blijft, meen ik, meer gescheiden van de idiomen waarop ik de demonstratie van een leeswijze, van mij en van anderen, gebaseerd heb.

Een paar passages die misschien kunnen toelichten wat ik bedoel: van *dagelijks een schitterend kind gewint de zon* (de titel is al niet te verwaarlozen!) luidt de tweede strofe:

> 'zo een dwaas *zaait* zo een *verblinde humorist*[48]
> strooit glassplinters in het eigen bad
> *uit eigen bloed weer opgevist*
> weet hij zich beneveld de uitgebluste
> ja de haast doodgekuste van kussen
> *bolle poorten* allen die vergroten
> het *niemandsland gesloten* en zijn *schaduwstad*
> de hermetische waarnaar hij *hurkende* zo *hunkert*'
> (*moerasruiter:* 20),

en in *vrijbrief* (*moerasruiter*, 24) lezen wij:

> '*genotzuchtigen* tellen voor twee
> licht valt hen uit de ogen
> als dobbelstenen in de duisternis
> het schijnt *de wereld is vol drinkers en vol eters*
> [...]
> *alles ziet er binnen anders uit dan buiten*
>
> zoals de razende snelwegen van de vaders
> en de bereikbare parkeerplaatsen van de moeders'.

Tenslotte, het gedicht *de laatste wens*, waar de nieuwe kombinatie van idiomen mij onontkenbaar lijkt, in zijn geheel (kursiveren doe ik niet meer):

> 'het is aantoonbaar deze in zonde
> geboren en verloren zondaar
> herboren nu past zich aan bij
> elk dwangbuis liefst het bonte
>
> wat wonder dat hij nu betoogt:
> nog voor mijn dood bestel ik een graf
> als een kraamkamer groot waar voor straf

48 Men bedenke dat 'humor' = vocht; een (verblind) 'vochtmens'.

nooit mag worden gezucht - alleen gezoogd'
(*moerasruiter*: 30)[49]

Het wordt tijd, met citeren op te houden want anders schiet ik mijn doel voorbij en denkt de lezer dat ik Luceberts waarschuwing in '*het gedicht is eenzaam*' in de wind sla, dat 'geen gedicht mag betogen / wil het slagen'. Vlug dus nog een paar citaten (niet al te interpretatief, dus gevallen als dier*lijke* - dier*bare*, 329, laat ik weg), en dan moet de slotsom komen:

'mijn rond en dicht heelal een graf
dat naar geheime zijde openstaat' (301),

een koppeling van de *voorstelling* van het uterine universum aan de *vermelding* van 'graf', en:

'mijn nieuwe liefste is een hoofdingang
ik beschilderde al haar ingewanden
met de blijde penselen van het dageraadrood
en nu geboren ik ben vogelbloot' (333),

waarin de tot nu toe onderbedeelde relatie erotiek-geboorte tot stand gebracht wordt.

De dood als wedergeboorte vinden wij in:

'onbeholpen held
die sneuvelt in de buik
die hem weer opbrengt' (470),

en de klap op de vuurpijl: het slot van *het bootseffekt* (476), een hele serie prenatale beelden, die uitlopen op een wending, waarin geboorte en dood volstrekt onscheidbaar ineengestrengeld zijn:

'maar in het licht van de kaarsrechte waterstoflijn
nabij de hartlijn van de melkweg
legt op het dwergenbed van een nauwlettend oog
een gouden kosmonautenvrouw het immense turkse kussen
boordevol delikatessen - de geboorte van een ontbindingsblik'.

49 Voor de volledigheid: ik werk ook nu niet vanuit de 'theorie' maar vanuit waargenomen taalverschijnselen, die ik vervolgens in idiomen inpas. Als ik de weg van de psychologen gevolgd zou hebben, had ik ook geen enkele moeite met woorden als 'vuur', 'verbranden', 'wind', die door iemand als Ernest Jones allemaal als (meestal ex contrario, dus door verschuiving mogelijk gemaakte) verschijningsvormen van hetzelfde (sperma) beschouwd worden. Dit 'alles = alles' kan juist niet mijn uitgangspunt zijn, omdat daarmee ten eerste de (visuele) konkreetheid van de voorstellingen afgezwakt zou worden, en ten tweede een vooraf aangenomen (konceptuele) koherentie gepostuleerd. De positie van psychologen als Jones zal ik in een afzonderlijk hoofdstuk (VII) bespreken, om het verschil met de mijne duidelijk te maken.

3

Ik heb het al gezegd, het gevaar bestaat dat ik precies dat effekt tot stand breng dat ik door al dit citeren zou willen vermijden: de indruk dat het hier om meer dan ‘idiomen’ gaat, en dat de bijna bezeten terugkeer van bepaalde woorden en beelden erop wijst dat geboortetrauma en prenataal verlangen Lucebert wel degelijk parten spelen.

Misschien is dat ook wel zo; volgens sommige psychologen is het zelfs altijd waar. Maar wanneer men de gedichten zou lezen als halfversluierde uitingen van dat trauma, loopt men in de taalval, die Lucebert heeft opgesteld, en bovendien is het een nogal hovaardige houding tegenover de dichter zelf. Zou het werkelijk zo zijn, als een aantal (literatuur)psychologen lijkt te denken, dat wij, lezers, de dichter beter ‘doorhebben’ dan hij zelf? Dat wij verborgen betekenissen waarnemen, waar de dichter geen weet van had? In de trant van: een dichter tast in zijn onbewuste, en wat eruit komt kunnen *wij* pas zien, want daarvoor is een ander soort intelligentie nodig. Vraag: hoe bewust of onbewust boort Lucebert *deze* woorden- en beeldenbronnen aan?

Heel bewust; dat hoeft men niet op gezag te geloven, het is bewijsbaar. Zelf vind ik de expliciete aanduidingen in de gedichten al overtuigend genoeg, maar voor anderen moet het misschien nog wat openlijker. Gelukkig heeft Lucebert een paar maal gesproken over zijn poëtische doelstellingen, maar nooit zo onomwonden als in zijn *Open brief aan Bertus Aafjes* van 4 juli 1953, gepubliceerd in De Groene. Daar staat het allemaal zo duidelijk bijeen dat men zich kan afvragen waarvoor ik al die citaten uit de poëzie nodig had.

Het is Aafjes, schrijft Lucebert haast in profetenstijl, niet ‘te doen om het wezen der dingen[50] en de daaruit voortkomende nood van het bestaan’. Dat wijst op een niet al te vrolijke kijk op de wereld, en op de behoefte om via de poëzie tot het ‘wezen der dingen’ door te dringen. Hoe?

‘Deze, mijn uitkomst luidt: de persoonlijke geboorte, de persoonlijke dood. Is het U soms ontgaan dat de wieg een grote overeenkomst vertoont met het graf’? Autos efè. ‘Spreekt U reeds het woord dat de stenen doet vliegen en de dieren laat spreken?’ Het lijkt wat veel gevraagd van de weemoedige zanger, maar dát is blijkbaar het woord

50 Dat Lucebert hier het woord ‘wezen’ gebruikt, laat de verwantschap zien van zijn visie op de werkelijkheid met de fenomenologische. Men zou de grootst gemene deler in de twee beschouwingswijzen zo kunnen formuleren: wij geven de dingen een naam, krijgen er daardoor greep op, en verliezen die greep op hetzelfde moment omdat zij ingelijfd worden bij onze konceptuele systematiek, en daardoor hun eigen zijnswijze verliezen.

dat Lucebert een dichter wil laten zoeken. Het woord dat een andere wereld tot stand brengt dan de ons omringende, die door het ‘gezond verstand’, waar Aafjes zich op beroept, voortdurend in zijn heerschappij bevestigd wordt.

‘Het gaat dan ook het gezond verstand niet aan, dat zekere waarheden de onzekere geest plaatsen tussen de beleefde en de toekomende tijd hem wijzend op de poorten van geboorte en van dood, van goed en van kwaad, niet ophoudend de geest te vragen om een oordeel. Zo is de geest wel eens zo zeer gemarteld en verward geraakt door dit niet aflatend vragen, dat hij meer dan weemoedig, dat hij wanhopig wordt en wanhopig zoekt naar de toverformule waarmee alleen deze poorten aan de uiterste duisternis, geopend kunnen worden. Maar heeft de geest het sesam open u gevonden, wat baat hem deze vondst, want voor welke poort zal hij zich plaatsen daar zij zozeer aan elkaar gelijk zijn, dat die, welke zich schijnbaar opent op geboorte en goedheid, wel eens bij nader inzien die des doods en des kwaads zou kunnen blijken te zijn. Deze, aan de uiterste duisternis gestelde poorten, dragen als opschrift niet zulk een klare taal als die, waarnaar U, mijnheer Aafjes, thans zoekt.’

Hier wordt het allemaal zo duidelijk gezegd als maar mogelijk is. Lucebert neemt ons in zijn gedichten doelbewust mee naar ‘de poorten van geboorte en dood’; hij spreekt de taal, in mijn termen: hij gebruikt de idiomen, van geboorte en dood. Wat voorbij die poorten ligt, voor de geboorte en na de dood, daarover is in ‘klare taal’, in betogende termen niets meer te zeggen. Daar bevindt zich de wereld waarin de ordeningen van ‘het gezond verstand’ ontkend worden, de wereld waarin wij leven en dood, sterven en geboren worden, goed en kwaad niet meer in onomstotelijke dualiteiten tegenover elkaar kunnen stellen,

> ‘maar bij getover het vanzelfsprekende
> de verbinding tussen de beminde en het beest
> tussen boze vliegengod en goede geest
> wordt te niet gedaan als ik dit schrijf en jij dit leest’ (vg 301).

Over die wereld waarin de vanzelfsprekendheden van onze dagelijkse werkelijkheidsbeleving opgeheven worden, spreekt het gedicht, of liever die wereld roept het gedicht op, in een taal die geen klare, alledaagse taal mag zijn op straffe van een terugval in de geordende waarneming waarin de dingen een naam hebben gekregen, maar waarin hun wezen verloren is gegaan. De dichter schept, steeds weer, een klein heelal waarin de dingen zichzelf zijn (hij zoekt ‘het wezen der dingen’), en niet dat waar zij door het ‘gezond verstand’ toe omgevormd werden. De direkte zintuigelijkheid, waarmee Lucebert zijn poëtische wereld presenteert, is door alle kommentatoren, vriend of vijand, gesignaleerd.

Het zelfstandige zijn van de dingen zet het bestaan van de waarnemer op losse schroeven. Dat Aafjes dit zelfverlies niet aandurft, is wat Lucebert hem bovenal verwijt. De ware dichter kreëert een eigen wereld, een eigen heelal; zo kan hij zijn 'persoonlijke geboorte' bewerkstelligen, maar dat betekent dat hij moet afzien van de veilige orde van het gezond verstand. En dat betekent ook, dat hij mèt de door hem geschapen wereld weer ten onder gaat, steeds weer: zijn 'persoonlijke dood' sterft.

In de laatste alinea ben ik één stap verder gegaan in het rangschikken van Luceberts uitspraken, dan hij zelf doet. Ik moet wel, want ik schrijf een betoog en geen gedicht, en ik probeer natuurlijk Luceberts poëtica te koppelen aan de effekten die zijn gedichten bij mij teweeg brengen. Misschien dat ik, zo doende, Luceberts poëzie en poëtica net te veel aanpas bij een demonstratie van mijn eigen standpunt. Daarom doe ik nu weer een stap achteruit om plaats te maken voor de dichter zelf: onontkenbaar lijkt mij dat Lucebert gebruik maakt van bepaalde taalmiddelen om iets uit te drukken waar juist die idiomen uitzonderlijk geschikt voor zijn, die van geboorte, prenataal universum, dood. Of, vanuit het tegengestelde perspektief geformuleerd: wij lezers kunnen de aanwijzingen, die de dichter geeft, gebruiken om iets dat hij niet rechtstreeks uitdrukt te naderen; hoe men het ook wendt of keert, wij kunnen die aanwijzingen niet negeren, niet toevallig noemen, want het is alles wat wij stevig in de hand hebben.

4

De gang van mijn betoog brengt mee dat ik de aandacht richt op dat wat men bepaalde 'kollektieve' aspekten van Luceberts taalgebruik kan noemen. Men kan echter niet tien bladzijden lang uit die gedichten citeren, zonder dat het de lezer weer eens opvalt hoe persoonlijk deze woordenwereld is. Men zou kunnen spreken van een Lucebert-'idiolekt', een geheel van taalmiddelen die in die koncentratie en kombinatie alleen bij hem voorkomen. Daarbij kan men denken aan de al genoemde woordherhalingen; aan de apokoinou-verbindingen en andere open konstrukties die een pluraliteit van betekenis teweeg brengen waarvoor 'ambiguïteit' een te zwakke term is; aan de ellipsen, de inversies; en aan konstrukties van het type 'maar mij het is blijkbaar is wanhopig', die zo zeer een persoonlijk bezit zijn dat bij mijn weten de rhetorica er geen naam voor heeft. Het is net iets anders dan een apokoinou rond 'blijkbaar', en ook is het niet zo maar een herhaling; meer iets als bijsturen van de zin, waardoor een aan Gorter verwant 'stamelen' ontstaat.

Een bestudering van deze persoonlijke (kombinatie van) taalmiddelen zal onontbeerlijk zijn als onderdeel van een samenvattende Lucebert-studie, en vrijwel iedereen die over hem schreef, maakt dan ook wel kanttekeningen bij deze stilistische eigenaardigheden. Dat ook op dit punt Van de Watering het verst in de Lucebert-wereld doordringt, is niet te verwonderen. Elke diepgaande exploratie van 'wat gezegd wordt' brengt ontleding van 'hoe het gezegd wordt' met zich mee. Het vermoeden lijkt mij gerechtvaardigd dat een geheel op de formele organisatie gericht onderzoek aan het licht zou brengen dat demontage plus remontage een centraal principe is in Luceberts poëzie. Zij zijn te vinden op woordniveau (ambiguë woorden als 'eenvoud' in ons gedicht, maar vooral de veel voorkomende 'mots-valise', woorden die ontstaan door het in elkaar schuiven van meer dan één bestaand woord, zoals 'oordverdovend', 'zwaarwaterpas', 'hypopathetisch', 'piestoolsacraankoosmen'), maar ook in syntaktische verbanden als de al genoemde apokoinou-konstruktie, en tenslotte natuurlijk nog in de overlappingspunten van uiteenlopende idiomen (schepping/prenataliteit in 'verlicht water'). Cornets de Groot doelt op dit principe, neem ik aan, met zijn opmerking: '[Luceberts] poëzie voegt een veelvoud van disparate verschijningen tezamen' (Cornets de Groot 79: 104).

Ook de woordenschat van Lucebert heeft een hoogst individueel karakter, vooral weer waar het om de kombinaties gaat. Deze kunnen een zo frappant herhalend karakter krijgen dat men geneigd is te spreken van een 'mythologie'. Ik zal daarvan één voorbeeld geven: dat van de combinatie stenen-dieren-vogels.

Uit de Aafjesbrief heb ik al een zin geciteerd, waarin stenen en vliegen gecombineerd worden, op een wijze die dáár niet zo moeilijk te interpreteren leek: iedere ware dichter probeert de grenzen van onze dagelijkse ervaringswereld te overschrijden. Dat een zo nuchtere verklaring echter een dimensie zou missen, kan, meen ik, aangetoond worden met enkele citaten uit de poëzie:

In *luchtverkeer* (157) komen wij verspreid over de hele tekst de volgende wendingen tegen: 'staande vogel', 'stenen garen' en 'de dieren dansten'. Toeval? Dat lijkt mij niet houdbaar als men ziet hoe in *poëziezo easy job* (417) in drie opeenvolgende regels te lezen staat: 'de tragedie der dieren', 'het kaaksteen', 'de kraanvogel open te draaien', of, in *de werken van een oude dichter*, ditmaal weer verspreid over de hele tekst: 'de vechtende steen', 'het weven der vogels' en 'het nieuwe dier' (280). Aangezien ik niet systematisch gezocht heb, neem ik aan dat de kombinatie nog wel meer voorkomt in *verzamelde gedichten.*[51]

51 Op enige afstand, maar duidelijk verwant, kan men een trits als de volgende plaatsen: 'alle dingen hebben een hard / een vloeibaar of een vluchtig gezicht' (*beelden in het heden*, 363).

Bij een diepgaande analyse van Luceberts 'mythologie', als men wil in de trant van Mauron, die ook start bij repetente woorden en beelden ('metaphores obsédantes') en tenslotte bij de persoonlijke mythe van de auteur uitkomt, zou men ook op andere boeiende komplexen stuiten, bijvoorbeeld rond de woorden psyche-geest-lichaam ('wit en licht ligt mijn geest op de maan / als mijn lijf op de goudschaal der zon' (32) en: 'toevallig vindbaar deze geest / blinkend op het licht gelegen' (334); 'het kille / circus van de maan' (348) en 'slaapwandelaars in een koud circus' (60), om maar een paar toevallige voorbeelden te noemen, die bovendien allerlei onderlinge verbanden aangaan. Zo vervolgt het citaat 'toevallig vindbaar deze geest / blinkend op het licht gelegen' met 'wie hem namen geeft stenen / in een wieg van gewaar / wording moet wel weten / te wezen de welsprekende oceaan // of tuin waar men maar eenmaal in mag gaan'.

Ik wil deze samenkomst van drie woorden, die wij met zoveel emfase in

En vandaaruit komt de psychologie weer in zicht: ‘Der Vogel, als Bewohner des hellen Luftreiches, ist ein Symbol des bewussten Gedankens’ (Jung ditmaal, 46: 379), al zal de lezer inmiddels wel begrepen hebben dat ik het zicht niet heel erg helder vind.

de poëtikale kontekst van *ik tracht op poëtische wijze* op een rijtje gezet zagen, pas een koïncidentie noemen, als men mij laat zien dat hij ook bij andere dichters voorkomt. Ik heb er naar gezocht, maar kom hoogstens vergelijkbare conglomeraten, en nooit deze, tegen, zoals bij Kouwenaar steen-stem-eten.

Nu is het natuurlijk mogelijk om terug te grijpen op al die citaten rond de prenatale situatie en het geboortemoment, en dan gelijkstellingen aan te brengen in de trant van: steen = het ongeboren of nèt geboren kind, dier = het jonge kind, vogel = de verder ontwikkelde mens, en daar zijn dan wel weer nieuwe aanhalingen aan toe te voegen, in de trant van:

> ‘of in die stilstand van de nageboorte
> waar heel de wereld niet uit wijs wordt
> een stenen snoepende salamander
> tussen de bijbenen’ (55),

hetgeen te lezen staat in een gedicht dat onweersprekelijk over een geboorte gaat.[52]

Die weg zal ik niet inslaan, omdat ik van mening ben dat men daarmee de gedichten tot afbeeldingen zou maken. Lezen is dan, en veel interpreten

52 Het zou weinig moeite kosten om te laten zien hoe vaak ‘steen’-woorden in de tekstkonstellatie aansluiten bij verwijzingen naar het geboorte-idioom. Een heel mooi voorbeeld, zo drachtig van beelden dat ik weer niets onderstreep, is te vinden in *het spookpaleis* (319): ‘vanuit purperstenige zee bestijgen wij de steile / statietrap op hardsteen nog bewegend als te / zware zwemmers of als het van verderf zingend koor / daarna het netelig zonnerijk door / en het door heksenkruid en wijfjesvaren vrouwelijker woud - / week geworden maar ook droog schoon koud / van de onuitwasbare fosforescerende / nerveuze wreedheid der diepzee’.

schijnen te menen dat het daarom inderdaad gaat: vaststellen wat er ‘voorgesteld’ wordt. De (visuele) voorstellingen zijn echter slechts tussenstations. Ik heb er geen enkel bezwaar tegen, zoals men gemerkt zal hebben, om verbindingen tussen de woorden en onze kollektieve opvattingen en zienswijzen aan te brengen. Integendeel: dat is taal gebruiken. Maar als een gedicht beschreven wordt als een min of meer gekompliceerde afbeelding van dergelijke door ons allen gedeelde opvattingen of inzichten, en als daarin dan de zin van de poëzie gezocht wordt, maakt men er een mededeling van, al dan niet treffend verwoord. Cornets de Groot (79: 145) spreekt, neem ik aan, over hetzelfde als hij schrijft: ‘Zijn taal maakt zich meester van een wereld. Dat is principieel iets anders, dan dat een ideële (lees dualistische) conceptie van de wereld zich meester maakt van 'n [!] taal. Aan die problemen zijn de deelgenoten van onze cultuur zeer wèl gewend; vandaar dat ze bij Lucebert beginnen met vreemd op te kijken... of: bij een ander dichten hoort een ander lezen.’ Ook met de laatste zin kan ik het geheel eens zijn. Het verschil begint waar Cornets de Groot uiteindelijk toch een wereldvisie, en niet een ervaringsmoment, centraal stelt.

Hetzelfde zien wij de meeste andere critici doen: Buddingh' II met Zen, Van de Watering, zij het heel voorzichtig, met de mystiek, Walrecht met de Kabballah. Zij zoeken de verwantschap met die filosofische of godsdienstige stromingen op *inhoudelijk* niveau, en niet op dat van de taalhandeling, wat ik niet helemaal verwerpen zal, omdat zij zich bijna steeds op poëtikale gedichten beroepen. Daarbij is inderdaad een rechtstreekse vergelijking met een andere wereldvisie mogelijk voorzover het gaat om de tekst als poëtikale uitspraak. Maar, en dat heb ik al eerder gezegd, zo doende laat men het gedicht-aspekt buiten beschouwing. Dat halveert het poëtikale gedicht, en niet-poëtikale gedichten verdragen zo'n reduktie tot thematische konglomeraten helemaal niet.

Nu zou tegengeworpen kunnen worden: Lucebert zegt toch zelf, in zijn brief aan Aafjes, dat het om geboorte en dood gaat![53] Zeker, maar dat is maar de helft van wat hij zegt. Wat weggelaten wordt, is: de *persoonlijke* geboorte en de *persoonlijke* dood. Daarmee wordt aangeduid dat het om een *ervaringsmoment* gaat, en niet om het ‘probleem’. Dat bij het totstandbrengen, voor zichzelf en voor anderen, van die persoonlijke ervaringen

53 Wie de prenatale staat hierbij nog mist, leze het gedicht *ik zing de aarde aarde* (81) met de regels: ‘met al mijn geleidelijke ogenblikken / verbijt ik begin en einde / phalliese A uterale o / ah & oh / zij zijn mijn ja en nee’, waar de lezer verder op doorborduren kan, via ‘begin en einde’, uteraal = nee, en de alfa-omega implikatie. Dat de uterine situatie in éen verband met ‘einde’ genoemd wordt, laat zich in elk geval niet ontkennen.

gebruik gemaakt wordt van de algemene *thematiek* van dood en geboorte, en dat die in de bijbehorende idiomen aan de orde gesteld wordt, ligt voor de hand. De dichter wil iets bewerkstelligen dat hij een 'geboorte' noemt, maar die geboorte is een *handeling* van hem en niet de gebeurtenis uit zijn (ons aller) levenshistorie. Als ik Luceberts poëtica, zoals ik die zie, parafraseer (zoals ik die zie, want het is weer een omschrijving van mijn leeswijze, met gebruikmaking van woorden en noties die de dichter zelf mij heeft geleverd), wordt het resultaat: 1. de ons omringende werkelijkheid is onleefbaar (Luceberts poëzie is uiterst pessimistisch), 2. onze dagelijkse taal spreekt over *die* werkelijkheid, 3. ontsnapping naar een wereld van vóór de taal is onmogelijk, zou er alleen een zijn 'bij wijze van spreken', want slechts de weg naar voren, naar de taalloze wereld van de dood, is nog niet versperd, 4. de dichter zoekt steeds weer het moment zonder taal en kreëert vandaaruit met nieuwe taal een nieuwe wereld (dat die taal nooit helemaal nieuw kan zijn, betekent dat mislukken ingebouwd is), 5. dit steeds herhaalde moment van 'wedergeboorte' is zelfverlies en zelfverwerkelijking tegelijk, 6. omdat hij (de dingen) los heeft gemaakt uit de boeien waarin zij door onze taal, onze geest[54], geslagen zijn, schept hij een persoonlijke wereld, - voor de duur van het gedicht. Dus: de dichter *beschrijft* geen ervaring maar *brengt er een tot stand*, hij 'doet de geboorte over', in taal, en als men het op de spits wil drijven kan men zelfs zeggen: om de biologische geboorte ongedaan te maken.

Zijn doel is het totstandbrengen van een ervaring, een beleving; de rest is taal, onontbeerlijk, maar: als instrument. Juist door dit instrumentele karakter van de taal, is het mogelijk om domeinen als leven en dood, die wij als polaire tegenstellingen plegen te beschouwen, via de koppeling van idiomen samen te brengen. Het *ervaren* van de dood, om het provocerend uit te drukken, is alleen in de poëzie mogelijk.

Ik denk dat veel lezers deze redenering wel willen volgen, omdat zij nog tamelijk rationeel, en zelfs konventioneel, is. Maar de volgende stap is er weer één in het gebied, in het drijfzand zullen anderen zeggen, waar ik al herhaaldelijk terecht ben gekomen (in vastgelopen ben): welke sensatie wordt er dan opgewekt, met 'publieke' of 'private' middelen? Met deze vraag kom ik opnieuw uit bij mijn eigen poëzie-opvatting, mijn eigen manier van lezen. Betogen, argumenteren, is hier zinloos. Men kan de situatie vergelijken met die van iemand die op een wandeling een

54 Cf het gedicht *vreemd is dit* (242), de regels: 'met deze besmetting de taal zeg: geest / te slechten', waarin het 'demonteren' van taal en 'geest' (het begripsmatige denken?) gelijkgesteld worden.

verschijnsel ziet dat zijn oog treft (maar het is natuurlijk zijn ziel die geraakt wordt), en daarin een metgezel wil laten delen. Hij wijst, noemt wat hij ziet ('die reiger in de nevel'), maar verder deelt hij zo weinig mogelijk mee. Als hij toch meer woorden gebruikt, is dat omdat de ander het verschijnsel nog niet in het vizier heeft. Wanneer men te maken heeft met iemand, die niet bevatten kan wat er voor bijzonders aan de hand is met een slecht zichtbare vogel, heeft het geen zin om door te praten, want het gaat niet om de reiger maar om wat hij in ons aanricht.

Wat te doen als men een ander iets wil laten meemaken dat naamloos, zeg: anoniem, is?

> 'wat dan is de dichter? het einde nabij is hij
> een in ignorante mist drijvende wijsvinger'[55].

Lucebert dixit.

55 *verzamelde gedichten*: 162, *die rigoryei.*

V Dichters aan de waterkant

1

Idioom, - het woord veronderstelt gebruik van een ‘taal’. Immers, zou alleen bij Lucebert woordgebruik voorkomen dat prenatale situaties oproept, of het beleven van een geboortemoment, dan zou het behoren tot wat ik hiervoor ‘idiolekt’ noemde. De term ‘idioom’ houdt in dat er sprake is van meer dan losse en persoonlijke verwijzingen, namelijk van een konglomeraat, dat samenhang brengt in de verspreid voorkomende woorden, wendingen, beelden; verder dat dit konglomeraat ook anderen, schrijvers en lezers, ter beschikking staat; maar niet minder dat een dichter voor heel andere middelen kan opteren, een ander idioom kan kiezen; tenslotte, dat de ‘mededeling’ niet samenvalt met de taalmiddelen waarmee zij tot stand gebracht kan worden.

Om al deze punten uit te diepen, en vooral om te laten zien hoe anders en eender poëzie kan zijn, zal ik nog enkele (Nederlandse) dichters bespreken. Daarbij valt het volle licht op het prenatale en het natale idioom, en niet, of hoogstens zijdelings, op de andere. Waar ik bij die centraal gestelde idiomen op onontkenbare verschillen in gebruik stuit, zal ik tentatieve verklaringen leveren, en dat heeft ten gevolge dat bijvoorbeeld het doodsidioom toch nog vrij veel aandacht kan krijgen.

Toen ik bij de bespreking van *ik tracht op poëtische wijze* de inzet van het prenatale idioom in de derde regel trachtte te bevestigen door de ‘stenen engel’ (regel 9) als voortzetting ervan te bestempelen, viel de naam van Nijhoff. Dat is aanleiding genoeg, om zijn werk van iets dichterbij te bekijken.

Ik zal alleen heel direkte, op zichzelf duidelijke, aanwijzingen volgen, en niet de verleidelijke weg kiezen, waarbij woorden als ‘steen’, ‘schaduw’, ‘spiegel’, die wij bij Lucebert een verbond zagen aangaan met zijn prenatale ‘voorstellingen’, *op zich zelf* als indikatie gebruikt worden. Wanneer ik bijvoorbeeld vaststel, dat een beeld van Lucebert:

> ‘de overduidelijke zon martelt
> de onpersoonlijke pui’ (*pleinvrees*, 378)

al bij Nijhoff te vinden is:

De zon, de zon martelt de steenen gevels,
De gele gevels van de oude straat.
Nergens het meelij van een schaduw staat' (*Middag*, 12)[56],

dan zal ik er niet aan denken, in het laatste geval veelbetekenende uitroeptekens te zetten bij 'zon', 'steenen', 'schaduw'. Ieder voor zich komen die woorden bij Nijhoff regelmatig voor, maar nergens, voor zover ik zie, in een konstellatie die de diagnose 'prenataal idioom' rechtvaardigt. Zo'n, nogal krasse, overeenkomst, is misschien toch toeval, of reminiscentie, of ironisch citaat (al is voor de laatste veronderstelling in de rest van het gedicht *pleinvrees* geen steun te vinden), - wat men maar wil, zolang men er maar geen aanwijzing voor 'prenataal idioom' bij Nijhoff uit puurt.

Zijn er daarvan eigenlijk wel voorbeelden aanwezig, behalve dat stenen engeltje dat immers met 'de nood van ongeboren leven' vereenzelvigd wordt? Ik zal nauwgezet het hele werk doorlopen, want op dit punt wil ik ook bij Nijhoff volledig zijn.

In *Moeder* (60):

'Ze ligt in 't graf met het gelaat naar boven.
Donkere moeder, wieg haar lichaam warm,
Zie, als een kind ligt zij naakt in uw schoot -',

waarin 'ze' de moeder van de sprekende is, en de 'donkere moeder' natuurlijk de aarde.

Het lijkt mij duidelijk: dit gedicht gaat in de eerste plaats over de dood, die met de staat vóor het leven in verband gebracht wordt, een aanduiding van de uit literatuur en antropologie bekende toop die ook aanwezig is in een uitdrukking als 'tot zijn oorsprong wederkeren'.

Een tweede geval: *Het derde land*, befaamd, en heel uiteenlopend geïnterpreteerd. Eén van de mogelijke leeswijzen is dat 'het eerste land' dat van voor de geboorte is, het tweede dat van het fysieke bestaan, het derde dat van de dood. Door de herhaling 'zingend en zonder herinnering' wordt verband tussen een overgang van eerste naar tweede, en van tweede naar derde 'land' gelegd, maar de hele ontwikkeling van het gedicht, en trouwens de titel al, plaatst het derde land toch in het middelpunt van de aandacht. Weer: een gedicht over de dood, met een notie van wedergeboorte als begeleidingsverschijnsel.

Nog beroemder, *Het kind en ik* (202), en dan vooral de tweede strofe:

'Er steeg licht op van beneden
uit de zwarte spiegelgrond.
Ik zag een tuin onbetreden

56 Verwijzingen naar *Verzameld werk* I, [1]1954.

en een kind dat daar stond.'

Dat kind, ik hoef het niet na te vertellen, schrijft alles op wat de dichter 'ooit te schrijven droomt', en ditmaal is er alle reden om dat waterkind in zijn onbetreden tuin (de tuin waar men maar eenmaal komen mag?), verlicht vanuit de zwarte spiegelgrond, binnen de sfeer van het prenatale idioom te trekken. Alleen, er wordt, in de titel al, een duidelijke scheiding tussen 'kind' en 'ik' aangebracht.

Dat is alles wat ik vinden kan. Via Rank en Jones, en wie men maar wil, kan natuurlijk een gedicht als *Memlinc*, over de man die 'tussen de holten van hemel en aarde staat', heel goed ingepast worden in de prenatale situatie, maar dat is nu juist wat ik niet wil doen, al zou elders in het gedicht, vooral in de befaamde slotregels 'geen einde nog, maar een voorgoed begonnen begin', indirekte steun voor zo'n interpretatie gemakkelijk te vinden zijn. Heel toevallig, lijkt het, zijn wij via Lucebert opgelopen tegen één van de slechts twee duidelijke 'prenatale' voorbeelden; bij de andere gevallen is er sprake van een zwak bijverschijnsel bij het centrale idioom, dat van de dood.[57]

De twijfel kan nog verder opgevoerd worden: is *Het steenen kindje* zo'n onomstotelijk voorbeeld? Wel voor de relatie 'stenen engel' - 'ongeborene'; maar de konstellaties rond dit beeld bij Nijhoff en Lucebert, zijn die vergelijkbaar? Bij Lucebert was het de 'stenen of vloeibare engel die *ik* was', maar bij Nijhoff zegt het kindje 'moeder mijn' tegen de ik, en deze identificeert het met (of, voorzichtiger duiding: brengt het in verband met)

'O zoontje in me, o woord ongeschreven,
O vleeschlooze, o kon ik u baren -
Den nood van ongeboren leven
Wreekt gij met dit verwijtend staren' (132).

De dichter 'is' hier niet het ongeboren kind, maar moet het ter wereld

57 Omdat een afzonderlijke bespreking van Nijhoffs 'idiomatische velden' niet in mijn bedoeling ligt, kan ik een toelichting op deze bewering omtrent het doodsidioom niet geven. Als vingerwijzing maak ik de lezer attent op de vele gedichten ter nagedachtenis van de moeder, op de frekwentie van een woord als 'sneeuw', op regels als 'Er is een zuiverheid van den dood / Die reeds in het leven begint'. Misschien zou het al genoeg zijn als ik eenvoudig *Het lied der dwaze bijen* noem, en dan die geheimzinnige vijfde strofe er nog eens uitlicht: 'Niemand kan van nature / zijn hartstocht onderbreken, / niemand kan van nature / in lijve de dood verduren' (200). Men zal mij niet van overinterpretatie kunnen beschuldigen, als ik dit in verband breng met de, in mijn eerste hoofdstuk genoemde, persoonlijke dood die gegeven is met het leven, doch die in het dagelijks bestaan niet rechtstreeks ervaren kan worden.

brengen. Hij wordt niet geboren, maar hij baart.[58] De metaforische kontekst is bij Nijhoff een volslagen andere dan die welke wij zo uitgebreid bij Lucebert bespraken. De 'prenataliteit' komt hoogstens voor als sekundaire en incidentele toevoeging bij het doodsidioom, òf als een aanduiding bij het (nog) ongeschreven 'woord'. Als wij *Het kind en ik* er nog eens bij halen, blijkt ook dit gedicht zich probleemloos bij die voorstelling aan te sluiten.

Dat het daarbij niet om een incidenteel beeld, een losse voorstelling gaat, bewijst Nijhoffs expliciete poëtica, waarin de gedachte herhaaldelijk uitgewerkt wordt, dat de dichter is 'als een goed instrument': hij kan het gedicht koncipiëren (woord van Nijhoff), maar het ontstaat eerder *met behulp van hem* dan *door hem.* In een beroemde brief aan Van Eyck kan men lezen (Maatstaf V/8, november 1957, p 542): 'verzen schrijven zichzelf, zoals kinderen zichzelf doen geboren worden, want wat doen wij?', waarop men zou kunnen antwoorden: blijkbaar dat vers/kind dragen en baren. Ook elders in deze brief valt de partus-beeldspraak op: 'Het direct-uitspreken van ontroeringen, evenals het formuleren van levensinzichten, is voor mij slechts de eerste, als het ware, de parings-daad. De poëzie komt met het kind, en schept een andere wereld, waar wij, de dichters, slechts passief aan mede hebben geschapen.'

Hier naderen wij de kern van Nijhoffs poëzie-opvatting, die het komplement is van een totaal andere poëtische wereld dan die van Lucebert. Wanneer een enkele maal woorden uit hetzelfde idioom gebezigd worden, treden zij in andere konstellaties op, - wat voor de ware poëzielezers natuurlijk van het eerste moment af een reden geweest zal zijn, om mijn rapprochementen met gefronste wenkbrauwen te bezien.

In de zoëven aangehaalde brief aan Van Eyck staat nog heel wat meer dat van mijn gading zou zijn, maar ik moet zelfbeperking betrachten in het citeren.[59] Het volgende echter wil ik de lezer niet onthouden. Sprekend over *Tweeërlei dood* (131), waarvan de titel zo moeilijk te interpreteren is, deelt Nijhoff zijn nogal onbarmhartige criticus mee:

'Het gedicht eindigt met de beschrijving van het Aards Paradijs van het meisje, de dichter verdwijnt, is dan al verdwenen, in "dit hoge", dat ik eenmaal in "De wandelaar" noemde "Sneeuwlandschap van uw rust".'

58 Vestdijk gebruikt zelfs als karakteristiek van Nijhoffs ontstaanspoëtica de term 'majeutisch': geen moeder dus, maar niet meer dan vroedvrouw.

59 Een uitgebreidere bespreking van Nijhoffs poëtica leverde ik in *Vorm of vent* (125-154); een diep doordringende analyse daarvan geeft W.J. van den Akker in zijn proefschrift, dat voltooid wordt terwijl ik dit schrijf.

Wat ons vooral interesseert, is dat dit ‘verdwijnen’ van de dichter via de titel een vorm van ‘doodgaan’ genoemd wordt, wat door het sneeuwbeeld, gemakkelijk te identificeren als deel van (ook Nijhoffs) doodsidioom, opnieuw gereleveerd wordt. Daaraan kan weer gekoppeld worden dat ‘verdwijnen van de dichter’ voor Nijhoff een criterium was voor geslaagde poëzie.

‘Ontpersoonlijking’, ook wel ‘bovenpersoonlijkheid’, zijn synonieme uitdrukkingen voor dit ‘verdwijnen van de dichter’: het doel van dichten is ‘het teweegbrengen van een ding, dat, al is het maar met één centimeter, onze grenzen overschrijdt; een vrucht, die, al is het maar met één aanwijzing, los van ons geraakt, zelf een wil krijgt, een organisme wordt, en, al is het maar voor één ogenblik, buiten ons getreden een eigen leven vervolgt’ (VW 2*: 666-667). Het gedicht leeft, *omdat* de dichter verdwenen is: ‘[de eersterangs dichter laat] de kunstenaar sterven opdat het kunstwerk leeft’ (VW 2*: 769), zo luidt Nijhoffs vervolg op het beroemde adagium van Kloos.

Hier zijn wij ver van de poëtica van Lucebert, ondanks de schijnbaar zo gelijke bewoordingen waar de twee dichters zich soms in uitdrukken: het ‘lichaam van het gedicht’ bij de één, de ‘lichamelijke taal’ bij de ander, bijvoorbeeld. Maar het kleine verschil blijkt een fundamenteel onderscheid te herbergen.

Als wij precies proberen vast te stellen wat de twee dichters willen zeggen, zo precies als zij het zelf doen want het is een illusie dat het nauwkeuriger kan, wordt het resultaat: voor Nijhoff is het gedicht een ding, een lichaam. De relatie van de dichter tot zijn ‘Umwelt’ is verstoord, alleen via het gedicht is de harmonie te herstellen: poëzie is ‘de geëigende uitdrukkingsvorm voor het evenwicht tussen heelal en op een voorwerp, figuur of emotie geconcentreerde aanschouwing’ (VW 2*: 1170). De dichter is verdwenen, hij komt in deze *zin* zelfs niet meer voor, behalve dan als historie, als oorsprong van de gewaarwording. Harmonie, organische samenhang, evenwicht - ik gebruik Nijhoffs eigen termen - zijn alleen te bereiken als de dichter zijn onevenwichtige menselijkheid overwint, teniet doet, ‘sterven’ laat.

De gedichten van Nijhoff zijn koherente strukturen, afgezonderd van de werkelijkheid; wel is verscheurdheid van de mens, van de ‘ik’ vooral, vaak het thema van deze poëzie, maar voor Nijhoff betekent dat niet meer dan: materiaal. Opvallend vaak, juist in de vroege verzen, die vaak nog een persoonlijke ervaring lijken uit te spreken, wordt de sonnetvorm gebruikt, een vorm die bij uitstek gericht is op het verzoenen van tegenstellingen.

Het gedicht als buiten de dichter geraakt, zelfstandig ding, waar hij zelf

alleen de bron, de aanleiding van is (cf het baringsidioom, in kritieken en persoonlijke uitingen maar ook in de gedichten), is geen grillige interessantdoenerij, maar wijst naar de kern van Nijhoffs poëtische houding; en niet minder geldt dat, gezien het bewuste streven naar zelfopheffing, voor de woorden uit het arsenaal van het doodsidioom. De opdracht aan de lezer is: het gedicht in zijn eigenheid tot stand te brengen, niet als een dood voorwerp of als de afbeelding van een levende gedachte of emotie, maar als een samenhangend organisme dat leeft voor zichzelf. Poëzie van de harmonie-ervaring.

Harmonie-ervaring *in poëzie.* Het gaat allesbehalve om een optimistische, evenwichtige, waarneming van *de wereld.* De onthemende schok van de vreemdheid der dingen is Nijhoff ten volle bekend[60]: in *Lente* spreekt hij dat in deze bewoordingen uit:

> 'Een groote stilte scheidt mij van de dingen,
> die rondom vast-staan, of zich rond me in groote
> Dansen bewegen van vreemde cadenzen' (13),

maar de dreiging wordt opgeheven door de vertrouwde kadenzen van het sonnet. Het gevaar, dat Gorter liet groeien, kultiveerde zou men haast zeggen, tot hij het zelf niet meer baas kon en zijn toevlucht zocht in de harmonie van het Spinozisme en van de sonnetvorm, is bij Nijhoff van meet af aan opgevangen in de rituele handeling van het vers, dat de sensatie enerzijds kontinueert, anderzijds buiten de dichter stelt. 'Zoals een lichaam zich in zijn schaduw voortzet, zoals een figuur door mathematische constructie verlengd kan worden, heeft (om het kort te zeggen) de nadering van leven naar poëzie plaats' (VW 2: 192-193).

Recht tegenover *die* lichamelijkheid van het gedicht, staat Luceberts vers. De onvrede met de werkelijkheid is ook zijn eerste drift, maar de dingen worden bij hem niet in het gareel van het gedicht gedwongen. Hun zelfstandigheid wordt erkend, de dichter zoekt juist het wezen van de hem omringende verschijnselen uit te drukken, en ik denk dat men dat woord 'wezen' niet, met de taalmode mee, te wezenloos moet maken, maar er in lezen kan: 'het authentieke, eigen bestaan'. Daartoe moeten de dingen losgemaakt worden uit het veilige verband, waarin ons dagelijks ervaren ze plaatst. Ook bij Lucebert dus zelfverlies, maar met de agressieve opzet om in volle kracht terug te keren, in een nieuw-ge-

60 Marsman noemt als onderscheid tussen Nijhoff en zijn voorgangers een 'scherp kijken', 'zo flitsend [...] dat een beeld of een gewaarwording, verre van sluierend betogen, als in een plotseling, al te scherp licht kwam te staan'. In hetzelfde artikel stelt Marsman vast dat de dichter van *De wandelaar* zozeer door levensangst beheerst wordt, dat dit hem 'als laatste heul den dood deed oproepen' (VW: 439).

schapen wereld, waarin de dingen zich zelf zijn, en ook het ‘ik’ zich niet langer door weerspiegelingen in een vervalste werkelijkheid moet terugvinden, maar zijn eigen authenticiteit ervaart: de dichter schept een wereld en wordt herboren.

Let wel, dit is niet bedoeld als een lyrische weergave van mijn eigen leeservaring, maar als poging om de mededelingen van de dichter Lucebert zo exakt, zo zakelijk mogelijk weer te geven. Het is gebruikelijk om dergelijke, op zelfervaring gebaseerde, poëtikale beweringen te behandelen als symptoom van het irrationele dichterschap, ze met een korreltje zout te nemen op zijn minst. Ik doe dat niet, want ik meen dat over het irrationele heel goed rationeel gesproken kan worden, en dat veel dichters dat beter doen dan welke criticus of wetenschapper ook. Dat het idioom van ontstaan, geboorte (de eigen geboorte, niet die van het gedicht), in een onlosmaakbaar verband met dat van de dood, in Luceberts poëzie geprivilegieerd is, wekt, gezien het geschetste poëtikale streven, geen verwondering. En dat wij als lezers van die poëzie niet naar een harmoniserende lektuur gedreven worden, maar naar demontage van ons vertrouwde werkelijkheidsbeeld, naar verzelfstandiging van de vreemd gemaakt objekten, evenmin. De nieuwe wereld die uit de brokstukken opgebouwd wordt, moet in al zijn vreemdheid en ‘Verzerrung’ aanvaard worden, willen wij er in thuis raken. Het is geen komfortabele wereld, maar een Bomarzo, een tuin waarin de demonie der dingen en hun liefelijkheid, hun groteske en hun verheven zijde, geen tegenstellingen meer vormen, maar zich ongescheiden manifesteren. De angst blijft, want Luceberts wereld is er een van angst en walging, maar hij is aangewezen, en raakt daardoor zijn onbestemdheid kwijt, - zolang als het duurt.

In mijn beschrijving van de twee soorten gedichten, die vooral op het onderscheid daartussen gericht is, zijn, de lezer heeft het ongetwijfeld gemerkt, ook de overeenkomsten ten volle aanwezig. Daarover wil ik een afsluitende opmerking maken.

Bij beide staat aan het begin de onvrede met de dagelijkse werkelijkheid, het gevoel daar in wezen niet mee te maken te hebben. De eerste drift tot dichten ligt in de weigering, om zich bij die vervreemding neer te leggen. Nijhoff geloofde uiteindelijk in een zinvolle orde van het bestel der wereld, maar het is een orde die door de moderne mens niet meer rechtstreeks beleefd wordt; diens kontakt met die diepere, geordende, werkelijkheid is verbroken. In de *taal*, echter, ligt het inzicht opgeslagen dat ons toegang zou kunnen geven tot het wezen der dingen. Het is de taak van de dichter, die onpersoonlijke of bovenpersoonlijke wijsheid van de taal bloot te leggen, de taal zo te gebruiken dat het geen

instrument meer is om persoonlijke gedachten of gevoelens uit te drukken, maar de werkelijkheid aanwezig stelt zoals deze waarlijk is. De dichter trekt zich als mens terug uit zijn taal, en dat betekent, post factum: uit zijn waarnemingen. Alleen daardoor krijgt de diepere orde, die in de wereld aanwezig is, de kans zich te manifesteren.

Voor de schrijver is het doel: zich aan die orde over te geven, de verstoorde harmonie te herstellen. En dat is mogelijk, wanneer de dichter zichzelf weet uit te schakelen en de taal (een taal 'onder' de dagelijkse taal) het heft in handen geeft.

Vervreemding, afwijzing van het dagelijks bestaan, ook bij Lucebert, maar geen geloof meer in Nijhoffs diepere orde, die uit het erts van de taal op te delven is. Zijn houding tegenover de werkelijkheid is volstrekt pessimistisch. De geordende taal spiegelt de valse orde van de dagelijkse werkelijkheid. Wil de dichter het kontakt herstellen met de werkelijkheid zoals deze is, met het wezen der dingen (wat niet wil zeggen: een schone orde, zoals bij Nijhoff, maar het demonische èn het vervoerende, want de dingen hebben 'vele gezichten'), dan moet hij de schijnorde uiteenbreken, de dingen hun volle, de mens ontkennende, authenticiteit geven. Zijn taal zal zich vóor alles richten op de vernietiging van de alledaagse verbanden, op de-automatisering, demontage. Als er orde in zijn poëtische wereld is, moet dat zijn persoonlijke orde zijn, want een andere is er niet. Maar, en daarin verschilt Luceberts poëzie-opvatting weer niet van die van Nijhoff, om dat ware, persoonlijke karakter, van de dingen en van zichzelf, vrij te maken, moet hij dat wat wij zijn 'persoon' plegen te noemen, als een slecht gemaakt kleed afleggen.

In laatste instantie zien wij de twee soorten dichters weer bijeenkomen: een verloren gegaan verband met de werkelijkheid, dat door het gedicht hersteld moet worden. De aandrift is dezelfde, maar het verschil in levensgevoel, dat over de weg beslist waarlangs het doel bereikt moet worden, is zo ingrijpend, dat de gedichten nauwelijks meer iets gemeen hebben. Niet in hun uiterlijke presentatie, en niet in de attitude die zij van de lezer vragen. Bij Nijhoff ligt, ook voor de lezer, de volle nadruk op de uiteindelijke ervaring van orde, op de harmonie-sensatie. Om Luceberts orde te beleven, moeten lezers zich aan het aktivisme van de dichter, of liever van het gedicht, onderwerpen, de vernietiging (en niet slechts: ontkenning) van de bestaande orde meevoltrekken. Bij de één zelfverlies om een buiten het individu gestelde orde zich te doen vormen; bij de ander vernietiging van alles, dus ook zelfvernietiging, om de volledige zelfverwerkelijking te beleven in een geheel authentieke werkelijkheid.

Beginnend bij een beschrijving van idiomen, kwam ik bij een verschil uit, dat ik probeerde te verklaren door een verband te leggen met de aard van de ‘poëtische sensatie’. Dat was te verwachten: idiomen zijn middelen. Anderzijds zijn het geen *toevallige* middelen. Ik hoop te hebben getoond, dat de weg die de dichters kiezen, en de mogelijkheden die zij zien om hun doel te bereiken, de idiomen bepaalt waar zij het sterkst beroep op doen. Omgekeerd: nauwkeurig bekijken van die idiomen kan bijdragen tot inzicht in weg en doel.

Dat het prenataliteitsidioom dichters en lezers ter beschikking staat, heb ik door Nijhoff te bespreken echter niet geloofwaardiger gemaakt. Ik wil nu een dichter bekijken, die in de tijd tussen deze twee in staat, en misschien wel in meer opzichten: Marsman. Formeel presenteert hij zich, zeker in het begin, eerder als een ‘Lucebert-geval’ dan als een vertegenwoordiger van het Nijhoff-type, en wij hebben gezien dat de formele ordening bij Nijhoff niet los te denken is van de poëtische sensatie die tot stand gebracht wordt, evenmin als het anti-klassicisme van Lucebert. Bij de presentatie beginnen lijkt niet bij voorbaat een onzinnige onderneming.

2

Ik zal bij Marsman weer net zo te werk gaan als bij Lucebert en Nijhoff, en de manifestaties van het idioom van de uterine wereld, maar ook, gezien onze ervaringen bij Lucebert en Nijhoff, van dat van de geboorte, en zelfs dat van de dood waar het samenhang met de andere twee vertoont, opsporen. Ik behandel daarbij eerst de poëzie (chronologisch) en dan enkele expliciete poëtikale uitspraken, want daarin worden de bevindingen aan de hand van de gedichten soms bevestigd, terwijl zich op andere momenten merkwaardige verschuivingen openbaren.

Eerst observatie: sommige trefwoorden van Lucebert, zoals ‘engelen’, ‘ruimte’, ‘steen’, komen ook bij Marsman voor, en dat maakt nieuwsgierig. Hoe ziet de entourage van die woorden er uit?

‘Ruimte’ zagen wij bij Lucebert in bepaalde gevallen - wij hebben de vindplaatsen niet systematisch geanalyseerd - in het prenatale idioom passen. Dat mag natuurlijk geen reden zijn om het woord de komponent ‘wijdheid’ te ontnemen. Mijn indruk is zelfs dat er doorgaans een ineenschuiving bewerkstelligd wordt van ‘ruimte’ in de zin van ‘uitgestrektheid’ met ‘ruimte’ in de zin van ‘beslotenheid’, vooral wanneer in de kontekst het prenatale idioom domineert. Ook bij Marsman is sprake van het samenbrengen van heelal en menselijk formaat. Maar het eerst

gegevene is bij hem toch de kosmische onmetelijkheid, waaraan de menselijke maat met een sprong aangepast wordt. Dit is genoeg bekend om het hier zonder toelichting te kunnen vaststellen. *Verhevene*: 'schragend geleund in de nis der kimmen'[61], *Heerser*: 'ruimte was hem soepel kleed', 'atoom en kosmos beide'. Het zou, net als bij Nijhoff, toen wij de frekwentie van een woord als 'stenen' konstateerden, onaanvaardbaar zijn om via een lucebertiaans verband een schakel aan te brengen naar 'prenataliteit'. Daarvoor moeten direkte verwijzingen bij Marsman zelf gevonden worden.

'*Bloei*
O, vrouw,
bloeit schaduw waaierbloem en firmament,
dat sterren schrijden in den gang mijns bloeds
en nacht de weerklank van den roep der handen

en uit den zoom van mijne donkerheden,
onder de hemelbruggen mijner armen,
het maanzeil tastend over dansend stroomlijf

o, het zal stranden aan gifspelonk der ogen,
vrouw'
(60: 7).

De verleiding wordt haast te groot: schaduw, waaier, maan, ogen, - men hoeft het beperkte aantal citaten van Lucebert, die ik uit de zee van mogelijkheden viste, maar door te kijken of de prenatale kontekst daar springt in het oog. Maar *hier*? Alleen als men zou aannemen dat het om symbolische verwijzingen naar onbewuste ervaringen gaat, om verhulde uitspraken, mogen wij hier aan de uterine wereld denken, en dat hebben wij nu juist aan de psychologen overgelaten; het is geen kwestie van *idioom*. Misschien zou dat 'dansend stroomlijf' in zo'n idiomatisch verband te plaatsen zijn, en natuurlijk weer de identifikatie van het 'firmament' met het eigen lichaam, maar dan moeten er toch meer aanwijzingen komen.

Bij *Bloesem* lijkt er iets meer voor ons te vinden:

'Oneindig zijn de vloeren van den nacht -
en dromend bruinen vrede, *deint*, o akkeraarde,

61 Een enkele maal komt bij Lucebert een beeld voor dat hieraan herinnert: 'als leunde een onmetelijke rug uit de lucht'; maar: *als*. Aan dergelijke vergelijkbaarheden wil ik even weinig waarde hechten als aan het bij beide dichters eenmalig voorkomen van een zelfde beeld (zoals 'het verbond der bomen': Marsman 155, in *Tempel en kruis*, en Lucebert: 345, *wedergeboorte*).

dit donkre nachtland in uw warmen schoot
o, paarlen licht'

(13, kursivering van de opvallendste zin natuurlijk van mij, JJO).

Nog steeds: overwegend indirekt, maar toch met een zo onontkenbare wending als 'in uw warmen schoot'. De verbinding met 'oneindig' is opvallend. Dit treft nog sterker in *Val*, met regels als:

'grondeloos lood
aan het snoer
diep door den schoot
van het al
slaat
aan den vloer
van den dood' (28)[62],

waar bovendien ook de dood zich bij het verbond komt aansluiten. *De blanke tuin* begint zo:

'Dien avond, vrouw,
nestelend in uw schoot,
als uw beminde eerstgeboren zoon' (34),

en daarin is een hint aanwezig naar coïtus = (weer) kind in de moederschoot worden, of eventueel: 'een pasgeboren kind zijn'. Terzijde: van geboorte-idioom hebben wij nog niets gezien.

Raadselachtig, maar niet te negeren, is de volgende wending (in *De gescheidenen*): 'drijven wij naar den dood / of in den ronde?' (36); de rest van het vers geeft geen aanvulling op dat 'drijven'.

Weer een vage aanwijzing voor het bijeenkomen van (veilige) omslotenheid ('prenataliteit'?) en dood vinden wij in de beroemde proskopische gedichten *De stervende*:

'en behoed
door een vrede, die hem begroette [...]
is in een groot en roekeloos zweven
de zwarte boot
de machtige wateren binnengedreven
van het eeuwige leven of den eeuwigen dood' (40),

en, maar dan van de notie 'veiligheid' ontdaan, *De overtocht*:

'De eenzame zwarte boot
vaart in het holst van den nacht
door een duisternis, woest en groot,

62 Merkwaardig, juist vanwege onze bevindingen bij Lucebert, is in dit gedicht de moeilijk te begrijpen opeenvolging van de losse woorden (door witregels gescheiden): 'steen // dier // plant'.

den dood, den dood tegemoet.

ik lig diep in het kreunende ruim,
koud en beangst en alleen
en ik ween om het heldere land,
dat achter den einder verdween' (41).

Over deze boot, en deze dood, horen wij in het prozaverhaal *Zelfportret van J.F.* meer. Wat de poëzie betreft, mogen wij voorlopig konkluderen dat er geen aanwijzingen in de richting van het geboorte-idioom zijn, enkele, weinig duidelijke, naar prenataliteit, en zeer uitdrukkelijke naar de dood. Merkwaardig genoeg verandert het beeld als wij *Zelfportret van J.F.*, een, naar bekend, sterk autobiografische en soms zelfs uit pure zelfbespiegeling bestaande tekst, naast de gedichten leggen. Onontkenbaar schuift, juist in de gebruikte woorden, het prenatale idioom meer naar voren, en komt in polaire *tegenstelling* te staan tot ruimte-woorden. Zie bijvoorbeeld deze konfrontatie van mystiek en poëzie, tegen de achtergrond van mijn probleemstelling uiteraard al een interessant onderwerp; enkele signifikante wendingen worden door mij gekursiveerd): 'ik kan niet ontkennen dat de dichters die ik toen las soms een sterken mystieken inslag hadden en dat ook, misschien zelfs wel juist het *dubbel-karakter* van hun werk een grote aantrekkingskracht voor mij had. Ook zij trokken mij op *naar de sterren* en verder en pas later zocht ik de dichters wier richting aan die der mystieken evenwijdig, maar tegenovergesteld is: zij daalden met mij af in een mijn, zij leidden mij naar *den schoot van het leven*, waar ik *het ruisen kon horen van de binnenste bronnen* en de vlam zien van het binnenste vuur' (360-361). De term 'dubbel-karakter' duidt, lijkt mij, op een aanwezigheid, ook bij de aanvankelijk gelezen dichters, van de later in meer pure vorm nagestreefde tendens naar het aardse element, naast het aan de mystieken verwante streven naar het buitenwereldse. Hier lijkt, aanvankelijk althans, sprake te zijn van een onopgeloste tegenstelling, een breuk in het leven die niet geheeld wordt in de poëzie, maar zich daarin juist duidelijk manifesteert. In het *lezen* van poëzie voorlopig, maar het *schrijven* laat een soortgelijke dubbelheid zien, en zelfs in verhevigde vorm.

Over de relatie mystiek-poëzie heeft Marsman even later (1938) een afzonderlijk artikel geschreven, waarin hij de tegenstelling nog aanscherpt: 'De overeenkomst tussen poëzie en mystiek', lezen wij daar, 'bestaat dus hierin, dat zij *ieder op eigen wijze* streeft [sic] naar het herstel van wat "de menselijke ziel", om het enigszins algemeen en arbitrair te stellen, *zich herinnert of meent te herinneren als een oorspronkelijk verband*' (829; alleen de laatste kursivering is van mij, JJO). 'Samenvattend kan men dus

zeggen, dat de mystische ervaring gericht is op het herstel van de eenheid tussen mens en God, voor den duur van een eeuwig ogenblik, en in de richting van een uiterste aan menselijk *zelfverlies*' (830; ik neem dit citaat natuurlijk op, vanwege het, door Marsman gekursiveerde, laatste woord).

'De mysticus gaat uit om, zelf minimaal, God maximaal te ervaren aan de randen van het bestaan, de dichter moet als hij aanneemt dat het hem in wezen om een ontmoeting met dienzelfden God te doen is, dien God eerst inlijven, belichamen, incorporeren *binnen* het menselijk bestaan. Hij ervaart het goddelijke moment van eenwording niet in een uiterste van zelfverlies, integendeel: voor hem wordt God pas tenvolle God, indien hij een stuk menselijke ervaring, tot volkomen ontplooiing gebracht, volledig doorstroomt en bezielt' (831). De christelijke taal, zegt Marsman uitdrukkelijk, gebruikt hij slechts 'duidelijkheidshalve' (833). Als men dat in het oog houdt, en voor 'God' leest: de werkelijkheid in zijn authentieke vorm, gaat men *iets* van een standpunt vermoeden dat op dat van Lucebert lijkt. Wat heel erg opvalt, is dat de mystiek vereenzijdigd wordt, van zijn aardse komponent ontdaan, en dat omgekeerd een kant van de poëzie wordt afgezwakt, die de voor Marsmans ontwikkeling toch zo gewichtige Nijhoff juist beklemtoont, of althans tot in de dertiger jaren beklemtoonde. Waarom dat gebeurt, wordt, meen ik, duidelijk in het laatste citaat uit dit artikel:

'Ook de dichter "herinnert zich" [!], in dezen gedachtengang, een "oorspronkelijke eenheid"; hij herinnert zich, dat er een *harmonie* [!] is geweest. Deze harmonie leeft in de voorstelling van zijn herinneringsvermogen als een paradijs-toestand [...]. Het is er hem om te doen de herinnering aan deze schoonheid op een of andere wijze voelbaar te maken in zijn gedicht. Hij kan dit alleen door zijn menselijke ervaring te herscheppen tot een beeld waarin de oorspronkelijke harmonie uit onheuglijke verten weerklinkt. Hij kan de suggestie van deze harmonie binnen zijn gedicht alleen geven door een evenwicht te creëren dat door alle elementen van het materiaal waarin hij werkt, dat wil dus zeggen de taal, gedragen wordt. Klank, beeld, rhythme, gedachte, hij schikt en herschikt ze, hoe snel en somnambuul dan misschien ook, totdat zij althans bij benadering een afspiegeling zijn van het vóorbeeld dat in zijn herinnering leeft' (832).

Als men deze passage leest, begrijpt men waarom Marsman in zijn diepgravende Gorter-essay de verontrustende gedichten uit de sensitivistische krisistijd onderbelicht heeft: de poëzie die de vervreemding vergroot, de harmonie verstoort, wordt afgeweerd. Van Lucebert zijn wij bij deze positiekeuze, die het gedicht beschrijft als de harmonische

afspiegeling van een harmonische oorspronkelijke ervaring, ver verwijderd. Uit *Zelfportret van J.F.* blijkt hoezeer een persoonlijke krisis van Marsman aan de uiteindelijke keuze voor de 'poëzie van de harmonie' ten grondslag heeft gelegen.

Zó beschrijft J.F. (en met bijna-zekerheid kunnen wij hiervoor lezen: Marsman) zijn vroegste fase van kreativiteit: 'het gaat mij in zulke tijden niet allereerst om het poëtische resultaat van mijn toestand, maar om dien toestand zelf: een wonderlijk, veerkrachtig verhelderd-zijn, een gevoel van vrijheid en ruimte'. 'Daar stond ik dan, vol van zoemende regels en beelden, brokstukken mompelend - maar weldra liep ik weer door, want al lopend alleen kon ik het rhythme dat nog half onbewust en embryonaal in mij sluimerde, volledig tot klinken brengen, een stromende continuïteit, die magnetisch de woorden en beelden opriep die het gedicht moesten dragen en met schokken ontstond dan het vers. Ik had nooit het gevoel de verwekker ervan te zijn, hoogstens de moeder en de vroedvrouw' (363). Lijken wij in het eerste citaat ver van Nijhoff verwijderd te zijn, met die nadruk op de *toestand* en de achteloosheid tegenover het *resultaat*, in het tweede is hij tot in alle hoeken van de beeldspraak aanwezig.

En daar stuiten wij dan op de onopgeloste tegenspraak in de poëtica van Marsman. Aan de ene kant nadruk op het dichten als aktie, als persoonlijke herschepping van de kosmos; aan de andere kant een dichter die haast ondanks zichzelf een harmonische struktuur 'ter wereld brengt'.[63] De tegenstelling lijkt alleen op te heffen wanneer de dichter aanneemt dat hij zich in de kosmische orde voegt, en dat het gedicht het ontmoetingspunt is van het 'ik' en het 'universum', ontmoetingspunt en ordenend moment. Dat de jonge Marsman zijn dichten inderdaad zo beleefde wordt in *Zelfportret van J.F.* in verhalende vorm onthuld. Daar vertelt 'J.F.' een zich herhalende jeugddroom 'zoals ik [die], onder allerlei beelden, zo vaak heb beschreven in de verzen van dien tijd':

'Ik was niet alleen. Ik bevoer den nacht in een boot die gevormd was uit het lange en brede haar van een vrouw. Wij hielden elkander omstrengeld en zo voeren wij, de ogen gesloten, over de geheimzinnige nachtelijke zee, "de zee van leven en dood". Maar langzamerhand loste dit alles zich in de oneindigheid op, de vrouw verging in den nacht en ook ikzelf vervloeide: mijn lichaam, kantelend, zodat mijn rug langs den hemel boog, verwijdde zich tot het heelal. De maan ging op aan de gewelven

63 Dat hier sprake is van elkaar in de tijd opvolgende *dominante* gezichtspunten lijkt mij duidelijk; ik koncentreer mij op de momenten van botsing, en niet op die waarin de innerlijke tegenstrijdigheden minder hevig aanwezig lijken te zijn.

van mijn lichaam, de sterren namen hun baan langs de rode wegen van mijn bloed. Ik hing boven de ruimte en was zelf de ruimte en onder mij wentelden langzaam de wereld, de sterrenbeelden, de planeten' (370-371). Deze beschrijving van een reële ervaring verdraagt nauwelijks kommentaar. Als over 'prenatale' beelden gesproken zou moeten worden - zij zijn er! - dan gaan zij ditmaal voorbij het 'idioom'; wij stuiten op 'herinnering'. Op dat moment geef ik het woord weer aan de psycholoog, of nog liever: laat ik het woord aan de dichter, want ik zie niet wat de psycholoog hier aan toevoegen kan dat de beschrijving niet zou banaliseren, en de plastische lichamelijkheid zijn tastbaarheid zou ontnemen door er een abstraktie voor in de plaats te zetten.

Voor mijn vraagstelling van bijzonder belang is, dat deze repetente waakdroom J.F./Marsman op een bepaald moment ontvalt, en dat daarmee de ervaring van harmonie tussen ik en kosmos verdwijnt. De verteller wordt teruggeworpen op zijn sterfelijke menselijkheid: 'zolang ik verbonden was met het heelal, heb ik zelfs aan den dood niet gedacht [...;] nu werd ik uitgestoten uit het heelal - en, dit was mij plotseling in zijn volle benauwenis zeker, ik was onderhevig aan den dood' (370-371). De samenval van lichaam en universum, in een reële belevenis, was voorwaarde voor het poëtische moment, dat die sensatie opnieuw oproept en herhaalbaar maakt in een haast buiten de dichter om gaande taalkristallisatie. Het verhaal *beschrijft* de gewaarwording, de gedichten maken haar *beleefbaar.* Zonder dit onwillekeurige vormvermogen, maar ook: zonder de oorspronkelijke sensatie van harmonie, geen gedicht, want dat is er de belichaming van.

Zo beschrijft Marsman het zelf, ook op momenten dat hij zich niet in een romangestalte verhult. Wij doen er goed aan, hem op zijn woord te geloven, ook als hij zegt dat na de krisis 'die afmattende periode begonnen [is], waarin ik [J.F.] te kampen had met angst voor den dood' (371).

Onze bevindingen met Marsmans poëzie sluiten hierbij aan. In *De overtocht* is de echo van de oorspronkelijke ervaring nog aanwezig, maar de tocht over 'de zee van leven en dood' vloeit niet meer over in de extatische 'kosmische sprong', het persoonlijke leven, maar koerst recht aan op de onontkoombare dood.

De *dichterlijke* krisis lijkt mij gelegen in deze onoverwinbaarheid van de doodsangst: 'een verzet tegen God' noemt Marsman deze strijd met de dood, en dat lees ik als: een verbreking van het oorspronkelijke verband dat het leven een persoonlijke zin gaf, en het dichten mogelijk maakte. Hoe dit drama afloopt, of Marsman zijn persoonlijke houding tegenover leven en dood hervonden heeft (niet door de dood te negeren want die

laat zich hierna niet meer ontkennen, maar door hem in het leven op te nemen), daarvoor zou ik een boek over Marsman moeten schrijven.

Maar ik had het zijpad nodig, om te laten zien hoe de diskussie over taal, over idioom, steeds, in het voetspoor van de dichters zelf, overglijdt in de vraag naar de zin van de poëzie. Konkluderend over Marsman:

1. Waar wij prenatale termen aantreffen, is dat bij nader bezien (dat wil zeggen: na de lektuur van *Zelfportret van J.F.*) eerder een kwestie van *psychologie* dan van *idioom*, en daarmee eerder berustend op generaliserende interpretatie dan op plausibele feitelijke vaststellingen.
2. Als de sensatie van de identifikatie met de kosmos wegvalt, verdwijnen ook de prenatale verwijzingen, om geheel plaats te maken voor woorden uit het doodsdomein[64].

Opnieuw komt de vraag op: bestaat dat prenatale idioom wel of is het *altijd* een kwestie van psychologie? Geboorte en dood, het zijn menselijke realiteiten waaraan iedereen wel bepaalde noties verbindt, zodat er een idioom aan verbonden kan worden. Maar 'prenataliteit'? Bij Lucebert zijn de verwijzingen onontkenbaar, en van tijd tot tijd dan ook verbonden met expliciete woorden als 'embryo', 'uteraal'. Maar is het meer dan een persoonlijk schema, zoals voor Vestdijk als romanschrijver blijkbaar de astrologie? Dan zou het òf zo zijn dat de lezer *onbewust* de herkenning tot stand moet brengen van iets dat de schrijver er, gedeeltelijk bewust, ingestopt heeft (wat ons opnieuw bij de psychologie brengt), òf hij zou er overheen mogen lezen, tenzij hij toevallig over dezelfde kennis beschikt als de dichter.

Wanneer ik aan het idiomatische karakter van de prenatale woorden en beelden, al dan niet in verband met geboorte-woorden, wil blijven vasthouden, zou het overtuigender zijn als ik, behalve critici die soortgelijke beslissingen nemen als ik, ook nog het voorbeeld van een dichter kon produceren, in wiens werk het idioom even onmiskenbaar aanwezig is als bij Lucebert. Het postuleren van een idioom is immers van doorslaggevend belang voor al mijn beweringen over het lezen van Lucebert, en langs die weg weer voor de waarmerking van mijn opvattingen over de twee soorten 'poëtische schok', waarvan ik het persoonlijke karakter

64 Ook hierover heeft Marsman, onder meer in het brieffragment 'Dichten over den dood' (223-224), heel opvallende uitspraken gedaan, waarvan het treffendste is dat hij achteraf (in 1932) meende dat hij niet werkelijk over de eigen dood dichtte maar dat hij zich in zijn gedichten 'zo vaak met den dood [heeft] beziggehouden omdat [hij] in werkelijkheid niet aan hem wilde denken', waarmee hij klaarblijkelijk een verloochening van die bepaalde gedichten op het oog heeft.

graag wil aanvaarden, maar toch niet zonder de onmisbaarheid te blijven stellen van die, of vergelijkbare, opvattingen voor iedere omgang met poëzie.

3

Mijn kroongetuige wordt Jacques Hamelink, en dan vooral de jonge Hamelink. Ik houd de bundelvolgorde aan, en kies hier en daar een, door zijn explicietheid onweerspreekbaar, voorbeeld van prenataliteits- en geboorteverwijzingen.[65] Later komen de minder direkte gevallen aan bod, net als bij Lucebert.

Uit *De eeuwige dag* (1964):

Kinderen, liggend op karren met ongedorst graan, rijden een schuur in:

> '[...] plat op de buik [...]
> gleden wij het donker binnen als een moederlijf //
> dat wij ontijdig verlaten hadden' (9).

Verband tussen geboorte en coïtus komen wij tegen in:

> 'haastig breek ik je binnen //
> en wordt geboren genezen gedragen hersteld' (15),

tussen coïtus enerzijds, dood/prenataliteit anderzijds in:

> 'ik betreed je huid bedrieglijk behoedzaam
> [...]
> aarde is ons gruizige bed
> water wiegt ons
> donker maakt ons helder' (17).

Een kort kommentaar bij het laatste citaat: 'aarde' als koesterende 'moeder aarde' komt bij Hamelink zeer vaak voor, en dan doorgaans met de dubbelverwijzing naar vóor de geboorte en nà de dood. Deze nadruk op een dubbelrol van de aarde komen wij bij Lucebert nauwelijks tegen. In het volgende zal ik nog een enkele maal woorden en kombinaties uit de privé-taalwereld van Hamelink signaleren om te laten zien dat er weliswaar sterke idiomatische overeenkomsten met Lucebert zijn, maar dat de kontekst vaak niet minder opvallend verschilt.

65 Uitgebreidere besprekingen van juist dit aspekt van Hamelinks poëzie en verhalen publiceerde ik in Merlyn 11, nrs 4 en 5 ('De optiek van de grensganger'), herdrukt in *De novembristen van Merlyn* (Utrecht 83), en in 'Jacques Hamelink: Vademecum bij een gedicht' (*Literair lustrum I*, Amsterdam 1967). In zijn essay 'Twee werelden aan zee' (Merlyn IV/1: 3-28), konstateert H.U. Jessurun d'Oliveira dat in het gedicht *Zeemorgen* het geboorte-motief centraal staat, in nauwe relatie met dat van de dood.

Samenhang tussen prenataliteit en dood weer in:

> ‘maar de vrouw die de zon in haar buik draagt zal
> nooit baren embryonaal bijeen in een zeegroen glinsterende fles
> liggen zaad en dood’ (29).

Uit *Naakt*, dat ik eigenlijk helemaal zou moeten citeren om de hamelinkse wereld te demonstreren, de volgende regels, de eerste en de laatste met een paar daartussenin:

> ‘Ik ril van koude in mijn witte huid
> [...]
> en laat mij gaan laat mij winters slapen gaan
> in het hol van een andere ster diep in het blind vliegen
> van de tijd [...]
> waar mijn adem niet meer door lichtsnelheden wordt afgesneden [...]
> laat mij langzaam leven magma in je moederwarmte’ (39).
> *Gebeuren*[66] eindigt zo:
> ‘zijn zwangerschap nooit zo heet
> sluit snel ontlijvend
> aarde zijn kortstondige glimlach
> met stenen zegelen af’ (43).

In ‘ontlijvend’ (zowel ‘barend’ als ‘het leven nemend’) komen geboorte en dood bijeen. Opvallend is weer ‘aarde’. Ook ‘steen’ is een bij Hamelink veel voorkomend woord, net als bij Lucebert, al is de kontekst verschillend zoals uit het bovenstaande citaat al blijkt.

De bundel eindigt met enkele gedicht-achtige ‘Ophelderingen’, die ik eigenlijk allemaal zou kunnen citeren; ik kies deze:

> ‘Overal koudogig volwassen rivieren drinken
> onder het dorre strodak van de ruimte
> staat de mens verdwaasd op zijn hoofd’ (44).

Sterk dominerend is bij Hamelink de relatie tussen prenataliteit en dood plus doodgaan. Om het hem zelf te laten zeggen volgt hier de notitie waarmee hij zijn eerste verzenbundel afsluit:

> ‘Geboorte: ik vouw mij op voor de dood’ (44),

een vertrouwd gegeven uit bijvoorbeeld de antropologie, alleen: op de kop gezet.

66 Voor uitgebreide bespreking van dit gedicht, zie het artikel in *Literair lustrum*, genoemd in de voorgaande noot. Geboorte en dood schuiven, zoals ik in dat essay betoogde, in *Gebeuren* volledig ineen.
In het volgende zal ik soms beweringen in deze trant op tafel leggen, die niet uitgebreid geadstrueerd worden; die toelichting kan de lezer, als hij daar behoefte aan heeft, in de genoemde essays vinden.

Ik blijf nog even bij *De eeuwige dag*, want na deze uitspraken in klare taal kan ik het mij, denk ik, wel veroorloven om wat meer verscholen aanwijzingen bijeen te brengen. Net als bij Lucebert valt het op dat daarin de 'prenatale voorstellingen' veelvuldiger in afgezonderde staat, dus zonder verband met geboorte of dood, voorkomen dan in de tot nu toe geleverde citaten.

Delta, eerste regels:

> 'Zo gauw het rauwe gekrijs van de morgen
> de schelp van mijn slaap brak en ik waterig
> en dronken en met een sponzen hoofd
> zilver van schubben en steltlopend
> een stuntvlieger werd' (11),

een citaat, waaraan eigenlijk een hele tros passages uit andere gedichten gehangen zou moeten worden om te laten zien hoeveel er van de hamelinkse taal mee-echoot: 'gekrijs', 'steltlopend' en 'stuntvlieger' roepen de vogels op die in Hamelinks vroege poëzie en proza rondzwermen, bijna steeds in de nabijheid van woorden en beelden uit de geboortesfeer of uit die van de coïtus (er komen nog wel citaten die deze bewering kunnen staven). Dan schelp, spons/sponzen, vis (impliciet in 'schubben'): woorden uit de prenatale sfeer bij Hamelink, en dit kan ik veilig zeggen omdat zij vaak naast expliciete vermeldingen van de embryonale toestand staan. Het bijeenbrengen van 'morgen' met geboorte-beelden komt zeer frequent voor, en is vooral interessant, en partikulier, vanwege de uitdrukking van menselijke ervaringen in termen van de natuurlijke cyclus: morgen / (mid)dag / avond / nacht, en: voorjaar / zomer / herfst / winter, allemaal woorden waarvan er altijd wel één in zo goed als elk gedicht van de jonge Hamelink voorkomt: 'morgen' en 'dag' in *Voor een jeugd, Zeemorgen, De bittere geur van zomer*; 'morgen', 'dag', 'nachtelijk' in *Delta*, en dat zijn bij elkaar *alle* gedichten van de eerste afdeling. De tweede sektie is getiteld *De zomer jij*, de derde *De eeuwige dag* (net als de bundel zelf). Zijn er meer citaten nodig?

Als uitbouw van die afzonderlijke vermeldingen kunnen zich klusters vormen van het type morgen / geboorte / voorjaar, die met antinomieën als warm/koud, droog/nat, licht/donker (zon/maan), en met natuurlijke komplexen als steen / mineraal / plant / dier (vooral in de varianten 'koraal', 'ijzer', 'wier', 'vissen', 'vogels') allerlei nieuwe kombinaties aangaan, zodat zich door het hele werk heen een netwerk vormt dat de theorieën van Northrop Frye in herinnering roept; en dat een heel ander idiolekt mogelijk maakt dan dat van Lucebert.

Nog een paar citaten, waarin terloops bovendien de prenatale en natale entourage van woorden als 'ochtend', 'kou', 'vis', 'vogel', 'water',

‘schelp’ gedemonstreerd wordt:
Uit *Verhuizing*:

> ‘maar voorgoed
> komt de mens woedend uit zijn onbewoonbare schelp
> ruikt de holle ijzeren ochtend
>
> en snel
> speer met een stenen punt
> reikt de koude hem naar het hart’ (24);

Uit *Dampkring*:

> ‘gebrek aan zuurstof belemmert het ademhalen
> een duizeling draagt soms eeuwenver
>
> maanwit onder water zwemmen de mensen
> met vogelhanden en vruchten in het lijf
> hun stemmen opgegaan in de stilte
> die nog eeuwig groeien blijft’ (25).

Kursiveren laat ik maar achterwege, iedereen ziet de afzonderlijke indikaties en de klusters ook zo wel.

Komeet, in zijn geheel want uit dit strakke weefsel kan ik geen draden trekken, zonder dat alle woorden en beelden losraken en daardoor hun demonstratieve kracht verliezen:

> ‘De mens met handen vol sterren
> vlucht nachtzwarte putten binnen
> maar tegen dit ontketend ijzerwit
> licht weet hij zich niet te beveiligen
> in een holle draaikolk een hoge duizeling
> glijdt hij hijgend en slikkend naar beneden
>
> en wordt langzaam opgevangen. tracht
> het ritme van vogel en vis te benaderen
> maar het water weerstreeft en de bloeddruk
> stijgt in de luchtpijpen der planten
> soms klopt zijn hart onregelmatig
> van ijlte en afstand
>
> eindeloos boven de macht
> van de mens een wereld
> die niet te tillen is (34).

Nog twijfel? Ik zet het bombardement voort: *Diepzee* [!], het middengedeelte:

‘maar de mens [...]
[...] wordt lang in het donker bewaard
waar hij overleeft

langzaam schommelend in wieren netten
krijgt hij lippen van koraal
of wordt een slapende parelduiker

maar hoe ook geen luchtbel te verliezen
de mens breekt zwemmend
uit zijn vliezen los

staat op vogelvoeten
spuwt het zoete slijm uit zijn mond’ (35).

En tenslotte een paar regels uit *Veranderde*, een gedicht dat een poëtikaal karakter heeft, maar deze bewering moet ik onbewezen laten omdat een analyse een aantal bladzijden zou vragen:

‘een duister proces voltrek ik
onthullend landschappen blind en wit
die liggen geduldig duurzaam in barensnood
op sneeuwen golven ebt en vloeit mij de grote koude binnen

om één nieuw uit zichzelf geboren en brandend licht
ga ik mij onophoudelijk te buiten
in een onrustbarende [!] aarden taal
waaronder leegte klokt en slikt als een vagina’,

waarna steenvelden, maan, zon, sterren, dag, nacht, slaap, ijzeroer, morgens en kammossels de volgende zes regels bevolken. De laatste woorden luiden:

‘mijn bekken dat baart’ (40).

Ter afsluiting van deze uitgebreide bespreking van Hamelinks poëtische debuut (de rest zal korter afgehandeld worden maar het leek mij verstandig om in tenminste één geval de frekwentie van het relevante materiaal uit te laten komen), wijs ik nog één eigenaardigheid ervan aan: naast de zeer veel voorkomende geboortesituaties treedt het beeld op van de barende, zoals wij aan het slot van het zoëven geciteerde *Veranderde* zagen. Er is nog een, even duidelijke en misschien ook poëtikale, passage, namelijk in het gedicht *Bloedvergif*:

‘Als dit je achterhaalt ook *ben ik in je*
hoor voel zie met een *geluiddichte*
geluiddempende *sprakeloze* stem

je spreekt er niet over dat de bodem opbreekt
dat mijn huid scheurt dat ik moet baren spreek
er niet over' (16).

Doorzichtig is het niet. Maar dat in de eerste drie regels eerder een prenatale situatie rond de ik bestaat (ik heb de woorden die daar naar wijzen gekursiveerd), die in het tweede gedeelte overgaat in een baringstoestand, dat is voor mij duidelijk. Dat komt bij Hamelink meer voor, en hangt samen met de versmelting van 'ik' en 'natuur', 'aarde'. Deze dooreenschuiving van aktieve en passieve betrokkenheid bij het geboorteproces ken ik van geen enkele andere dichter; ook bij Lucebert zijn wij hem niet tegengekomen. Zelfs de *taal* wordt bij Hamelink barend, alsof hij Nijhoff was.

De volgende hamelinkse partus was: *Een koude onrust* (1967). Citaten:

'Zwijgzamer, korzeliger, wondbaarder keer [ik] opnieuw
Naar mijn aardwarme vruchtkamers terug' (8);
'Nu zesentwintig jaar her ontschaald,
[...]
Ben ik nog steeds niet bedaard,
Vlerkdier noch vis,
[...]
Maar paars van kou en benauwdheid
Slaak mijn vogelachtige angstschreeuw
Die geen kraamvrouw vertaalt' (9);
'In zijn winterslaap, het gemorrel
Aan de gegrendelde deuren brandkoren en moederschoot.

Zaad, stukgestoten als door een herfst
Word ik ontgrendeld en ontremd. Verpakt in placenta' (10);

'Moeder: toen je mij uitstiet
En ik je lichaam aangreep als de zee,
Stak mij de voorspelde ster reeds, werd luchtledig
Alle water, drong vuur in mijn schedel
Dat ik in geen vrouw meer doof.
[...]
In de sekonde dat ik koning werd
Droeg je mij over ten dode,
Heb je mij afgesneden, ging
Een zwarte maan vervroegd op over de bossen' (12).

In dit laatste citaat is alles aanwezig: de uitstoting, de coïtus als (onmoge-

lijke) poging om de geboorte ongedaan te maken, de dood die begint tegelijk met leven. Hamelink zegt het wèl beter, natuurlijk.

> '[...] mijn plantaardige zee [...]
> Waarin ik tevergeefs vreesachtig maar wreed koekhap en watertrap
> En gewurgd word' (13).

> 'Toen geboorte-ijzel opvroor *zwom men*, gescherpt,
> *Bellenblazend*, met telbare ribben in vlezig kielzog.

> Werd men *te vroeg* en in *stuipen van kou*
> Met de *door een ijzeren roede* geteisterde moeder
> In verre estuaria en op *slaapzand* afgezet' (*Alaska*, 25).

Ik heb een paar prenataliteits- en geboorte-verwijzingen gekursiveerd, tegelijk met enkele in het hamelinkse netwerk daaraan regelmatig verbonden woorden.

Versnelling (30):

> 'Opgeblazen door een pompende slaap.
> Hese vleesetende planten braken. Ik laat
> Dit koeterwaals woud geen luchtbel.
> De bomen in mijn bloei knappen zacht
> Af. Eiwit krimpt de maan. Ik zwem
> Aalsnel stroomafwaarts klem in de moederfuik.
> [...]
> Terwijl ik in de hoorndroge lucht kunstmatig op adem kom,
> Word ik nog net dood genoeg geboren
> Om aan de averechtse zijde van de tijd een klok te horen
> Hameren die aan deze zijde stilstaat' (30).

Horen:

> 'Gouddrift bewaart woorden
> Van voor de geboorte
> In passen van lispeling' (31).

Ik breek af, niet omdat ik de lezer niet méer hiervan gun, maar omdat míjn gouddrift nu wel bevredigd is: woorden van voor de geboorte genoeg! Zelfs laat ik de latere bundels nu maar met rust. Daar zit trouwens minder in, behalve in *Oudere gronden* (1969), waarvan ik alleen begin en einde citeer: het motto van Paul Klee: 'Diesseitig bin ich gar nicht fassbar. Denn ich wohne grad so gut bei den Toten, wie bei den Ungeborenen. Etwas näher dem Herzen der Schöpfung als üblich. Und noch lange nicht nahe genug.' En de laatste vier regels:

> 'landschappen

vermommingen waarin men slaapt
alsof men niet
alsof men overgeboren was' (35).

Wie twijfelt nog dat hier een 'embryonaut' (23) aan het woord is?

Minstens zo veel natale als prenatale woorden en situaties als bij Lucebert, mogen wij uit dit vluchtige overzicht uit Hamelinks (vroege) poëzie wel konkluderen. Alleen, hoe anders is de kontekst! Bij Lucebert konstateerden wij destruktie van de bestaande werkelijkheid, en die van onze dagelijkse ervaringen, een proces dat de lezer moet meevoltrekken tijdens de leeshandeling, om ook in de profijten te mogen delen: een nieuw, persoonlijk universum.

Bij Hamelink is de mens een storende faktor, en zo ervaart hij zichzelf ook. Er is orde, maar het is er een die de mens uitsluit of opslokt, een aardse orde van stenen en mineralen, van het plantaardig bewind. Alleen door de wereld weer van de mens te ontdoen, het smartelijke feit van zijn verschijning weer ongedaan te maken, wordt het evenwicht hersteld. In zijn vroege werk vindt die ontmenselijking aldoor opnieuw plaats.

Het prenatale idioom staat hier steeds in verband met: (weer) opgenomen worden in de moeder/aarde. In een coïtus-gedicht lezen wij: '[omdat] ik gretig huiverend je waterhuis mag betrekken', en dat ik in 'waterhuis' een uterien aspekt herken, lijkt mij te rechtvaardigen tenzij men aan trivialere verwijzingen zou willen vasthouden.

In de vroegste gedichten, die van *Delta* (*Voor een jeugd, De bittere geur van zomer* bijvoorbeeld) komen wij een warmere, onbezorgdere wereld tegen; maar precies daar overheersen de beelden, en woorden, van: terug, de veilige moederschoot in. Eén zo'n moment dat de wereld 'goed' is voor de mens, zit in het begin van *Voor de jeugd*, het eerste gebundelde gedicht van Hamelink, waarin de dag openslagen ligt op 'Genesis', de aarde 'fonkelnieuw' is, en de kinderen 'te onwijs te praatziek [zijn] / om de taal te verstaan die dood toen de volwassenen leerde / schelpen en kiezelstenen immers nog waren / ons amulet'. Zij zijn onschuldig, maken nog deel uit van de wereld van steen en mineraal. Dit soort onbedreigde momenten zijn zeldzaam, steeds zeldzamer, en meestal worden zij bovendien uitgedrukt in de termen van prenatale veiligheid.

De geboorte is een katastrofe, geboortebeelden hebben niets te maken met de nieuwe, zelf geschapen, dynamische wereld (als bij Lucebert), maar met het uitgeworpen worden in een universum waar de mens niet welkom is. Weer opgenomen worden in de onmenselijke natuur, dat is het enige dat ons met zekerheid te wachten staat, herstel van de orde die

door onze geboorte verstoord werd. Als ik doodsverwijzingen meer aandacht had gegeven (zoals de, vanaf het begin voorkomende en in de latere gedichten overheersende, woorden 'vrieskou', 'ijs', 'sneeuw', 'kristal' en dergelijke), zou duidelijk worden hoezeer hier de *opheffing* van individueel leven aan de orde is, en niet regeneratie, wedergeboorte. Poëzie van de orde, dus, en orde, samenhang is wat de lezer al doende tot stand moet brengen. Alle interpretaties van Hamelinks gedichten die ik ken, leggen een snel groeiend web van verbanden bloot. Toen D'Oliveira in *Zeemorgen* een niet in te passen zin signaleerde, kwam er een bliksemsnelle reaktie van de dichter, die met de dokumenten op tafel aantoonde, dat de analysant een verminkte tekst gebruikt had: Hamelink stond er op zijn beurt op, de orde te handhaven.

Ook de *verhalen* van deze auteur worden door de woorden en beelden overwoekerd, die ik in zijn poëzie heb aangewezen. Ik ga daar verder niet op in, omdat ik dat eerder uitgebreid gedaan heb[67]. Ik wil er alleen op wijzen - dat deed ik bij die vroegere gelegenheid niet zo uitdrukkelijk - dat veelal de hoofdfiguur 'ongedaan' gemaakt wordt: een kind verzinkt in een moeras (en de laatste zin van dat verhaal is de vraag of misschien 'een oorspronkelijk evenwicht hersteld gaat worden'); een boswachter wordt, letterlijk, bij het woud ingelijfd (hij wordt boom); een kind (weer) volgt een vreemde vrouw (of gaat hij fysiek in haar op?); een derde kind gaat mee met een vreemde jongen (vreemd, of een dubbelganger?), die hem brengt naar een waterwereld waar half omgekeerd iemand aan een touw in een takkengaffel hangt; de groep jongens uit het vijfde verhaal begeeft zich in een wereld waar maan en zee overheersen, en verliezen er (tijdelijk) hun menselijkheid. Allemaal dus gevallen van opgenomen worden in de onmenselijke natuur, òf de weg terug naar de prenatale veiligheid, twee varianten van opheffing die in de woordkeus herhaaldelijk ineenvloeien. De zesde novelle van *Het plantaardig bewind, Grafbeeld in ontijd* (en bij dit, de mens uitsluitende, neologisme 'ontijd' kan ik weer een uitroepteken zetten), eindigt zo:

> 'Een naam in mijn borstbeen gebeiteld word ik huilend uitgeperst, spuw luchtbellen naar boven en doorbreek vliezen en vuil, glaciale schalen, slijm en eiwit, en vlieg als een Vis bijna stikkend het kalken daglicht in van de geboorte' (108).

Geen vrolijk moment, deze geboorte, maar in zoverre afwijkend van wat wij tot dit moment in gedichten en verhalen hebben gezien, dat er een bevrijdend element aanwezig lijkt te zijn. Het verhaal is een labyrinth, en in deze slotpassage, waar (dat blijkt uit de niet geciteerde

67 Zie noot 65 hiervoor.

voorafgaande passages) ‘dood’ en ‘geboorte’ samenvallen, komt een einde aan een nachtmerrie-achtige dwaaltocht; van de verteller èn van de lezer, die er niet in slaagt een wereld op te bouwen waarbinnen de gebeurtenissen logisch en chronologisch op elkaar aansluiten. Het is het enige geval waarin ik van demontage zou willen spreken, die de lezer tevergeefs ongedaan probeert te maken, want dáartoe wordt hij door de herhalingen en interne verwijzingen weldegelijk voortdurend gedrongen.

Wanneer de slotzinnen als dood = geboorte, dus: wedergeboorte, gelezen worden, is dat geen opwekkende gebeurtenis! Ik citeer toch maar de voorlaatste alinea, om te laten zien dat deze katastrofale ‘geboorte’ eerder (‘geboorte: ik vouw mij op voor de dood’) een vernietiging is dan een opnieuw ontstaan:

De verteller legt zich op een grafbeeld neer, kust de ‘steentijdkoude’ lippen en

> ‘haar tanden stuiten tegen de mijne, ik proef bloed - een niet te doorstane gruwel van begin happend uit dood en steen hongerig naar mijn vlees en vel en beenderen, zuigt zich aan mij vast met een in vuur gehard gewapend haperen van haar schoot, geeft licht dat spat en splintert als barstende flessen in mijn diepvrieskoude huid, mij openrijt en doorsteekt.’

Hier wordt iemand in de stenen wereld opgenomen als in een onwillige schoot; dat dit op een geboorte-beeld uitloopt, is eerder een vergroting van de gruwelen dan een verlossing daaruit. Er komt nooit een eind aan, de mens is uit de tijd gestoten.

Mijn verontschuldiging voor deze parafrase. Ik wilde laten zien dat dit geen Lucebert-wereld is, al is het idioom grotendeels hetzelfde. Men moet het idioom niet verwarren met de opgebouwde (of afgebroken) wereld, en al evenmin verwantschap in het idioom als een aanwijzing beschouwen voor een gelijksoortige gang van de lektuur.

4

Er lijkt iets verschoven te zijn tussen Nijhoff-Marsman en Lucebert-Hamelink. Woorden uit de sfeer van de geboorte, de partus, de dood en, zeldzamer, het prenatale, vinden wij al bij die vroegeren (en ik had ook andere voorbeelden kunnen kiezen: Roland Holst, Van de Woestijne, Van Ostaijen, Van Eyck[68]), maar de intensieve vervlechting, en vooral het naar voren komen van *onontkenbare* verwijzingen naar prenataliteit en geboorte, dat lijkt nieuw. Bij Lucebert en Hamelink kan toch niemand

68 Een aantal citaten, die deze bewering toelichten, heb ik in bijlage 1 achterin dit boek opgenomen (p 219 vlgg).

meer beweren dat het *mijn* interpretatieve oog is dat die woorden en beelden ontwaarde. Men kan ze niet *niet* zien[69].

Juist daarom kan van 'idioom' gesproken worden en wordt de stelling van de overdracht van onbewuste 'inhouden', die de lezer, evenzeer onbewust, in zich moet opnemen, ondermijnd. Dat legt de vraag op tafel: gaat het dan om bewust hanteren van deze idiomen? Voor een groot deel wel, denk ik. Dat Lucebert spreekt over 'phalliese A uterale o' en een titel als *narcis* gebruikt; dat Rodenko al in 1950 de analyse van een gedicht van W.J. van der Molen *geheel* op de beschrijving van de prenatale wereld baseerde (Rodenko 56a: 115-122), en daarbij blijkt geeft, Ernest Jones gelezen te hebben; dat Kouwenaar Freud regelmatig expliciet noemt in zijn gedichten, dat zijn lijkt mij duidelijke aanwijzingen voor, vage of gedetailleerde, bekendheid met psychoanalytische theorieën.

Waar de informatie precies vandaan komt, kan ik niet nagaan, maar aannemelijk lijkt mij dat het tijdschrift *Transition*, waarvan de delen 21, 22 en 23 (1932 t/m 1935) in de oorlog voor een paar gulden te koop waren, omdat uitgeverij Servire er geen weg mee wist en in die jaren *alles* verkocht kon worden, een niet geringe rol gespeeld zal hebben. Volop verwijzingen, bij het proklameren van de onirische, mantische, orfische taal, naar: psychoanalyse, antropologie, mythologie, prenatale en andere symboliek in die verwaarloosde schatkamer (de Forumianen hebben Jolas' blad weggelachen), waar velen van onze generatie hun voorkeuren in ontdekt hebben.[70] Hölderlin treft men er aan, en Arp, en Klee, om maar een paar namen te noemen waarbij Lucebert-lezers de oren zullen spitsen.

En Hamelink is zeker ook niet de onbelezen wildeman, die men soms van hem gemaakt heeft. Het motto van *Een koude onrust* is ontleend aan een boek van M. Lietaert Peerbolte, waarvan de titel luidt: *Prenatal Dynamics*: '(-) it looks like as if one is faced with a certain type of mind, a very

69 Ik had als voorbeeld van de hantering van het prenataliteits- en geboorte-motief ook Vasalis kunnen noemen (*De idioot in bad*), maar dan zou ik tegelijk hebben willen vaststellen dat in zo'n 'genrestukje' het volgen van de allusie tegelijk het eindstation van de lektuur is (voor mij, als dat er nog bij gezegd moet worden).

70 Tot mijn verrassing las ik in een interview met de literair geïnteresseerde wiskundige Van der Blij, in het weekblad *U* (9 nov. 1984), dat ook hij de bevrijdende werking van dat eigenzinnige tijdschrift onderging. Een geschiedenis van de 'ramsch' zou zeer interessant zijn.
Dat 'Forum' het blad achteloos voorbijliep blijkt overduidelijk uit de neerbuigende bespreking van jaargang 1932, door Elisabeth de Roos (Forum 1: 521 vlgg).

dynamic and purposeful mind with a very illogic, irrational[71] pattern of behavior', wat een wegwijzer voor lezers lijkt te zijn.

Tenderen mijn beweringen niet naar een ontlediging van het gedicht, de beschrijving van de dichter als een konstrukteur, als ingenieur van de taal zou Rodenko zeggen?

Zo *bedoel* ik het niet. Natuurlijk neem ik onmiddellijk aan dat aan de bewust gekozen beelden zich hele mosselbanken en koraalriffen uit het onbewuste - wat dat dan ook zijn moge - kunnen afzetten, en dat de betoverende werking van de woorden en beelden daardoor toeneemt, of misschien zelfs pas ontstaat. Perslot hebben Rank, Jones etc. hun materiaal vooral bij *dichters* gevonden.

Maar hier zijn wij bij het gebied gekomen waarvan Freud al zei dat de psychologie er geen toegang toe geeft, en waar ook hij sprak van een mysterie, en ditmaal is Jung het met hem eens. Ik wil dat mysterie met mijn idioom-begrip niet *wegwerken*, ik wil het alleen later doen beginnen, en verder doen reiken. Juist omdat deze idiomen de dichter en ons ter beschikking zijn komen te staan, en naast alle andere (taal)middelen van onze kultuur gebruikt kunnen worden, worden de beelden zoveel direkter en konkreter, en tegelijk meer tot middelen dan tot doel. Het 'schone beeld' is allang geen doel-op-zich meer, als het dat ooit geweest is. Als het allemaal 'onbewust' was, zou eerder bij de vroegeren het optreden van dit soort voorstellingen verwacht mogen worden, dan bij onze tijdgenoten. Dood en geboorte komen altijd al in de poëzie voor, en worden, zoals wij gezien hebben, niet zelden met het wezen daarvan in verband gebracht. Ook hebben wij, niet eens altijd zo vage, verwijzingen naar een 'voorwereld' ontmoet. Maar de konkrete en beeldende invulling van die voorwereld, en van die, katastrofale of juist gezochte, geboorte, die is pas mogelijk als er taal voor beschikbaar komt, idiomen voor bestaan.

Hoe het met de dichters staat, kunnen wij uiteindelijk niet zeggen. Hoogstens kan ik het vermoeden (nogmaals) uitspreken dat zij deze talen van de 'ontijd' nodig hebben om de poëtische ontlading tot stand te brengen.

Het zal wel waar zijn, dat ik ook op momenten dat de dichters van de prins geen kwaad wisten de prenatale en natale idiomen heb ingezet. Maar zo gaat dat altijd, en met 'onbewustheid' van de dichter heeft dat

71 Aardig rapprochement: Vasalis, zelf psychiater, zegt over de door haar positief gewaardeerde irrationaliteit van Achterberg: "onder water zwemt hij blindelings en trefzeker" (Vasalis 52: 114), in tegenstelling tot de experimentelen.

weinig te maken. Wij lezen steeds als eerste, met *onze* (nieuwe) kijk op de wereld, met *onze* taal, met *onze* idiomen. Uiteindelijk is dat het enige waarover ik met zekerheid heb kunnen spreken, maar ik hoop dat ik de lezer ervan overtuigd heb, dat ik niet op losse gronden de inzet van de prenatale en natale idiomen heb verdedigd.

5

De poëtische schok, zeg ik steeds. Maar bij Hamelink ben ik doorgegleden naar de verhalen. Geldt alles wat ik beweerd heb dan ook voor verhalend proza? En op diezelfde wijze? Gaat het dus om de '*literaire* schok'? Maar hoe zou dat, bij een roman van tweehonderdvijftig bladzijden bijvoorbeeld, met de *leeswijzen* in verband gebracht kunnen worden, die ik aan die schok verbond? Ik zal het bekijken, aan de hand van een roman van tweehonderdvijftig bladzijden, van 278 zelfs, maar natuurlijk wel een roman die mij daar redenen voor geeft.

VI Exkursie door het oerwoud

1

In 1915 brengt een kleine uitgever in München een roman op de markt van een Weense 'aktivistische expressionist', Robert Müller. De titel is *Tropen*, enigszins dubbelzinnig want het woord kan even goed 'rhetorische figuren', en zelfs 'omwegen', betekenen, als 'gebied in de buurt van de evenaar'. De ondertitel, *Der Mythos der Reise*, stuurt ons wat uitdrukkelijker in de laatste richting, en doet trouwens weinig goeds vermoeden: sedert Houston Stewart Chamberlain moet men op het ergste verdacht zijn als dat woord 'Mythos' valt. Maar *Tropen* is een van de grootste romans van de eerste decennia van onze eeuw, waaraan inderdaad het veelvoud van duidingen verbonden kan worden die de hoofdtitel al aankondigt. Ik zeg dat niet alleen op eigen gezag, maar kan een Hermann Hesse, een Robert Musil als getuigen aanroepen.

En toch, tijdens een onderzoek in 1958 slaagde ik er niet in om meer dan een handvol exemplaren van het boek te lokaliseren, in bibliotheken waarvan geen enkele in Nederland. Zelfs de bejaarde uitgever (er is er maar één, want *Tropen* is nooit herdrukt), bezat het nieten wist trouwens nauwelijks iets van auteur of roman af. Een brief die hij mij naar aanleiding van een vragenlijst schreef, klonk vooral verontschuldigend, niet alleen vanwege die vergeetachtigheid maar meer nog om de gril die hem ooit, in die verwarde dagen, zo'n boek deed uitgeven.

Toch was Robert Müller in 1915 geen auteur om zich voor te schamen. Geboren in 1887, had hij vanaf 1912 een niet onbelangrijke rol gespeeld in de Weense avantgarde. Kurt Hiller, de Berlijnse aktivistische leider - het woord is in Duitsland, ook voor de generatie die door het Expressionisme gegrepen werd, niet misplaatst - noemde hem zijn Weense 'tweelingbroer'. In, vaak door hem zelf opgerichte, tijdschriften, en in brochures die ook weer in eigen beheer en later door eigen officiële uitgeverij op de markt gebracht werden, laat Müller een lawine van denkbeelden op de wereld los, die ons merendeels nogal bizar aandoen, maar die in de nadagen van de Habsburgse monarchie gezien kunnen worden als reële bijdragen aan de diskussie over de toekomst van Oostenrijk, van Europa zelfs. Een van Müllers grondstellingen is, dat de

Monarchie in principe de problemen opgelost had waarmee het uit vele, elkaar vijandige, volkeren samengestelde Europa nog steeds te kampen heeft. In dat verband proklameert Müller ook de 'atlantisering' van de Europese kultuur, een gedachte die hij na 1918 verder uitbouwt, als een pionierspositie van Oostenrijk minder voor de hand ligt: hij heeft op zijn twintigste een reis naar Amerika gemaakt en mag zich daar in het koffiehuis blijkbaar graag op beroemen. In die na-oorlogse jaren predikt hij de nieuwe mens - wie niet? - die bij hem de 'gentleman' en de 'bolsjewiek' in zich verenigt.

Men kan om die fantasterijen lachen, of ze minder opgewekt bejegenen en in de verheerlijking van de daadmens misschien zelfs wel pre-fascistische trekken herkennen, als men maar niet vergeet dat een man als de Europa-idealist Coudenhoven Kalergi, die trouwens in de kring rond Hiller verkeerd had, er in *Die Neue Rundschau* serieus op in gaat.

Behalve politieke brochures levert Müller een stroom van verhalen, recensies en polemieken af, her en der verspreid en ongetwijfeld nog lang niet allemaal in kaart gebracht, ondanks de heroïsche pogingen van Günter Helmes. Diens resultaten zijn te vinden in het (eerste en enige) geheel aan Müller gewijde boek *Expressionismus-Aktivismus-Exotismus*, een bundel studies van Duitse en Nederlandse literatuurwetenschappers, critici en ooggetuigen, door Helmut Kreuzer en Günter Helmes in 1981 samengesteld. Al begin '84 kon Roger Willemsen een substantiële aanvulling geven in zijn, ook op andere punten interessante, artikel 'Die sentimentale Gesellschaft. Zur Begründung einer aktivistischen literaturtheorie im Werk Robert Musils und Robert Müllers'.

Tijdgenoten zullen Müller vooral gekend hebben als tegenspeler van de Weense kultuurdirigent, en ondermeer 'expressionistenmaker', Karl Kraus. De scherpe aanvallen die deze vanaf 1921 in zijn al meer dan twintig jaar tevoren opgerichte tijdschrift *Die Fackel* op Müller pleegde, zijn misschien zelfs niet helemaal vreemd aan het latere slechte geheugen van literair Wenen[72]. De machtige Kraus heeft op zoveel punten zijn gelijk binnen kunnen halen dat men aan zijn, enigszins luidruchtige, rivaal, en aan diens soms groteske en steeds eerzuchtig veelomvattende ideeën, na zijn zelfmoord in 1924 liever niet herinnerd wilde worden. De botsing tussen Müller en Kraus is interessant genoeg, al was het maar omdat het Müller is die begint (al in 1914)[73] en omdat Kraus pas zo laat

72 Wat *Tropen* betreft, is natuurlijk vooral het jaar van verschijnen, en mogelijk de plaats, een ernstige belemmering geweest voor een brede verspreiding.

73 In dat jaar verschijnt Müllers pamflet *Karl Kraus oder Dalai Lama, der dunkle Priester. Eine Nervenabtötung.* Het is het eerste, en laatste, nummer van één van zijn eigen tijdschriften, *Torpedo.* In 1917 publiceert Müller bij S. Fischer een toneelstuk *Die Politiker des Geistes* waarin opnieuw Kraus op de korrel wordt genomen.

antwoordt. Dat alleen al wijst op de aandacht die Müller op dat moment nog kreeg, en de voorzichtigheid waarmee hij aangepakt wordt. In een satirische ‘operette’ (*Literatur oder Man wird doch da sehn*, 1921), ook dit weer in antwoord op een toneelstuk van Müller, neemt Kraus een aantal jonge prominente Weense auteurs de hak, en weer valt op hoe sterk hij de nadruk legt op Robert Müller, optredend onder de veelzeggende spotnaam Harald Brüller.

Genoeg: tijdgenoten namen Müller serieus. Hij kompareert in het *Bestiarium* van Franz Blei uit 1924, en dat is zoiets als voor een Franse symbolist een plaatsje in de *Livre des masques*. *Tropen* werd door iedereen, die erover schreef, hogelijk geroemd. Maar lateren vergeten boek en schrijver, tot halverwege de jaren zeventig, als het tijdschrift *Die Pestsäule* een nummer aan Müller wijdt (1974-75), als de dissertatie van Reif over het exotisme verschijnt, met een hoofdstuk over *Tropen* (1975), en als Kamerbeek zijn artikel in de huldebundel voor Herman Meyer publiceert (1976). Naar verluidt betwisten op het ogenblik verschillende uitgevers elkaar de voorrang bij een heruitgave van *Tropen*, met als enige resultaat dat het boek opnieuw zijn kans op een glorieuze rentree ontnomen is. Een raadselachtig lot.

2

Wat is *Tropen* voor een boek? Ik zie geen kans dat in kort bestek duidelijk te maken, en stip alleen een paar punten aan die maken dat de roman uit zijn tijd naar voren springt. Dat er ook tijdgebonden elementen in te vinden zijn, zoals het exotisme à la J.V. Jensen (door Müller, en door heel Wenen[74], hogelijk bewonderd), toont Reif aan, al vallen ook hem de partikuliere kanten van *Tropen* veel meer op.

Als een breed opgezette analyse van het boek mijn doel was, zou ik aan de verhouding tussen ‘oud’ en ‘nieuw’ aandacht moeten besteden. Maar het gaat mij uiteindelijk om slechts één aspekt: de plaats die ‘prenatale’ beelden in het verhaal innemen. Wat ik verder over opbouw en denkbeelden te berde breng, dient om mijn opmerkingen dáarover een kader te geven. Ik zeg dit zo uitdrukkelijk, omdat ik van tevoren wil vaststellen dat mijn beschrijving de verhoudingen ongetwijfeld scheef trekt, en dat

74 Een kleine waarschuwing: dit is niet de Jensen (Wilhelm), waarover Freud in zijn *Gradiva*-studie spreekt, - wat voor mijn betoog jammer is.

er veel meer uit *Tropen* te halen is dan ik voor mijn doel nodig heb.

Over de stijl zeg ik alvast niets; kwaliteiten daarvan moeten blijken uit de uitgebreide citaten die ik geef. Alleen wil ik Musils *Nachruf* van '24 aanhalen; korter kan het niet:

Tropen wordt gekenmerkt door een kombinatie van 'animalische [und] geistige Kraft [...] die dieses Buch zu einem der besten der neuen Literatur überhaupt machen'. Musil spreekt, ook met betrekking tot het andere verhalende werk, van 'eine Fähigkeit sondergleichen [...], mit dem kürzesten und kühnsten Strich den geistigen Charakter von Menschen, Landschaften, Vorgängen, Problemen so scharf auszudrücken, dass man ihre Körperlichkeit einatmet' (Kreuzer 81: 298-299).

Musil doelt hier op het beeldende denken, waarvoor Müller zelf al, in de essayistische gedeelten van zijn roman, een term ontwierp (Phantoplasma)[75]. Ik ken geen ander boek, waarin de relatie tussen 'denken', 'ervaren' en 'beeld-vormen' zo haarscherp ontleed, en tegelijk in actu gedemonstreerd, wordt, en omdat het een probleemveld betreft dat in de literatuurwetenschap (en in andere menswetenschappen, zoals de geschiedschrijving) tot nu toe schromelijk verwaarloosd werd, mag *Tropen* alleen al hierom een onontgonnen goudmijn genoemd worden.

Wat Müller (steeds: zowel in betoogvorm als langs de weg van romangebeurtenissen) in verband met zijn 'Phantoplasma'-theorie te zeggen heeft over waarnemen en herinneren, is zo aktueel dat de lektuur er soms schokkend door wordt. De vertrouwde relatie tussen stimulus en respons bijvoorbeeld, wordt herhaaldelijk omgekeerd. De 'waarneming' van een serie gebeurtenissen, uiterst konkreet beschreven, wordt geanalyseerd als de *achteraf*-rechtvaardiging van een (door verdovende middelen aangebrachte) hersenprikkeling. Neurofysiologen hebben pas in de vijftiger jaren vastgesteld hoe groot de rol is die deze 'omgekeerde' gang van zaken kan spelen in zelfs de meest alledaagse waarneming, en langs experimentele weg heeft men niet vóór 1955 het zuivere geval dat Müller (herhaaldelijk) beschrijft tot stand kunnen brengen.[76]

75 Müllers eigen definitie (of tenminste die van een van zijn belangrijkste figuren) van 'Phantoplasma' luidt: 'das Bild gewordene System der zureichenden Erklärungen' (123), en dat is opvallend wetenschapsfilosofisch geformuleerd.

76 Het is altijd een beetje riskant, een romancier te prijzen omdat hij wetenschappelijke ontdekkingen lijkt te 'voorvoelen'. Stendhal is geen groot schrijver omdat hij 'op Freud vooruit loopt'. Aan de andere kant, het is niet zonder belang dat een schrijver ons langs verhalende, beeldende weg in een *ervaring* doet delen, die later door de wetenschap gelegitimeerd wordt. De waarheidssensatie die zo'n beschrijving teweeg brengt, is voornamelijk een gevolg van (stilistische) overtuigingskracht, maar *kan* te maken hebben met het intuïtief herkennen van nog onder de drempel van de ratio blijvende eigen ervaringen. Of, en wanneer, het laatste het geval kan zijn, daarover kan ik niets verstandigs zeggen. In dit boek komt de problematiek gedeeltelijk terug in hoofdstuk VII, bij de bespreking van psychoanalytische theorieën.

Het tegengestelde proces doet zich voor als de verteller van het hoofdverhaal, Brandlberger, zijn verslag van een hallucinerende droom afsluit met de mededeling: 'Ik had de werkelijkheid gedroomd', en als vervolgens blijkt dat de gang der gebeurtenissen niet rijmend te maken is, zonder aan te nemen dat bepaalde voorvallen die Brandlberger droomt, inderdaad gebeurd zijn, maar dan op een plaats waar hij zich onmogelijk kan hebben bevonden.

Wat gebeurt er 'in werkelijkheid', in *Tropen*? De vraag is vaak niet te beantwoorden. Op deze aporie is zelfs de kompositie van de roman grotendeels gebaseerd. Het verhaal begint met een kort voorwoord van 'Robert Müller', aantoonbaar niet geheel gelijk te stellen aan de auteur, vandaar de aanhalingstekens.[77] De inleider deelt mee, dat het hoofdverhaal een reisverslag is van een Duitse ingenieur, de al genoemde Brandlberger, die met een Hollander en een Amerikaan[78] het Zuid-Amerikaanse oerwoud intrekt, op zoek naar een schat die in een grot verborgen moet zijn. Een niet al te oorspronkelijk gegeven dus, Karl May-achtig zelfs. Maar dit stramien van het verhaal is gelukkig het enige trekje dat aan de (door Müller inderdaad bewierookte) Indianenromanticus doet denken. Of het moest de gewelddadigheid van sommige gebeurtenissen zijn: verschillende moorden waarvan wij Brandlberger (gedeeltelijk) mogen verdenken, al wordt dat weer in het schemergebied tussen werkelijkheid en hallucinatie gelaten.

Maar: maakt Brandlberger wel alles wat hij vertelt werkelijk mee? Als het verhaal voldoende op gang is om de lezer een idee te geven over wie en wat het gaat, blijkt dat de Duitser zelf van plan is, een boek (vermoedelijk: een essay) te schrijven dat *Die Tropen* moet heten. Is dat dan de tekst die *wij* in handen hebben, uitgegroeid tot een betogende roman? Men zou het aanvankelijk denken, maar dat is voorbarig. De komplikaties blijken steeds groter te worden, zozeer dat men deze oorspronkelijke veronderstelling moet laten varen. Een tweede figuur, de Amerikaan Slim, blijkt ook een boek te willen schrijven, en de titel is weer *Tropen.* Geen van beide figuren (evenmin als de Hollander die één ogenblik met weer datzelfde plan blijkt rond te lopen) beschikt echter over kennis van *alle* gegevens, die als gebeurtenissen meegedeeld worden. De lezer moet

77 Hierin volg ik Ingrid Kreuzer (in Kreuzer 81).

78 Deze kombinatie (een atlantisch bondgenootschap, zou men kunnen zeggen) is met beraad gekozen, en stelt Müller in de gelegenheid, zijn ideeën over de verhouding tussen de volkeren te ventileren.

voortdurend heen en weer schakelen met zijn 'waarheidsbeslissingen' tussen dat wat *Brandlberger* (als verteller of als personage) meedeelt en wat *Slim* vertelt, waarbij weer een extra verwikkeling vormt dat Brandlberger bij Slims verhalen meestal de toehoorder is. Om de ware toedracht van de meegedeelde gebeurtenissen vast te stellen, moet de lezer soms Brandlberger volgen (tot in zijn dromen en hallucinaties), dan weer Slim, hoewel diens *mededelingen* op andere plaatsen regelrecht in strijd zijn met *ervaringen* van Brandlberger. Het boek is daardoor niet als een gesloten struktuur van gebeurtenissen te beschrijven, maar bestaat uit verschillende 'sporen' die soms evenwijdig lopen, soms elkaar kruisen.[79] Juist deze 'open' struktuur van *Tropen*, waarin waan en waarheid, fantasie en werkelijkheid, steeds weer stuivertje wisselen, stelt Müller in staat, zijn figuren gebeurtenissen te laten meemaken die een illustratie, een afbeelding zijn van theorieën die op dat ogenblik nog niet bestaan, een 'Phantoplasma', om zijn eigen term te gebruiken. Maar deze theorieën zijn van tijd tot tijd later wel door de wetenschap gesanktioneerd.[80] Dat geldt ook voor Müllers 'psychologie'.

79 De lezer die in een meer gedetailleerde analyse van de opbouw van *Tropen* geïnteresseerd is, moet ik verwijzen naar de bijdragen van Ingrid Kreuzer en J.J. Oversteegen aan Kreuzer 81.

80 De verleiding is groot om enkele voorbeelden uit te werken, maar dat zou mijn betoog te zeer onderbreken. Als 'appetizer' geef ik enkele citaten die een suggestie kunnen geven van de, op dat moment nog onverwachte, denkbeelden waarvan *Tropen* overvol is:
'Unter Sprache verstehe ich jetzt das gesamte bildliche Ausdrucksvermögen' (p 155), een verbreding van het woord 'Sprache' waarmee bijvoorbeeld semiotici vertrouwd zijn, vooral als wij bedenken dat 'Bild' bij Müller omschreven kan worden als 'betekenisdragende voorstelling'. Sapir-Whorf duikt op in een, geenszins akademisch blijvende, stelling als deze: 'Ist es Ihnen entgangen, dass die Welt auf deutsch bereits anders aussieht als auf französisch oder englisch' (155). Kuhns paradigma is te herkennen in: 'Nur Wahrheiten, die Pace haben, gelten' (140); de aan de paardensport ontleende uitdrukking 'Pace haben' zou men kunnen weergeven met: in het algemene kultuurpatroon passend. Dat Müller gretig de beginnende diskussie onder wetenschapstheoretici volgde, vooral in de laatste jaren van zijn leven, wordt begrijpelijk als wij lezen: 'Beobachtung ist Postulat. *Forschung ist Konstruktion*' (133), en vooral deze meesterlijke afsluiting van een als juist geponeerde serie stellingen: 'Aber was bewiese das? Dass meine Theorie rund ist, sich selbst als Theorie behandelt [!], also vollkommen alle Chancen auf Wirklichkeit erschöpft' (157).
Natuurlijk denkt de lezer nu, dat ik achter ieder van deze citaten teveel zoek. Daarop kan ik alleen maar antwoorden met een aansporing om het boek te lezen (in de Weense Staatsbibliotheek bevindt zich een exemplaar); dan wordt zeker duidelijk dat ik heel voorzichtig ben in mijn beweringen.

Ik schrijf het woord ‘psychologie’ in de laatste zin hierboven tussen aanhalingstekens, maar de vraag is of dat bij een Weense auteur van de jaren '10 wel nodig is. Een zo in de openbare diskussies over kunst en wetenschap opgaand man als Müller heeft zonder twijfel kennis genomen van de denkbeelden van Freud en zijn leerlingen. (Of hij de openbare lezingen van de kring rond Freud ooit bij woonde, is mij onbekend.) Mijn aanhalingstekens willen alleen aanduiden dat ook op dit terrein (wetenschappelijke) kennis en beeldende fantasie bij Müller onontwarbaar verstrengeld zijn. Precies om die vermenging is hij voor mijn betoog interessant.

Het is bekend dat juist in de jaren voordat Müller zijn *Tropen* schreef, enkelen uit de omgeving van Freud artikelen publiceerden waarin de prenatale situatie en het verlangen-terug duidelijker dan in de *Traumdeutung* (1900) aan de orde gesteld werden.[81] Dat de drie avonturiers uit *Tropen*, met hun Indiaanse begeleiders, de schat zoeken in een *grot*, als eindpunt van een tocht door het oerwoud waarvan gezegd wordt: ‘Wohin anders reisen wir, als nach ruckwärts in unser eigenes Gedächtnis?’, dat sluit al merkbaar bij de Freudiaanse gedachtengang aan. De beschrijving van het moment waarop de drie de grot binnentreden is uit dat gezichtspunt klassiek te noemen, zozeer dat ik in de nu volgende citaten uit die passage (p 189 vlgg) met het zetten van uitroeptekens maar spaarzaam zal zijn:

‘Wir alle standen im Halbdunkel mit verstiegenen Haltungen da [...]. Die Felsenecke war von einem feinen Wasserstäubchenregen umsprüht. Elemente von Regenbogen hielten sich eine Weile in der Luft auf, wurden Augenblicke lang gleichsam materiell und verschwanden plötzlich, wenn die Dichtigkeit des Wasserschleiers in einem rhythmisch [!] wiederkehrenden Verhältnisse ab- und zunahm und den eindringenden Lichtschimmer nach Graden abblendete. Ein apfelgrünes Licht [!] beherrschte den Raum. [...] Wir bemerkten an unserem Wesen sofort einen Abzug. Irgend etwas an uns war weggegeben, wir fühlten uns getragen [!], ein wenig entkörperlicht.’ ‘Wir fühlten uns ausserordentlich wohl [...;] wir alle bogen uns in unhaltbaren Stellungen umher [...]. In diesem Augenblicke befanden wir uns selbst schier gewichtlos in diesem Medium; die verlorene Hörfähigkeit hatte einen Gewichtsverlust zur Folge. [...] Der Raum, den unsere Leiber füllten [!], entstand auf neuen Grundbedingungen. Ich erinnerte mich flüchtig, dass ich dieses

81 Zie ook hoofdstuk VII van dit boek, vooral pagina 158-160.

Licht in einer Vision gleichsam aus meinen eigenen Augen hatte hervorbrechen sehen.'

Het gezicht van de Hollander 'war apfelgrün, eine grosse apfelgrüne Aureole, lächerlich und lyrisch und in seiner Lyrik noch lächerlicher bis zum Schmerz.' Uit paniek barsten allen in lachen uit. 'Das Tosen [van een waterval buiten] dröhnte so laut, dass wir unser eigenes fischgleiches [!] Lachen nicht vernahmen'. Tenslotte verbreekt Slim als eerste de betovering: 'er sprang über die klitschigen Klippen und verschwand in dem Riss [!] des opalisierenden Wasservorhanges, der unafhörlich von oben nach unten glitt, dröhnend und zitternd wie eine Stahlplatte.

Wir drängten ihm nach. Hier war der Spalt. Als wir draussen standen, ging ein Wechsel mit uns vor. Die sachliche Tageshelle, die uns umgab, war uns willkommen, nicht uns, aber doch einem gewissen Teil unseres Sinnes. Sie war seine Heimat. Wir erkannten uns mitten in der Sonne, mit dem zähen quecksilbernen Wasserfladen im Rücken, wieder. "Was war dass?" frug der Holländer.

"Der Zweite Leib!" sagte Slim. "Wenn man einmal den ersten vermisst, - kann man hier immer noch in der Reserve hausen!"'

Buiten worden vooral de Europeanen overvallen door een immense zwaarte, een volstrekt onvermogen om zich te bewegen: 'wir fanden unsere Energielosigkeit selbstverständlich.' '[Der Djungle] war fremd und gefährlich. [...] Alles wuchs ins Riesengrosse.' (194-196). 'Alles Wesen war erschreckend sachlich in diesem [hellen] Lichte, befangen im nüchternen Ernste seines Daseins[82]' (197); de drie bevinden zich in een nieuwe wereld.

De tocht die zo tot een voorlopig einde, of liever een keerpunt, komt, begint, 180 bladzijden eerder, als de drie in hun kano door Indianen de rivier opgeroeid worden. 'Im Rücken schlugen die Ufer wie für immer zusammen' (17).

Natuurlijk, in mijn beweringen blijft het interpretatieve moment aanwezig: het is nog steeds *duiding* van taalgegevens, die in hun onmiddellijke presentatie iets anders uitdrukken. Maar, voorzover mij bekend, geeft Müller meer dan enige andere auteur in die tijd in de aanhef van zijn roman aan, dat hij met beraad de ervaringen van zijn vertelling in verband brengt met het biologische ontstaansproces. Hij bouwt de mededelingen die in die richting wijzen zelfs heel zorgvuldig op. Direkt na de laatst geciteerde zin over de rivieroevers die zich achter de

82 Bij deze formulering lijkt een verwijzing naar hoofdstuk 1, paragraaf 2 hiervóor mij niet misplaatst.

reizigers tijdens hun tocht stroomopwaarts sluiten, lezen wij: ‘Halt; was war das? Einen Augenblick lang rafften sich die eingeschläferten Geisteskräfte auf, die Lethargie platzte wie eine der Fruchtkapseln im brütendstillen Walde, sechs Sekunden lang fühlte ich mich so frisch und hell, als ginge ich auf dem Sonntagspflaster einer hübschen mitteleuropäischen Stadt und dächte einen unbekannten Gedanken.[83] Ich hatte eine blitzartige vorüberhuschende Erkenntnis, eine Erinnerung wollte sich formen, ein paar Vorstellungen liefen vage zu einem Urteil zusammen... und da wurde das weisse Licht des Tages grau for Weisse, es türmte wie zu einer sinnlichen Mauer von Widerstand, an der das Denken zerbrach’ (17).

Ik besef dat ik bijna tuchteloos citeer, maar voor mijn demonstratie heb ik materiaal nodig dat niet al te beknopt mag zijn, juist om demagogie te vermijden bij de samenvatting van passages uit een boek waarover vrijwel geen enkele lezer beschikt. Dat ik de voorgaande passus in zijn geheel afschreef, is vooral om het karakter van ‘doorbraak uit het onbewuste’ te laten zien, dat Müller het hele boek door aan zijn beschrijvingen van de kernmomenten[84] geeft. De vermelding van ‘zes sekonden’ is kenmerkend.

Volgende stap, een regel of vijftien verderop: ‘Der Gedanke, der meinen entwöhnten Kräften entglitt, bevor er unter dieser sengenden Hitze reif ward, er kam wieder, er machte sich lästig: plötzlich summten mir die Ohren von ihm, als hätte ihn einer ausgesprochen. Der Gedanke war: All dies hatte ich schon einmal erlebt. Diese milden müden Wasser hatten um mich gespüllt. Dieses scheinhafte Licht, diese Süsse, diese Laune, dieses Dämmern im Unausgesprochenen war nicht neu, es traf auf Erinnerung im Menschen, es war eine - Wiederholung. Wo aber, wo hatte ich diesen Zustand der Tropen, diese Szene willenlosen Wachsens durchgemacht, wo, wo?’. Ook de lezer nadert het inzicht waarom het gaat, maar hij vraagt zich natuurlijk nog steeds af, hoeveel meer hij leest dan ‘er staat’.

‘Ich habe eine heftige aber umrisslose Erinnerung. Ja, ich bin hier Bürger, hier stehe ich und falle ich, ich brauche mir vom Bewusstsein

83 Deze zin neemt bij de interpretatie van de verhouding tussen waarheid en waan een sleutelpositie in: hij laat de mogelijkheid open, het *hele* boek te lezen als de vermelde “unbekannte Gedanke”.

84 Men zou kunnen denken, dat ik juist door zo'n term als ‘kernmomenten’ de lezer ontoelaatbaar krachtig stuur, maar ik wijs er op, dat bijvoorbeeld ook Kamerbeek, die een totaal verschillende problematiek aan de orde stelt, precies *die* passages uit het verhaal licht.

nichts vorschreiben lassen [...;] ich bin doch dagewesen' (18). Maar: waar is 'hier' en 'da'?

'Dies alles sollte ich nicht kennen, diesen trägen Lass der Wasserpflanzen, die schwimmen, schauckeln und in dem Brudel vergehen möchten, alle diese fleischigen aufgelösten Körper von Blumen, Getieren und Wasserwesen, all dies Gelefze und dies Schlampampen, das so anschaulich ist, das ich mit der Haut erfasse, mit dem ganzen Leibe erlebe - dies alles sollte ich nicht kennen? [...] Dieses träge dumpfe Glück war mir ein alter lieber Freund, mir, der ich aus einer nervösen, in jeder Minute fatalen, aus einer so unbeschaulichen Stadt kam!' (19).

'Wie es dann endlich geschah, dass ich meinen Extragedanken vollerblüht zu Gesicht bekam, dass entzieht sich beinahe meiner Kontrolle. Nachdem ich mich zwei Tage lang appetitlos durch diese Misere hindurchgeschleppt hatte, wurde die Geschichte auf eins, zwei, drei erledigt'. 'Im Wasser trieb eine Welt des kleinen Grauens. Graugrüne Knorpel, wuchernde Blütennarben, Köpfe, die begonnen hatten sich zu spalten und aus deren klaffenden Hirnen es in winzigen spitzen Zungen starrte. Umgekrempelte Lappen, die sich faserten, Finger, zwischen denen Schwimmhäute wuchsen[85], regungslos lebende Leiber, Leiber von einem unheimlichen, unbeurteilbaren Leben, mit Spuren von Menschenähnlichkeit und Zügen, die nach Entwicklung drängten [...] - diese Fötusse, die halb geistreich und fähig, wissend und werdend, halb verlassen und zurückgeblieben, satt und seelenlos ein gestopptes Dasein von Möglichkeiten führten, träumerisch, träge, willenlos gedreht und von Nachgiebigkeit und Wohlsein trunken -

Ahh! Was war das - -

- als es auch schon licht in mir wurde, ja, geradzu überirdisch zu tagen begann. Das also war es! Das also war das Geheimnis, das ich mit diesen unlauteren, trügerischen Nährwassern der Tiefe gemeinsam hatte! Das also feierte ein Wiedersehen von Morgen und Abend des Lebens! Im Schachte meines Bewusstseins, im Berge meiner Herkunft schlummerte eine Stimmung aus der Vorzeit von Millionen Wesen, das mütterliche Säugen und Tränken des Stromes, die brütende Wärme der Zone, die hilfreiche Ruhe des Müssiggangs hatten meinem simplen Triebe geschmeichelt. Wie lange war es her:... dreiundzwanzig Jahre und neun Monate hatte ich zurückzugehen, dann hatte ich die Lebenshöhe eines dieser knorpeligen Zellenstöcke erreicht' (20). 'Alle diese Lebewesen, all dies Generelle um mich war einmal ich'. 'Gehe ich konsequent in

85 Merkwaardig feit: twee vingers van een van Müllers handen waren aan elkaar gegroeid, een aangeboren afwijking waar hij zelf buitensporig gevoelig voor was.

meinem Gedächtnis zurück, lasse ich allmählig das Bewusstsein fallen, so gelange ich zu dieser einen Tatsache: Ich bin ein naschhaftes Zellenbündel und liege im Wasser. Sie bildet den Kern meiner Vertrautheit mit jedem somnolenten Zustande' (21).

Mij dunkt, de vraag is niet òf het hier gaat om een terugtocht naar de prenatale staat, tot aan het moment van de konceptie zelfs (hoe anders de vermelding van 'negen maanden' te verklaren?), de vraag is alleen hoeveel van deze, ik gebruik het woord hier met extra-lading: denkbeelden, berusten op de lopende diskussies in psychologische kring, hoeveel daarentegen 'vondst' is, kreatief voortbouwen op de aanzet van Freud.[86]

4

Misschien zijn er lezers, die menen dat de geciteerde passages eerder wijzen in de richting van de biogenetische grondwet dan in die van de psychoanalyse. Inderdaad denk ik dat er nogal wat Häckel in de geciteerde beschrijvingen en redeneringen steekt, maar dan: hoeveel Häckel heeft *Freud* verwerkt? Nieuw is in ieder geval het beslissendste aspekt van 'Brandlbergers' overpeinzingen en sensaties: niet alleen staat de mens in een biologische ontwikkeling waarvan de *fysieke* resten aanwijsbaar zijn, maar ook *psychologisch* leeft het genetische verleden in onze geheugenopslag voort. De herinneringen zijn 'naar boven te halen', zijn dus in de termen van Freud 'vorbewusst'. Dit gaat niet alleen Häckel voorbij, maar ook Freud, die wel medeverantwoordelijk verklaard mag worden voor de beschrijving van ervaringen van voor de geboorte, maar, zeker op dat moment, niet voor de *herinnering* aan de geschiedenis van de menselijke *soort*, vanaf de eerste celvorming tot aan het heden.[87]

Dat een schrijver Freud als springplank gebruikt (neem ik nu maar even aan), is niet zo interessant, is nooit erg interessant. Wat indruk maakt, is

86 Dat ik Rank niet noem, is omdat deze zijn opvattingen over geboortetrauma en prenatale situatie pas tien jaar later opschreef. Terzijde wijs ik er op dat ook Svevo's *Zeno*, naar meestal aangenomen wordt de eerste 'psychoanalytische roman', nog een vol decennium op zich zal laten wachten. En daaraan wil ik weer toevoegen dat het niet onmogelijk is dat Svevo *Tropen* gelezen heeft; zijn jongere bewonderaar en vriend Roberto Bazlen (die zowel Musil en Kafka als Svevo voor Italië ontdekte, en die zijn jeugdvriend Eugenio Montale met het werk van Svevo in kontakt bracht, getuige Bazlen 71 en Carotenuto 77: 125) was al in zijn jonge jaren een bewonderaar van *Tropen*. Zoals velen heb ook ik voor het eerst door Bazlen van Robert Müller gehoord.

87 Fylogenetische verklaringen komen bij Freud pas later aan de orde, en hebben dan steeds betrekking op relationele aspekten, zoals de broederhorde en de vadermoord.

dat Müller de denkbeelden die hij kent, of voorzichtiger gezegd: gekend kan hebben, zoveel verder voert (tot aan wat men wel mag noemen: de ervaring van de konceptie[88]), en dat hij die ideeën bovendien op een zó konkreet beeldende manier hanteert, dat ook de lezer deze tocht het oerwoud in ervaart als een reis naar 'binnen'. De 'tropen' worden een '*Trieb*' genoemd, en met het onbewuste gelijk gesteld. De 'tropen' beschrijven is hetzelfde als het eigen onbewuste analyseren, en *dat onbewuste beslist over onze identiteit.*[89] Vandaar dat de laatste zin van de roman kan luiden: 'die Tropen bin ich!' (278). En vandaar dat het onmogelijk is een wending als de volgende op maar één manier, de letterlijke, te lezen: 'die Aufgabe [voor het schrijven van dit "reisverslag"] ist, die Allmählichkeit einer Wirkung tropischer Zustände auf ein nordisches Nervenleben festzuhalten; oder als Frage gestellt: Wie kann man auf distinguierte Weise verrückt werden?' (27). Ook de Surrealisten hebben dit boek tot hun schade gemist.

De gelijkstelling van het onbewuste met de voorgeboortelijke belevingswereld[90], het aanbrengen van een verband tussen het prenatale universum en de geschiedenis van de menselijke soort, de samenval van zelfinzicht en konkrete ervaring (zonder de aanname van een prioriteitsverhouding tussen ervaren en denken), - het zijn allemaal persoonlijke, kreatieve toevoegingen aan een op dat moment nog niet meer dan schetsmatig geformuleerde algemene theorie over het terugverlangen naar de paradijselijke staat van voor de geboorte.

De vraag, *hoeveel* 'kennis' en *hoeveel* eigen vinding er in Müllers (of Brandlbergers of Slims) redeneringen zit, is voor ons niet beantwoordbaar.[91] Men mag heel wat voorkennis aannemen, maar die kan niet *alles*

88 Aangezien Reichs ideeën nog in een ver verschiet liggen, is de beschrijving van juist weer de *herinnering* aan de konceptie zonder reserve een eigen vondst van Müller te noemen.

89 Helaas kan ik op de aan Jung herinnerende theorieën in *Tropen* over het vrouwelijke element in het mannelijke onbewuste niet ingaan, omdat het niets toevoegt aan wat ik in algemene termen over Müllers hantering van psychologische kategorieën wil zeggen. Maar er is zo veel in *Tropen* dat ik spijtig moet laten liggen.

90 Gelijkstelling, ik herhaal de waarschuwing nog eens, niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, in redenerende termen, maar vooral langs de weg van beelden/ervaringen, Phantoplasma's. Mijn doelstelling roept voortdurend het risico op dat dit kreatieve, beeldende aspekt van *Tropen* tezeer op de achtergrond raakt; ik hoop dat de citaten een zeker tegenwicht bieden tegen deze overbeklemtoning van het diskursieve element. Voor sommige, veel later ontwikkelde, vakpsychologische (psychoanalytische) theorieën die de prenatale ervaringen en het onbewuste bij elkaar brengen, zie hoofdstuk VII.

91 In bijlage II laat ik zien hoe problematisch een uitspraak over een eventuele invloed van Freud op Müller (of omgekeerd!) is.

verklaren. Op zijn minst is er, zoals wij zagen, ook het een en ander aan te wijzen dat pas veel later inzet van vakpsychologische diskussies geworden is (of zelfs, wie weet, nog moet worden).

Als lezer worden wij genoodzaakt om, op grond van expliciete verwijzingen naar de foetale wereld, het idioom van de prenataliteit in te zetten, en nog veel meer idiomen maar dat is mijn onderwerp nu niet. De vraag, of wij dat doen met meer voorkennis dan waar de schrijver over beschikte, is vaak niet te beantwoorden, en voor ons lezersgedrag ook niet beslissend, tenzij wij speciaal uit zijn op de historische rekonstruktie van de schrijver-lezer relatie anno 1915.

Wij zijn, zo te zien, bij hetzelfde punt beland als in de beschouwingen over Lucebert. Maar daar heb ik de thematiek van prenataliteit en dood, van de overschrijding van de grenzen van het leven, in verband gebracht met de *poëtische* schok of sensatie. Als het in *Tropen* niet anders ligt[92], zal ik die term 'poëtisch' moeten terugtrekken. Haast zou ik zeggen: dan kan ik opnieuw beginnen.

Veel in *Tropen*, zelfs soms het taalgebruik, doet denken aan de besproken dichters. Een zin als: 'Die Sterne [...] *traten in meinen Körper ein*' (119), of: '[der] Zauber einer begehrten Frau, der *goldene Tore* vor *himmelblauen* Schicksalen aufspringen lässt' (25, de kursiveringen zijn van mij) roept visuele herinneringen op aan Marsman en Lucebert.[93] Maar één ding is fundamenteel anders: de rol die de 'weg' van de lektuur speelt bij het totstandkomen van de sensatie van orde of ordeverstoring. Zeker, ook bij Müller is de dosering van de informatie van belang voor de lezer, om ten volle doordrongen te raken van datgene wat er gezegd wordt. Maar het blijft informatie, mededeling *over* de sensaties die de verteller doormaakt;

92 Dat 'prenataliteit' en 'dood' ook bij Müller aan elkaar verbonden zijn, kan ik alleen vluchtig aanstippen door te verwijzen naar pagina 135 hiervoor ('Morgen und *Abend* des Lebens'). Ook over het verband tussen 'terug-verlangen' en 'erotiek' is in *Tropen* heel wat te vinden. Eén citaat, weer een expliciete standpuntsbepaling van de verteller: 'mein Verhältnis zu dieser Umgebung [van de tropische rivier met al dat halve en hele, bijna gore, leven] hatte einen erotischen Beigeschmack. In den ersten zwei Tagen war es eine Leidenschaft gewesen. Ich ahnte die Tiefe, ich suchte sie. Das mütterlich Nährsame der Landschaft, dämonisch an Urerinnerungen rührend, hatte den stechenden Zauber einer begehrten Frau [...]. Die Natur war hier erkenntlich an dem Reiz der Gebärerin, in der ein Mann die ersten Anfänge und letzten Bedeutungen des Ichs sucht' (25).

93 Ik kan ook nog citaten leveren over de tegenover elkaar gestelde 'Unterwasserwelt' en 'Luftraum', over een onweer onder de waterspiegel, over zon en maan en hun tegengestelde werking, maar dat zou het omgekeerde effekt hebben van wat ik bereiken wil: er is namelijk teveel overeenstemming om door middel van enkele voorbeelden een indruk daarvan te geven.

de lezer kan daaraan deel hebben door die informatie zo volledig mogelijk in zich op te nemen, en de geleidelijkheid in de dosering vergroot de kans op inleving voor die lezer. Maar de segmentering van de informatiestroom is niet *zelf* de bron van de sensatie van harmonie of disharmonie. Die wordt niet in de leeshandeling ervaren, maar meegedeeld. Juist de vermelding van het plotselinge, invasie-achtige, karakter van dit soort ervaringsmomenten ('zes sekonden'), momenten die steeds beginnen met een vreemd-worden van de omgeving wat vervolgens omgezet wordt in een diepgewortelde herkenning, waarop weer uiteenzettingen over de reakties van de verteller op zijn gewaarwordingen volgen, bewijst dat het gaat om min of meer beeldende *beschrijvingen van* ervaringen. Men zou kunnen zeggen: zoals Bloem meedeelt dat hij (nu ja: zijn 'lyrische ik') 'domweg gelukkig is in de Dapperstraat', zo deelt Müller mee hoe zijn personages hun ('ware') realiteit ervaren, maar dat is slechts één van de manieren waarop Bloems gedicht de ervaring overdraagt. Dat wat ik kenmerkend genoemd heb voor de poëtische sensatie is in *Tropen* niet aan de orde, namelijk dat vooral de gang van de lektuur, en niet de inhoud van de informatie, bepaalt welke belevenis de lezer ondergaat.

Daarmee is de mogelijkheid gegeven om vast te stellen op welk plan de harmonie-sensatie, de lezersreactie van: 'alles klopt'[94], ondanks al die hallucinaties, dromen, dagdromen, fugues en toevallen haast, in *Tropen* tot stand komt.

Hiervóor heb ik vastgesteld dat een sluitende interpretatie van *Tropen* niet mogelijk is. Dit lijkt in tegenspraak met de bewering dat de lezer 'harmonie' ervaart. Op het plan van de relaties tussen de gebeurtenissen is dat inderdaad *niet* het geval. Maar juist die inkompatibiliteit van de beschreven situaties wordt op twee niveaus mogelijk en aanvaardbaar gemaakt. In de eerste plaats op dat van de beschrijvingen zelf, en vervolgens op het plan van de reflektie op de beschreven voorvallen. De werkwijze van Müller is bijna steeds zó: Eerst worden de sensaties die een personage, vooral Brandlberger, ondergaat, via de weergave van komplexe, zintuiglijke ervaringen/beelden meegedeeld. Brandlberger begrijpt zijn werkelijkheid door haar op een bepaalde wijze te zien; en door die wijze van zien tot uitdrukking te brengen, doet hij ook ons delen in de ervaringen zelf. Een voorbeeld uit de geciteerde passages: de rivier zou natuurlijk ook heel anders waargenomen en beschreven kunnen

94 De vaststelling, dat ondanks alle tegenstrijdigheden de *Tropen*-wereld de lezer overtuigend voorkomt, is weer in eerste instantie introspektief, maar wordt ondersteund door de konstatering dat vrijwel alle auteurs die aan Kreuzer 81 meewerkten expliciet over de geloofwaardigheid van de roman spreken, of, impliciet, deze aannemen door er verklaringen voor te zoeken.

worden, dan in de eerste bladzijden van het verhaal gebeurt. Voor ons, als lezers, is de zienswijze tegelijk al gedeeltelijk een portret van de kijkende, maar voor hem is er alleen maar door die manier van kijken orde in zijn ervaringen aan te brengen. Dat Müller zich het uitzonderlijke van zijn opvattingen m.b.t. de werkelijkheidswaarneming, in de wetenschap bepaald nog geen gemeengoed in die jaren, bewust was, kan men opmaken uit de al eerder geciteerde, en inmiddels naar ik hoop begrijpelijker geworden, definitie die hij geeft van 'Phantoplasma', dat begrip waarin de subjekt - objekt tegenstelling opgeheven is, en met behulp waarvan Müller probeert te fixeren hoe onze werkelijkheidswaarneming door innerlijke voorstellingen van de wereld gestruktureerd wordt[95]: 'das *Phantoplasma* [ist] *das Bild gewordene System der zureichenden Erklärungen*' (123). De waarnemingen worden '*verklaard*' door het systematische voorstellingsverband waarin de waarnemende ze plaatst.

Door de 'beelden' op zich te laten inwerken, krijgt de lezer deel aan de ervaringswereld van de personages, hij begrijpt hun wijze van zien en dat is de belangrijkste stap naar inzicht in een ander mens. De orde-sensatie van de lezer wordt bepaald door de aanvaarding van de ordenende wijze van waarnemen (niet zelden: volgend op een volstrekte ordeverstoring) van de personages.

De volgende stap is in *Tropen* meestal dat de verteller zich in bespiegelingen *over* zijn ervaringen verliest. De koncentratie, de heftigheid van de ervaringen, maakt dat zij niet te dicht opeengestapeld kunnen worden. Het manko van zo veel expressionistische verhalen is juist dat dit wèl gebeurt, en dat leidt tot een presentatiewijze die bij een roman het onmogelijke zou vragen van de lezer. Er bestaan dan ook nauwelijks expressionistische romans. Juist door de mülleriaanse onderbrekingen echter wordt een nieuwe explosie mogelijk, en daarmee effent de schrijver zich de weg voor de romanvorm, zonder de intensiveringsmogelijkheden van de sprongsgewijze identifikatie personage-omgeving los te laten.

Bovendien *verbinden* de ingeschoven redeneringen de 'phantoplastische' passages aan elkaar. De argumenterende gedeelten laten zich als een essay over herinneren, waarnemen, de rol van het onbewuste lezen; en precies dat 'hybridische' karakter maakt het verhaal *als geheel* voor de lezer tot een geordende ervaring: het meemaken van een proces van

95 Dat Schopenhauer aan bepaalde gedachten van Müller mede debet is (en Nietzsche niet minder) vermeld ik alleen par acquit de conscience. Over Müllers filosofische bronnen en verwantschappen zou misschien nog meer te zeggen zijn dan over de psychologische.

zelfanalyse, waarvan de - in een *beeld* gestelde - slotsom ‘die Tropen bin ich!’ het karakter krijgt van een Q.E.D.

Ik heb uitgewijd over de ‘orde-sensatie’ bij de lezer, om duidelijk te maken dat deze opgeroepen wordt door de mededeling van de (direkte) ervaringen en van de reflektie daarop, en niet door een bepaalde leeswijze. Müller komt daardoor eerder terecht in de groep Huxley-Ter Braak-Sartre-Hamelink de verteller (fiktioneel en niet-fiktioneel broederlijk bijeen) dan in de groep Nijhoff-Marsman-Lucebert-Hamelink de dichter. Waarover zij spreken, dat kan dan wel hetzelfde zijn, maar wat de lezer uit zijn lektuur haalt, dat is niet hetzelfde. Een beetje op de spits gedreven: Huxley, Ter Braak, Sartre, Müller spreken over ervaringsmomenten die poëzie hadden kunnen worden (bij de beschrijving van de grot gebruikt Müller het woord ‘lyrisch’), zij hanteren materiaal dat ‘poëtisch geprivilegieerd’ is, maar zij kiezen niet de weg van het gedicht. Daardoor zijn ‘vorm’ en ‘thema’ bij hen veel direkter op elkaar betrokken dan in een gedicht: de ‘vorm’ is de meest adekwate manier om de ‘inhoud’ gestalte te geven. Door de zelfstandige werking van de poëtische vorm tijdens het leesproces kan die relatie bij gedichten juist veel losser zijn. Een onharmonische werkelijkheidservaring kan, voor de lezer op betekenisniveau toegankelijk gemaakt in zijn vreemdheid, toch door de leeswijze omgezet worden in een harmonie-ervaring, en omgekeerd; ook parallelisme is natuurlijk nog altijd mogelijk.

Ik hang veel op aan één roman; en aan één lezer. Net als bij Lucebert is een breder perspektief noodzakelijk om mijn gedachtengang aan minder incidenteel materiaal te verduidelijken. Om een andere stem te laten horen, kies ik Hartkamps Maatstaf-artikel over Vestdijk (1971). Van één roman is dan in elk geval geen sprake meer; en de positieve respons van Vestdijk-kenners op Hartkamps essay bewijst dat vele lezers zijn denkbeelden aanvaardbaar vinden.

5

Dat Hartkamp voor een deel over hetzelfde spreekt als ik, bewijzen al de citaten die hij ter adstruktie kiest. Twee voorbeelden. Uit *Een Alpenroman*: ‘een diepe en ongekende zelfvervreemding’; *De koperen tuin*: ‘[ik] leefde nog maar in deze oneindige tegenwoordigheid van iets dat ik niet zelf was en dat meer mijzelf was dan mijn eigen persoon’.

Hartkamp vat zijn bevindingen samen in de volgende termen: ‘Deze spanning tussen ik en meer-dan-ik, en tussen doodgaan en herboren

worden - die merkwaardige gemoedstoestand waarin het ik-besef heviger wordt en vager tegelijk - zal steeds typerend zijn voor een naar vereenzelviging strevend subject' (218). In deze voortreffelijke formulering toont Hartkamp zich een van die 'gelijkgestemden' waarvan Vestdijk zelf vaststelde dat zij de enige zijn aan wie men bepaalde sensaties kan overdragen. De door Hartkamp gesignaleerde vereenzelvigingsdrang kan Vestdijks belangstelling voor het Boeddhisme helpen verklaren, en ook zijn terughouding tegenover Christendom en psychoanalyse. Rationaliteit differentieert, scheidt subjekt en objekt. En (Vestdijk in *De toekomst der religie*, p 169): 'Mystiek heeft betrekking op autonome, als zoodanig onuitsprekelijke *zielstoestanden*, die men ervaren kan, - als men het geluk heeft, - maar die men niet aan anderen kan mededeelen. Derhalve kunnen we ook niet zeggen, of deze zielstoestanden gevoelens zijn, dan wel inzichten of intuïties, - het is misschien maar het veiligst aan te nemen, dat zij aan al deze functies in gelijke mate deel hebben, en een hoogere synthese vormen, een psychische "totaliteit" van datgene wat in de psychologie van elkaar wordt onderscheiden.' Hoewel het wat kras is, om Hartkamps 'vereenzelvigingsdrang', mijn 'harmonie-ervaring' en Vestdijks 'mystiek' zonder speling aaneen te koppelen, hoop ik dat men zowel het Hartkamp-citaat als Vestdijks eigen uitspraak zal herkennen als verwant aan mijn omschrijvingen, juist waar die een tastend karakter kregen, en vaak alleen door citerend 'wijzen' toegelicht konden worden.

'Vereenzelviging' (ook Vestdijk zelf gebruikt dat woord even na de door mij geciteerde passage), 'identifikatie', het zijn heel bruikbare woorden om het bedoelde streven te omschrijven *vanuit de auteur*, au fond drukken zij hetzelfde uit als mijn 'overwinning van de disharmonie', overbrugging van de afstand tussen het ik en de vervreemde omgeving.[96] Des te opvallender, dat Hartkamp deze identifikatiedrang in verband brengt met het terugverlangen naar de prenatale staat. Hij zet zelfs het werk van Vestdijk vrijwel geheel in die sleutel.

Daarin zal ik hem niet tegenspreken. Integendeel, het betoog overtuigt mij, behalve op één punt: voor Hartkamp is het terugstreven naar de moederwereld een *verklaring* voor de vereenzelvigingsdrang die hij in

96 In bijna al Vestdijks romans komen zinnen voor die een moment van bliksemsnel inzicht verwoorden; juist de overbrugging van de afstand tot de ongrijpbare werkelijkheid is daarin aan de orde. Een, in zijn paradoxale formulering kenmerkend, voorbeeld is de overpeinzing van Wegener uit *De schandalen* bij het lijk van zijn vrouw: 'Zij was toch een mens, al was zij zijn vrouw'. Hartkamp 71 en d'Oliveira 67 wijzen uitdrukkelijk op deze eruptieve wendingen in Vestdijks meestal 'stromende' proza.

tientallen citaten overtuigend aanwijst. Daarin negeert hij, dunkt mij, een waarschuwing van Vestdijk zelf, en houdt geen rekening met een ingewikkelder relatie tussen 'psychische gesteldheid' en 'vitaal streven'. Vestdijk was uitzonderlijk goed op de hoogte van psychoanalytische theorieën (waarvan hij juist de eenzijdige gerichtheid met terughouding bejegende), maar ondanks dat onloochenbare feit kiest Hartkamp de oplossing van de psycholoog, die uit één grondsituatie alle (in dit geval literaire) uitingen van een persoonlijkheid afleidt. Alleen al het begin van *Sint Sebastiaan* (de spenings-situatie) wijst er echter op dat Vestdijk vaak zijn theoretische kennis, en die van de lezer, gebruikte om een romansituatie op te bouwen. Het lijkt mij onmogelijk om die passage te lezen als een invasie vanuit het onbewuste. Hier wordt het psychoanalystische apparaat, het 'idioom', ingezet, en wie dat niet herkent zal de hele scène maar een zonderling spektakel vinden.

Daarmee wil ik Hartkamp niet het recht ontzeggen om het prenatale verlangen als een komponent van Vestdijks psyche, of zelfs als de kern daarvan, aan te wijzen; dat is, van een psychologisch standpunt uit, misschien wel waar. Maar het is *niet* af te leiden uit de, overtuigend gedemonstreerde, identifikatiedrang.[97] De procedure van Hartkamp: vereenzelvigingsstreven en *dus* prenataal verlangen, is te reduktief. De verhouding kan ook omgekeerd zijn: identifikatiedrang en dus gebruikmaking van een algemeen kultuurgoed, de prenataliteitstheorieën. Voor de *lezer* is de laatste formule de verstandigste, en daarbij kan hij heel goed de vraag openlaten of in een konkreet geval aan het gebruik van een bepaald idioom een specifieke psychische konstellatie ten grondslag ligt. Dat is, met alleen romans en gedichten in de hand, niet uit te maken, en een lezer hoeft over zo'n zaak ook niet te beslissen. Doet hij dat wel, dan komt hij in de kortste keren bij al te abrupte formuleringen als: Vestdijks interesse voor het Boeddhisme en de mystiek kunnen verklaard worden als uitvloeisels van zijn prenatale verlangen, en ook de sleutel tot zijn literaire oeuvre is daar te vinden. Dat is uiteindelijk een terugval op de oude psychoanalytische positie die ervan uitgaat, dat literaire uitingen versluierde, symbolische, mededelingen zijn van een inhoud die ook in andere vorm (bijvoorbeeld: door de psychiater, in zijn verslag) over te dragen is. Juist als men de 'mystieke' komponent in Vestdijks werk, via de term 'vereenzelviging', heeft aangewezen[98], is deze reduktie tot één

97 Dat een zo frekwent voorkomend motief voorbij de personages, naar de auteur zelf, wijst, daarin wil ik Hartkamp wel volgen, al zal doorgaans ook op dat punt behoedzaamheid geboden blijven.

98 Vestdijk zelf gebruikt in *De toekomst der religie* ook nog de term 'extase', die men eveneens bij Nijhoff en vooral bij Van Ostaijen in verband met mystiek en poëzie tegenkomt.

verklaringsprincipe een ongewenste vereenvoudiging. De onuitspreekbaarheid van de 'boodschap' wordt erin miskend, wat, in Vestdijks eigen woorden gezegd, het 'lyrisch beginsel van de roman' (een begrip dat bij hem samenhangt met 'zelfrealisatie'[99]) geweld aan kan doen.

Al ben ik het niet eens met het verklarende karakter dat Hartkamp aan de prenatale konstellatie toekent, in de vaststelling dat de door hem geciteerde passages vaak ondubbelzinnig vervreemding en identifikatie verbinden aan woorden die naar het prenatale universum verwijzen, volg ik hem zonder aarzeling. Dat is des te treffender waar Vestdijk *nergens* expliciet die binnenmoederlijke wereld noemt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Robert Müller, bij wie de inzet van het idioom daardoor moeilijker te vermijden is.[100]

Hartkamp vindt blijkbaar het prenatale karakter van zijn citaten evident (hij noemt nergens psychologische vakliteratuur ter staving van zijn beweringen), en dat wil zeggen dat ook hij zonder verder betoog aanneemt dat hier sprake is van taalmiddelen, waarover iedere lezer in principe beschikt. Voor mijn betoog is het feit, dat Hartkamp met de grootste vanzelfsprekendheid het prenatale idioom inzet, belangrijker dan de psychologische these die niet op die lezershandeling betrekking heeft, maar op een veronderstelde psychische status van de auteur. Hij zal werkelijk de enige niet zijn die op dit punt zo argeloos is.

99 Het woord 'zelf' bij Vestdijk, ook vaak in samenstellingen verwerkt, zou een afzonderlijke analyse vergen, getuige *Het wezen van de angst.*

100 Misschien is dit weer zo'n punt, waar van inzetten van een 'frame' kan worden gesproken. De lezer gaat Müllers tekst met de uitspraken van psychoanalytici vergelijken, zet hem soms *naast* de psychologen neer. Bij Vestdijk is het de beschouwer Hartkamp die in het psychologen-kamp terecht komt.
Het bezwaar, dat de term 'frame' zou kunnen impliceren dat men Müllers tekst *begrijpt* door de prenataliteitsdiskussie in de lektuur te betrekken, blijft echter onverkort bestaan. Ook in *Tropen* wordt gemikt op een verderwegliggend doel, en ook daar spreek ik dus liever van (onvermijdbaar) idioom.

Balans

Ik ben, nu eens argumenterend dan weer tamelijk willekeurig tussen alternatieven kiezend, op een punt aangekomen waar ingrijpende konklusies onvermijdelijk lijken. Het is verstandig, even stil te staan om de balans van onze bevindingen op te maken, wat niet alleen betekent: vaststellen wat aangetoond is, maar ook: wat voorlopig niet verder gekomen is dan een bewering, en bovendien: welke noodzakelijke stappen nog niet gedaan zijn.

In de paragraaf over Vestdijk, bijvoorbeeld, zeg ik dat de oplossingen van de psychoanalyticus, waarbij Hartkamp zich aansluit, voor mij ongewenst reduktief zijn, omdat zij zich beperken tot de *thematiek*[101], en deze bovendien steeds verklaren uit een paar oerschema's. Bij Hartkamp heeft dat ondermeer ten gevolge dat hij geen verschil maakt tussen de identifikatie in de romans van Vestdijk en die in zijn poëzie. Daartegenover stel ik dat een zienswijze, waarbij psychoanalytische kennis als *materiaal* beschouwd wordt, weliswaar een minder overzichtelijke voorstelling van zaken oplevert, maar dat de winst van die verwikkelingen niet gering is: een beter inzicht in de specifieke werkingsmogelijkheden van literatuur, en een koppeling daarvan aan waarneembare ('formele') verschijnselen.

De keuze is duidelijk. Vanuit de konstatering dat de verwoording van mijn leeswijze van een aantal gedichten gedeeltelijk aansluit bij de psychoanalystische beschrijving van de wijze waarop het prenatale verlangen zich in bijvoorbeeld dromen manifesteert, zijn er eigenlijk maar twee mogelijkheden, wanneer ik afzie van de skeptische stelling dat het allemaal alleen met mij en niet met de gedichten te maken heeft:

Of: de psychoanalytische theorieën over het universele 'thema' prenata-

101 Freud nam geruime tijd principieel het standpunt in, dat over de techniek van de kunstenaar evenmin als over de kreativiteit als proces door de psychoanalyticus iets zinnigs gezegd kan worden.
Groeben laat zien dat velen juist tegen het reduktieve karakter van psychoanalytische theorieën in verzet gekomen zijn (Groeben 72: 114).

liteit in de menselijke psyche worden door die gedichten bevestigd, of: auteurs als Lucebert en Müller hebben in een of andere vorm de psychoanalytische duidingen leren kennen, en maken gebruik van de extra-lading die daardoor sommige woorden en beelden krijgen. Zij brengen dan niet het prenatale verlangen zelf onder woorden, maar hanteren de termen waarin dit besproken pleegt te worden om iets *anders* te zeggen.

Ik heb voor het tweede 'of' gekozen, maar wat, als de psychoanalytici, en Hartkamp met hen, nu eens *gelijk* hebben? Dan zou ik het mij, en de lezer, nodeloos moeilijk maken, door te zoeken naar iets dat misschien helemaal niet te vinden is, en door dat, wat al gevonden is, tot niet meer dan dichterlijk materiaal te verklaren, waarvan de literatuurwetenschapper wel kennis moet nemen om zijn problemen te kunnen formuleren, maar dat aan de oplossing van die problemen zelf even weinig kan bijdragen als, zeg, het woordenboek of kennis van de aanvaardbare zinskonstrukties.

Wat is er eigenlijk tegen de stelling in te brengen, dat de 'inzet' van een idioom pas mogelijk is als in dat 'idioom' een bepaalde houding tegenover de wereld opgesloten ligt, zodat de uitdrukking eigenlijk niet anders te karakteriseren is dan als een overbodig pretentieuze omschrijving van wat in taalgebruik pleegt te gebeuren? Is de bruikbaarheid van een idioom niet juist, op zijn minst mede, afhankelijk van de geldigheid van de theorieën die er aan ten grondslag liggen? Dan verdwijnt de tegenstelling tussen de twee zojuist genoemde mogelijkheden en komt een vraag in zicht waarmee ik het niet gemakkelijk zal hebben: hoe hecht is de psychoanalytische theorie over het prenatale verlangen (en het geboortetrauma) gefundeerd? Welke middelen heeft de literatuurwetenschapper, die zelden of nooit tegelijk vakpsycholoog is (ik ben het in ieder geval niet), ter beschikking om de gebruikswaarde van dergelijke theorieën vast te stellen? Als hij mag aannemen dat zij stevig in elkaar zitten, kan niets hem beletten om op dat fundament van een psychologische prenataliteitstheorie literatuurwetenschappelijke (deel)theorieën te grondvesten. Feitelijke observaties, die zo'n theorie kunnen ondersteunen, zijn er genoeg beschikbaar, dat heb ik hoop ik duidelijk laten zien. Als het prenatale verlangen en het geboortetrauma universele komponenten van de menselijke psyche zijn, is het nauwelijks te verwonderen dat signalen ervan in de literatuur voorkomen. En wanneer de frekwentie van die tekens zo groot is als bij Lucebert en bij niet weinig anderen, komt de vraag op of dat dan niet veelzeggend is, niet zozeer voor de psyche van de auteur (daarmee zijn ook vele psychoanalytici voorzichtig geworden), als wel voor een bepaald soort literaire teksten.

Een literairwetenschappelijke (deel)theorie komt dan inderdaad in het verschiet.

Werkelijk, het perspektief dat zich hier opent mag aanlokkelijk heten. Hoe vanzelfsprekend wordt de stelling dat poëzie het onuitsprekelijke verwoordt, als zij betrekking heeft op een taalloos universum! Hoe begrijpelijk is die steeds weer gesignaleerde neiging tot afsluiting, 'autonomie', 'hermetisme', bij een taalaktiviteit die de affektieve reproduktie van de binnenmoederlijke wereld ten doel heeft! Hoe verrassend wordt de observatie van Wolfgang Kayser dat het versritme te maken heeft met de hartslag (Kayser 68: 10-12), vooral als men deze kombineert met de stelling, bekend van Housman, van Bloem, van Van Eyck en van zo vele anderen, dat dit ritme de poëtische wereld *konstitueert.* Een gesloten heelal waarin het ritme van de hartslag pulseert, de hartslag van de moeder, misschien gekoppeld aan de snellere tussenslagen van de ongeborene...

De gedachte is voor uitbreiding vatbaar. Dat wat ik de harmoniesensatie heb genoemd, kan beschreven worden als de direkte reproduktie van de prenatale lust. Het andere poëzietype, dat van de verhevigde vervreemding kan dan uiteindelijk ook wel op die wereld van verzoening gericht zijn, maar de dichter, en met hem de lezer, moet op de weg terug de katastrofale explosie van het geboortemoment passeren. Het hangt er maar vanaf, hoe moeilijk de dichter het heeft gehad bij zijn geboorte.[102] En: sommige dichters pogen slechts, het paradijs terug te winnen, andere doen de geboorte steeds opnieuw over, en dit keer beter dan die fatale eerste maal. Lezers leven dat mee. Vergelijk datgene wat ik in mijn eerste hoofdstuk zei over de effekten van de poëtische schok met Grunbergers beschrijving van het gedrag van patiënten na een geslaagde (euforische) zitting: 'Something else we have all observed is how patients characteristically behave after the end of a session, especially the very early sessions. When the patient gets up from the couch, he glances about vacantly: he seems disoriented and in doubt, as if he felt a little dizzy. Some stagger and clasp their forehead, like someone trying to collect his thoughts. The disorientation is not only spatial: they seem to lose all sense of time as well' (Grunberger 79: 41). Hier kan dan bovendien nog aan toegevoegd worden dat Rank (24: 10) de analytische situatie gelijkstelde aan de prenatale!

102 Het zou natuurlijk vervelend zijn als de uitgangspositie: iedereen wordt geboren, dus het trauma komen wij ook bij iedereen tegen, ontkracht werd doordat bijvoorbeeld de voorman der vijftigers ter wereld is gekomen door een ingreep die dan wel heel ter zake 'keizerssnede' genoemd wordt: het zwaarst wegende argument zou wegvallen...

En nog verder kan de psychologie ons voeren. Niet *alle* literatuur weerspiegelt het terugstreven naar het veilige moederland, ook het vaderland heeft zijn dienaren, maar die zijn vechtlustiger. Op die wijze komt ook die andere 'Urszene' aan bod, waaruit de oedipale strijd met de vader voorkomt. Hoeveel hindernissen moeten romanhelden niet overwinnen; denk aan *Nooit meer slapen*, waarvan het slot trouwens door velen freudiaans geduid is! De strukturalisten hebben op die kweeste-situatie, in het voetspoor van Propp, hun beschrijvingsmodellen gebaseerd. Lang niet altijd bereikt de held zijn doel, niet zelden delft Oedipus het onderspit (weer: Hermans).

Een zoektocht naar de graal, het 'moedervat', gedwarsboomd door de afgezanten van de vader: er moeten romans bestaan waarin de twee oersituaties beiden even krachtig aan bod komen. En zowaar, zij bestaan; ik heb er zelfs een besproken: *Tropen*, met, ik waarschuwde er al voor, een eenzijdige interesse voor 'de tocht terug'. Ik zou het hele boek opnieuw kunnen beschrijven vanuit het Oedipus-motief, en dan laten zien hoe Brandlberger zich vaak als de, soms gehoorzame soms opstandige, zoon van Slim gedraagt, en navertellen waarom hij hem tenslotte doodslaat. Twee allesoverheersende tendenzen in de literatuur, zoals ook in het leven: een overzichtelijk grondschema. Dat de gerichtheid op dat altijd kortdurende moment van herstel van de prenatale toestand, laten wij het de lyrische tendens noemen, zijn kansen vollediger kan benutten in de formele geslotenheid van de poëzie waarin de tijd stilstaat (Maatje), het ritme overheerst, dat kan toch geen verbazing wekken? En dat de strijd tegen de vader het beste omgevormd kan worden tot de epische struktuur van (in onze tijd) de roman, een strijd die nooit werkelijk beslecht kan worden, behalve door een al dan niet symbolische vadermoord, of door de definitieve nederlaag die de dood is, het lijkt al even plausibel.

Lyrisch en episch, prenataal en oedipaal: zijn daar dan eindelijk de universele kategorieën te vinden, waarnaar genre-theoretici, die zich niet bij het toeval van de geschiedenis kunnen neerleggen, al eeuwen zoeken? Een autoriteit, Beutin, verzekert ons met nadruk (maar zonder argumentatie) dat de psychoanalyse 'besonders zum Problem der Gattungen [Relevantes] beizusteuern [hat]' (Beutin 72: 35).

Voordat ik kan bespreken wat wij, als literatuurbeschouwers (critici en wetenschappers), met de bijeengebrachte feiten kunnen doen, moet ik dus aandacht besteden aan de status van psychoanalytische theorieën, en vanwege mijn uitgangspunt doe ik dat met bijzondere nadruk op de denkbeelden over het prenatale verlangen en het geboorte trauma, die in de kring van Freud - elders komt men ze niet tegen - ontwikkeld zijn.

Pas als wij bekeken hebben hoe die beweringen in elkaar zitten, op welk empirisch materiaal zij gegrond zijn, en hoe men vanuit dat materiaal tot de theorieën zelf gekomen is, kunnen wij vaststellen, welk gebruik wij ervan maken mogen.

Natuurlijk zou het kinderachtig zijn, die psychoanalytische opvattingen te toetsen aan een model als dat van Popper. Die heeft, ondermeer enige tijd werkzaam bij Adler, zijn denkbeelden juist grotendeels ontwikkeld om de dubieuze status van dat soort 'theorieën' (de aanhalingstekens zet ik namens Popper) aan te tonen. Steeds weer, zie bijvoorbeeld *Unended Quest*, noemt hij, naast Adler en Marx, juist Freud als ontwerper van pseudo-wetenschappelijke systemen. Het resultaat zou dus vantevoren vaststaan, en dat is nu juist één van de bezwaren die kritisch-rationalisten zelf aanvoeren tegen verklaringen zoals die door Freud c.s. opgesteld worden.

De vraag: hoe zitten dergelijke theorieën in elkaar, zal ik zo open mogelijk stellen. En als het antwoord blijkt te zijn: circulair, is daarmee voor mij de kous nog niet af. Het kan dan nog steeds heel goed zijn, dat zij als voorafgaande supposities fungeren, op soortgelijke wijze als andere (literatuur)opvattingen. Er zijn immers altijd theorie-achtige vooronderstellingen, waarmee wij de literatuur als wetenschappelijk objekt benaderen. De vraag is vooral: zijn er voorwaarden waaraan dergelijke vooronderstellingen gebonden kunnen, of moeten, worden als het om literatuurwetenschap gaat? Is misschien juist daar het verschil tussen wetenschap en kritiek te zoeken? Zo ja, hoe zien dan die kondities er uit? Kan de psychoanalytische theorie over prenataliteit en geboortetrauma daaraan voldoen? En als dat niet zo is: hebben wij er dan helemaal geen emplooi voor binnen de literatuurwetenschap? Zijn daar alle andere uitspraken ook aan dergelijke kondities gebonden, in theorie en praktijk? Zijn die uitspraken wel allemaal 'wetenschappelijk', en zo nee, hoe zit het dan met de kondities?

Een hele vragenlijst, maar het draait allemaal om één punt: kunnen de beweringen van psychoanalytici over ons probleem van de prenataliteit op een of andere wijze bruikbaar gemaakt worden voor de literatuurwetenschap? Daarover zal het volgende hoofdstuk gaan. En natuurlijk over de vraag wat de konsekwenties van dat (globale) onderzoek zijn voor mijn beweringen over de 'poëtische schok'. Vanuit *mijn* gezichtspunt wordt er alleen dan iets over poëzie te berde gebracht dat hout snijdt, als het schokkarakter uitgangspunt is, of misschien zelfs (maar hier word ik weer skeptischer) verklaard wordt. Wat ook de status van psychoanalytische theorieën over prenataliteit blijkt te zijn, ze zijn voor mij alleen van belang als ik, hoe dan ook, verband kan leggen met de poëtische schok.

Natuurlijk kan het heel goed zijn dat bij de psychoanalytici heel andere informatie te halen is dan over het specifieke karakter van (het lezen van) poëzie, bijvoorbeeld gegevens met betrekking tot de bijzondere psychische struktuur van (bepaalde) schrijvers, maar dat is niet wat ik zoek. Mij gaat het om een eventuele bijdrage tot inzicht in dat uitzonderlijke kommunikatieproces dat literatuur, en vooral poëzie, volgens alle kenners, wetenschappers of liefhebbers, is.

VII Herinneringen, fantasieën, konstrukties

1

Het is vaak moeilijk om het ontstaan en de ontwikkeling van (wetenschappelijke) koncepten te traceren, en dat geldt ook voor de denkbeelden over de prenatale harmonie en, zij het iets minder, het daaraan verbonden geboortetrauma.

De eerste konstatering over het kapitale psychische belang van het geboortemoment is te vinden in Freuds *Traumdeutung* (1900), zoals dat bij vrijwel alle vraagstellingen binnen de psychoanalytische beweging het geval is. Over prenataliteit treffen wij in de eerste druk nauwelijks iets aan. In latere drukken stelde Freud zelf vast dat hij 'die Bedeutung der *Phantasien und unbewussten Gedanken* über das Leben im Mutterleib erst spät würdigen gelernt [hat]' (Freud 48: 406; ik kursiveer de typerend open formulering met betrekking tot het psychische naleven van de prenatale ervaringen). Erg belangrijk zijn de denkbeelden over het intra-uterine bestaan binnen Freuds systeem nooit geworden. Daarvoor was, en bleef, hij tezeer gericht op latere ontwikkelingsfasen ter verklaring van neurotische, en vervolgens normale, persoonlijkheidsstrukturen. Het prenatale welbehagen hanteert hij alleen als tegenhanger van een bestaan, waarin de neuroticus zich niet thuis kan voelen, als aspekt van de prehistorie waaraan een eind gemaakt wordt door de geboorte. Met dat geboortemoment begint voor hem pas echt de voor de (meta)psycholoog toegankelijke feitenwereld. Dit hangt samen met de allesoverheersende nadruk die Freud legt op de vaderwereld, op het oedipale konflikt; een keuze die in zijn extremisme verwondering wekt, want hij vloeit niet voort uit de filosofische grondslagen van zijn psychologie.

In de beschrijvingen van het freudiaanse systeem wordt zelden een onderscheid aangebracht tussen filosofische vooronderstellingen, psychologische theorieën, en feitelijke observaties. Voorstanders aanvaarden het hele bouwwerk als wetenschap, tegenstanders konstateren het spekulatieve karakter van de fundamentele koncepten en laten de waargenomen verschijnselen liggen of geven er verklaringen voor vanuit andere vooronderstellingen, vaak even spekulatief maar meer vertrouwd. Beide houdingen zijn onvruchtbaar voor een diskussie over de psychoanalyse

als wetenschap, en daarmee als informatiebron voor andere wetenschappen. Om daar iets zinnigs over te zeggen moet men een onderscheid aanbrengen tussen de vooronderstellingen die iedereen, die van psychoanalytische denkbeelden gebruik wil maken, als onproblematisch moet aanvaarden, en de aan observaties te verbinden theorieën die door die vooronderstellingen mogelijk worden.

Van filosofische aard is dat, wat Freud zelf de 'topografie van de psyche' heeft genoemd, de opdeling (of hiërarchie?) onbewust-voorbewust-bewust (aanvankelijk), id-ego-superego (later), en de varianten van deze voorstellingen omtrent de opbouw van de menselijke geest[103]. Slechts wie aanvaardt dat de aanname van het onbewuste zinvol is, kan met de psychoanalytische theorieën van voor de tweede wereldoorlog in diskussie treden. Op zichzelf is het koncept niet diskutabel. Hoewel Mullahy 55 terecht stelt dat dit sleutelkoncept in Freuds systeem vaag blijft (net als andere freudse begrippen die een bepaald mensbeeld uitdrukken, zoals drift en instinkt), kan men zich afvragen of dergelijke kategorieën ooit preciezer omschreven *kunnen* worden. Ze hebben een evidentie-karakter, en zij kunnen alleen beoordeeld worden op grond van de vraag of zij ons aller vage zelfervaring opvangen, en of zij voldoende ruimte scheppen tot het formuleren van theorieën, die onze registreerbare waarnemingen in zinvolle verbanden samenbrengen[104]. Maar over die *theorieën* moet beter te praten zijn, willen wij van 'wetenschap' blijven spreken. Dat praten begint echter pas als men behoefte heeft om algemeen aanvaarde observaties te verklaren of te rangschikken, en zulke waarnemingen waren er.

Freud konstateerde dat de dromen en fantasieën van zijn patiënten een onmiddellijk gegeven, parafraseerbare ('manifeste') inhoud hadden, maar tevens dat zowel onuitgesproken verlangens als gebeurtenissen

103 Aangezien Freud het woord 'Geist' soms wel, soms niet van 'Seele' of 'Psyche' onderscheidt, maar nooit precies heeft omschreven wat de inhoud van deze begrippen is, maak ik er geen probleem van. Globaal kan men zeggen dat de voorstelling van de geest als het domein van het rationele, de ziel als dat van het affektieve aspekt van de persoonlijkheid in Freuds redeneringen soms terug te vinden is, maar ook dat hij ernaar streeft om een 'topografie' te ontwikkelen waarin voor deze onderscheidingen geen plaats meer is.

104 Wanneer Rank en Sachs in hun inleiding tot de psychoanalyse, 'Das Unbewusste und seine Ausdrucksformen' (1913) het onbewuste een *hypothese* noemen (ook Freud zelf gebruikte die term trouwens herhaaldelijk) heeft dat niet de affirmatieve strekking, die dat woord binnen nieuwere wetenschapsopvattingen zou inhouden, maar duidt het eerder aan dat de auteurs zich het spekulatieve, filosofische karakter van hun koncept realiseerden.

waaraan zij liever niet herinnerd wilden worden, in verwrongen vormen opdoken (‘latente’ inhoud). De veronderstelling van een ‘diepere’ laag in vooral dromen was op zichzelf niets nieuws; de al sinds onheugelijke tijden beoefende droomuitleg is op geen ander vermoeden gebaseerd, zoals Freud zelf al opmerkte. De ervaring van alle dromers dat heel wat emotioneel geladen ‘materiaal’ in dromen opgeslagen is, en dat wij het vrijkomen daarvan blijkbaar niet geheel in de hand hebben, kan men nog geen waarneming noemen. Dat verandert echter, als droomverslagen systematisch verzameld worden en als aangetoond wordt dat daarin, bij geheel verschillende persoonlijkheidsstrukturen, regelmatig weerkerende patronen en beelden aan te wijzen zijn. En dat is wat Freud - kleine prioriteitsruzies laten we in de marge - in de loop van de negentiger jaren ontdekte, en in zijn *Traumdeutung* vastlegde.

Hij konstateerde als medicus bovendien nog, dat de neurotische of psychotische persoonlijkheid vooral van de gezonde mens afwijkt door de obsessieve rol die bepaalde, op zichzelf niet ‘pathologische’, motieven in zijn droomleven spelen. Dat zag Freud als een aanwijzing, die inzicht kan opleveren in de aard van psychische ziekten.

Tot zover volgden Freuds medewetenschappers hem meestal zonder al te veel aarzelingen. De botsingen met de gebruikelijke psychologie begonnen op het moment dat Freud verklarende theorieën probeerde op te stellen, en daarbij de heersende moraal aantastte. Freuds belangrijkste theorie, tot laat in zijn leven centraal gebleven, is die van de oedipale driehoek. Het kind[105] streeft naar sexuele vereniging met één van de ouders, en wordt daardoor een konkurrent van de andere. Dit incestueuze verlangen is universeel, maar wordt als niet-toelaatbaar ervaren. Het wordt daarom onderdrukt.

Hier wordt de schakel met de filosofische opvattingen omtrent de opbouw van de menselijke persoonlijkheid aangebracht. Hoe dat historisch precies gegaan is, of de filosofie eigenlijk wel (gedeeltelijk) bestond toen de theorieën voor het eerst geformuleerd werden, en op welk moment de verzameling van feiten begonnen is, dat zijn natuurlijk heel belangrijke aspekten van het systeem, misschien zelfs onmisbaar voor een beoordeling ervan, maar voor mij doen deze vragen er minder toe,

105 Eigenlijk moet ik zeggen: de jongen, want vrouwen zijn in Freuds beschrijvingen voor een groot deel afgeleide persoonlijkheden. Omdat het mij eigenlijk alleen gaat om de status van Freuds algemene kategorieën, en niet om een inhoudelijke beoordeling van zijn psychologie, laat ik ook het ‘maskuliene’ karakter van zijn redenering onbesproken, al wil ik niet onvermeld laten dat de botsing met Rank gedeeltelijk te maken heeft met de bij deze leerling optredende aandachtsverschuiving naar ‘feminiene’ komponenten.

omdat ik alleen maar wil vaststellen of, en op welke punten, dat systeem voor een open diskussie vatbaar is.

Aanname dus van een scheiding onbewust - bewust: een principiële scheiding, want wat potentieel bewust is, wordt 'voorbewust' genoemd[106]. Maar dat wil niet zeggen dat over het onbewuste niets te zeggen zou zijn. Men zou het kunnen karakteriseren als een reservoir van die ervaringen en wensen, die wij buiten ons dagelijkse leven moeten houden omdat de maatschappij of ons individuele bestaan de erkenning of uitleving ervan niet verdragen. En dat is waarom zij worden 'verdrongen'. Wel zijn er 'uitlaatkleppen': droom, dagdroom (fantasie), kunstuiting. Als het verlangen te groot is, of de ervaring te traumatisch, slaagt het individu er niet in om de 'afvoer' behoorlijk te regelen, en wordt ziek. In zijn dromen en fantasieën treden obsessieve herhalingen op. De taak van de psychiater (Freuds vroege leer wordt geheel gekonditioneerd door de medische doelstelling en blijft geworteld in klinisch materiaal) is, de verdrongen problemen te achterhalen door het slecht werkende afvoersysteem te inspekteren en te reguleren. Dat kan, want het verdringingsproces verloopt volgens vaste procedures (verschuiving, verdichting, omkering).

Men kan dus naast de filosofie van het onbewuste een serie theorieën (voortgekomen uit etiologisch neurosen-onderzoek) onderscheiden, die op verschillend niveau gelokaliseerd zijn, namelijk theorieën met betrekking tot de *inhoud* van het onbewuste (bijvoorbeeld de verdrongen oedipale verlangens), en theorieën met betrekking tot de mechanismen die (latente) diepteverschijnselen omzetten in waarneembaar (manifest) gedrag (verschuiving, verdichting, omkering). Met behulp van een analyse kunnen de manifeste verschijnselen teruggebracht worden tot de latente ('eigenlijke') oorsprong, door de processen als het ware achterstevoren te voltrekken.

Deze heel korte schets van de opbouw van het freudse systeem had ik nodig om de volgende vragen te kunnen stellen:

1. Op welk niveau moet men de freudiaanse denkbeelden over prenataliteit lokaliseren? Behoren zij tot de niet-diskutabele filosofie, of liggen zij op theoretisch niveau?
2. In hoeverre is er sprake van 'herinnering' aan de prenatale wereld, dus

106 Het is niet eenvoudig, er achter te komen wat Freud precies met 'voorbewust' bedoelde. Mijn indruk is, dat hij iets dat men spontaan 'naar boven' kan halen niet tot het, principieel geblokkeerde, onbewuste wilde rekenen, en daarom deze nog vagere tussenkategorie postuleerde. Dat hij op andere plaatsen (en niet alleen in latere geschriften) het woord 'voorbewust' in weer geheel andere betekenissen gebruikt, bespreek ik niet omdat dat voor mijn vraagstelling irrelevant is.

van materiaal dat in de eigen ervaringsopslag aanwezig is?

2

Freuds beweringen over het oedipale konflikt, en de daarvan afgeleide denkbeelden met betrekking tot de doodwens (van vader of moeder), de kastratie-angst, de penisnijd etc., hebben de opzet van een hiërarchischtheoretisch stelsel, dat verklaren moet waarom bepaalde gevoelens en gedragingen regelmatig optreden. Als de verklaringen niet lukken is dat de (negatief uitvallende) proef op de som van de theorie. Freud hechtte grote waarde aan dit procédé van uitproberen. In konflikten met zijn leerlingen is het steeds weerkerende verwijt van Freud, dat zij hun theorieën niet hebben 'überprüft', getoetst dus. (Op de vraag hoe de toetsingsprocedures van Freud en zijn leerlingen er precies uitzien, kom ik afzonderlijk terug. Voor het moment volsta ik met de konstatering dat toetsing door Freud geëist werd.)

Tot dit theoretische domein nu, horen de opmerkingen over de prenatale staat. In de eerste druk van *Traumdeutung* wordt daarover, zoals ik al meedeelde, wel iets gezegd maar toch zo weinig dat zelfs niet van het embryo van een theorie gesproken kan worden. De losse opmerkingen over het 'unheimliche Leben vor der Geburt' worden niet gebruikt om bepaalde waarnemingen te verklaren, maar dienen eigenlijk vooral om aan te tonen dat de scheiding bewust - onbewust in die fase nog zinloos is. Theoretisch belangrijker is blijkbaar de angst, waarmee de geboorte gepaard gaat.

Maar al in de tweede druk, van 1907, bespreekt Freud enkele dromen die op het intra-uterine bestaan teruggrijpen. In principe is nu de weg geopend voor een prenataliteitstheorie, met verklarend karakter. Maar heel veel belang lijkt Freud er ook nu nog niet aan te hechten. De 'Mutterleibsphantasien', een woord dat beurtelings voor het foetale gezichtspunt en (vaker!) voor het borelingenperspektief gebruikt wordt, vormen een integraal aspekt van de oedipale verlangens. Er wordt trouwens alleen over gesproken in termen van 'fantasieën', en niet van 'herinneringen'.

Niet vóor het essay 'Geschichte einer infantilen Neurose' dat, hoewel geschreven in de winter van 1914-1915[107], pas enkele jaren later gepu-

107 De gedachte is niet onaardig, dat Robert Müller op dat moment zijn *Tropen* vermoedelijk net voltooid had. De mededeling over de ontstaansdatum van Freuds studie stamt van Rank, die juist in dit essay het startpunt van zijn eigen denkbeelden zag.

bliceerd werd, wordt een neurotisch verschijnsel regelrecht in verband gebracht met de verdrongen herinnering aan de geboorte. In diezelfde tijd maakt de negatieve kleuring van de prenatale situatie blijkbaar[108] plaats voor de voorstelling van een staat van warme geborgenheid waaruit het kind door de geboorte hardhandig verwijderd wordt. Ook de omwerking van *Traumdeutung* wijst in die richting.

Toch blijft Freud het hele komplex prenataliteit-geboorte theoretisch (dat wil in zijn geval dus zeggen: als verklaring voor bepaalde neurotische verschijnselen) als een terzijde behandelen. Meestal komt hij met de herleiding tot het oedipale konflikt blijkbaar voldoende uit de problemen, om een andere volwaardige theorie overbodig te maken. Zijn interesse wordt pas opnieuw gewekt als Rank hem in 1923 het manuskript van *Das Trauma der Geburt* voorlegt; en ebt weer af als het tot hem door gaat dringen dat Rank zijn geboortetrauma-theorie de centrale plaats wil laten innemen die voor Freud zelf de oedipale driehoek heeft.

Het gaat, konkluderend, niet te ver als ik binnen Freuds systeem de denkbeelden over prenataliteit en geboorte op theoretisch niveau plaats, maar er niet de status van een onafhankelijke theorie aan geef. Zij vormen een aanhangsel van, en soms een enclave binnen, de driehoekstheorie. In prenatale fantasieën ontsnapt men aan de wereld waarin een strijd met de vader onophoudelijk woedt.

De mogelijkheden van uitbouw zijn echter wel gegeven, vooral door de relatie die Freud aanbrengt met het narcissisme[109], waarover hij wèl een redelijk uitgewerkte theorie heeft geleverd. Maar, alweer, dat verband zelf duidt hij slechts schetsmatig aan: de prenatale 'Urzustand' is de

108 Ik moet hier in veronderstellende termen spreken, omdat een gedetailleerde geschiedenis van de psychoanalytische *koncepten* helaas nog ontbreekt. Omdat Freud zijn denkbeelden lang niet altijd direkt in publikaties openbaar maakte (hij wachtte soms drie, vier jaar voordat hij een studie publiceerde), maar deze wel in kleine kring besprak zodat zij al bij anderen konden doorwerken vóordat de buitenwacht er kennis van had kunnen nemen, is Freuds wetenschappelijke ontwikkeling niet zonder meer uit zijn publikaties af te lezen.

109 In 'Zur Einführung des Narzismus' van 1914, maar vooral in het belangrijke essay 'Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre' van enkele jaren later, worden via deze schakel met het narcis(sis)me indirekte mededelingen gedaan over de rol van het prenatale 'vóorbestaan' in het latere leven. Dat die rol wel eens heel groot zou kunnen zijn, kan men aflezen uit de karakteristiek van de slaap: 'somatisch eine Reaktivierung des Aufenthalts im Mutterleibe mit der Erfüllung der Bedingungen von Ruhelage, Wärme und Reizabhaltung; ja viele Menschen nehmen im Schlafe die fötale Körperhaltung wieder ein. Der psychische Zustand der Schlafenden charakterisiert sich durch nahezu völlige Zurückziehung aus der Welt der Umgebung und Einstellung alles Interesse für sie' (Freud 49: 412-413).

vroegste vorm van de narcissistische lustbeleving, veel meer zegt hij niet.

De tweede vraag die ik - geheel vanuit mijn eigen probleemstelling natuurlijk - stelde, was: in hoeverre kan men, bijvoorbeeld een dichter, zich de prenatale staat 'herinneren'? Of is hier altijd op zijn minst gedeeltelijk sprake van 'fantaseren'? In het laatste geval is de vraag of de gegevens 'kloppen' irrelevant. Wat denkt Freud hiervan?

Van een eventuele herinnering aan de prenatale staat, heeft Freud geen konkrete voorbeelden gegeven, maar met betrekking tot de geboorte noemt hij één duidelijk geval (in 'Geschichte einer infantilen Neurose') waarbij hij dan meteen weer een voetnoot plaatst dat het hier gaat om 'die heikelste Frage der ganzen analytischen Lehre'. Dat is niet gering! Hier en daar wijst hij wel eens op de mogelijkheid van direkte herinnering, maar steeds heel behoedzaam. Het heeft er soms wat van weg, dat de beslissing 'dit is herinnering' voor Freud betekende: 'dit kan niet erg belangrijk zijn'. Vanuit zijn neurose-opvatting (en nogmaals: hij blijft medicus) is de verdringing immers veel onthullender. Verdrongen wordt dat wat zich in de regel 'nicht ohneweiters als Erinnerung durchsetzen kann', maar dat wel, door 'Einwirkung' van buitenaf 'psychische Abfolgen', tot stand kan brengen, die als 'Verwandlungsprodukte und Abkömmlinge der vergessenen Erinnerung' beschouwd moeten worden, wil men ze naar hun ware aard begrijpen (Freud 69: 35). Of men de uitdrukking 'vergessene Erinnerung' een vondst dan wel een riskante paradox moet noemen laat ik in het midden. Duidelijk is in elk geval, dat juist in die gevallen, die voor de psychiater onthullend zijn, *niet* van direkte herinnering gesproken kan worden.

Wanneer wij dus bij Freud zoeken naar een antwoord op de vraag of termen uit het 'prenatale idioom' bij, laat ons zeggen, Lucebert terug kunnen gaan op een reële ervaring (verdrongen of niet), dan wel (min of meer stereotype) fantasieën zijn, dan zijn wij aan het verkeerde adres. Het dichtst komt Freud nog bij 'herinneren' in het zoëven reeds geciteerde vroege essay, dat juist over een novelle gaat, en dat, zoals Beutin (72: 24) terecht opmerkt, geschreven werd toen Freud in medische kringen op zoveel weerstand stuitte, dat hij de literatoren te hulp riep. Ik bedoel natuurlijk 'Der Wahn und die Träume in W. Jensens *Gradiva*' (1907). 'Dichter' zegt hij daar zonder terughouding, zijn altijd 'Vorläufer der Wissenschaft und so auch der wissenschaftlichen Psychologie' (= de psychoanalyse) geweest (Freud 69: 43). Wilhelm Jensen heeft met zijn Gradiva-verhaal een 'völlig korrekte psychiatrische Studie geliefert'.

Psychiater en schrijver staan hier dus naast elkaar; de patiënt is het personage. 'Wir schöpfen wahrscheinlich aus der gleichen Quelle, bear-

beiten das nämliche Objekt, ein jeder von uns mit einer anderen Methode, und die Übereinstimmung im Ergebnis scheint dafür zu bürgen, dass beide richtig gearbeitet haben. Unser Verfahren besteht in der bewussten Beobachtung der abnormen seelischen Vorgänge bei anderen, um deren Gesetze erraten und aussprechen zu können. Der Dichter geht wohl anders vor; er richtet seine Aufmerksamkeit auf das Unbewusste in seiner eigenen Seele, lauscht den Entwicklungsmöglichkeiten desselben und gestattet ihnen den künstlerischen Ausdruck, anstatt sie mit bewusster Kritik zu unterdrücken. So erfährt er aus sich, was wir bei anderen erlernen, welchen Gesetzen die Bestätigung dieses Unbewussten folgen muss, aber er braucht diese Gesetze nicht auszusprechen, nicht einmal sie klar zu erkennen, sie sind infolge der Duldung seiner Intelligenz in seinen Schöpfungen verkörpert enthalten' (Freud 69: 82).

Het verschil tussen wetenschapper en scheppende schrijver is er dus een van *methode*; de een gaat (induktief?) nomothetisch tewerk, de ander introspektief. Hun resultaten bevestigen elkaar.

Van 'herinneren' is geen sprake; de schrijver tast de mogelijkheden af die in iedereen aanwezig zijn, en juist dat intuïtieve inzicht in de werking van de psychische wetten onderscheidt hem van anderen. Dit standpunt van Freud heeft, denk ik, aanzienlijke gevolgen gehad voor de positie van latere psychoanalytici. Zelfs Béla Grunberger, die, waar het om de prenatale belevingen gaat, de terughouding van zijn leermeester loslaat, houdt nog open 'whether [the child] retains some imprint of this original state or whether he reconstructs it in fantasy' (Grunberger 79: 216). Is iedereen zo behoedzaam?

3

Wij treffen het, dat de ijverige Wilhelm Stekel in 1911 zijn compendium *Die Sprache des Traumes* samenstelde: alle dromen die men zich denken kan, worden meegedeeld; en zó geanalyseerd als, naar aangenomen mag worden, in de kring van Freuds vertrouwelingen placht te gebeuren. Minder aangenaam is de wetenschap, van Ernest Jones afkomstig, dat Stekel ook dromen opneemt die men *alleen* maar denken kan. Wanneer Freud zich ongerust maakt over Stekels loslippigheid, die patiënten in verlegenheid zou kunnen brengen (schending van het medische geheim door iemand uit zijn eigen omgeving is wel het laatste wat Freud gebruiken kan), stelt Stekel het opperhoofd gerust met de mededeling dat de door Freud aangewezen dromen, die al te duidelijk naar bepaalde personen zouden kunnen wijzen, stuk voor stuk door hem zelf verzonnen

zijn[110]. Men kan zich voorstellen dat Freud niet zo érg gelukkig was met Stekels boek, en zelfs meende dat de 'beweging' er door in diskrediet gebracht kon worden.

Of Stekel werkelijk zoveel fantasie had dat hij feitelijk onbetrouwbaar is, kan ons natuurlijk minder schelen dan de vraag of zijn boek duidelijke informatie verschaft over de in de Weense kring heersende denkbeelden met betrekking tot prenataliteit en geboortetrauma. Misschien was hij een geboren leugenaar, maar in zijn boek staat een hoofdstuk over *Mutterleibsträume*!

Ik wil trouwens niet graag de indruk wekken, dat Stekel een onaangenaam mens was; integendeel, hij schijnt een onderhoudende gespreksgenoot geweest te zijn. Trouwens, wie in een zo zwaarwichtig werk het gedroom van zijn hond Schary vermeldt (p 305, om ook deze verwijzing kontroleerbaar te houden), kan niet helemaal slecht zijn. Geestig was hij (zegt Jones) in ieder geval; een goed analyticus ook (zegt Freud). Het laatste kan ik niet beoordelen maar het eerste wel: het is niet mogelijk om *Die Sprache des Traumes* te lezen zonder van tijd tot tijd in de lach te schieten, 'Alle hoeden (en vooral natuurlijk hoge) in een droom zijn genitaliën' (p 289). Hoe konsekwent, om dan over een droom die zich in een hoeden*fabriek* afspeelt, te zeggen: 'Es wimmelt von Genitalien'! Men hoort in gedachten al de tegenwerping van één van de kollega's tijdens een woensdagdiskussie bij Freud: 'Nee, Wilhelm, de plaats waar mannelijke genitaliën gemaakt worden, dat is natuurlijk de *vader*'.

Net als Freud, denkt Stekel bij 'Mutterleibsphantasien' en 'Erinnerungen' meer aan geboortesituaties (met een externe blik op het moederlichaam), dan aan de prenatale 'oertoestand'. De paar gevallen van 'binnenperspektief' die hij noemt, onder de vermelding dat het om fantasieën en niet om ondervindingen gaat, zijn steevast met negatief affekt beladen. De verklaring daarvan door Freud (blokkering door de angstdrempel van het geboortemoment) komen wij echter bij Stekel niet tegen. Had Freud deze stelling nog niet geformuleerd? Voor Stekel is de prenatale situatie zèlf beangstigend (cf Freuds 'unheimlich'), want donker, benauwd, vies. Dat zijn patiënten de geboorte dan als een bevrijding ervaren zouden moeten hebben, dat argument kan men niet tegen Stekel aanvoeren want hij ziet het als 'Rückphantasien'.

Nogal plotseling komt, in 1913, Ferenczi voor het eerst - voor zover ik

110 Jones vertelt ook nog, dat Stekel de woensdag-bijeenkomsten placht op te luisteren met frappante case-histories, ingeleid door: 'toevallig had ik nog vanochtend een patiënt, die...'. Onder elkaar spraken de leden van de Weense kring over Stekels 'woensdagpatiënten'.

heb kunnen achterhalen - met een uitgewerkte voorstelling van de prenatale situatie, die positief gekleurd is[111]. De foetus leeft in een donkere wereld van bescherming en warmte, voor het verkrijgen van voedsel en zuurstof hoeft hij geen handelingen te verrichten want dat komt allemaal door de navelstreng naar binnen. De geluiden die hij hoort zijn gedempt en worden overstemd door de geruststellende regelmaat van de moederlijke hartslag. Ook de zwaaiende gang van de moeder ontneemt hem zijn komfort niet. Een perfekte parasiet, zegt Ferenczi, en dat is dan weer een Freud-citaat.

Aan het komfortabele bestaan komt een einde door de geboorte die het storende licht en geluid brengt, en het kind dwingt adem te halen en zijn voedsel aktief te verwerven. De moeder en de verpleegster proberen de schok te verminderen door wiegen, ritmisch zingen, warmte. Het 'paradijselijke' karakter van het bestaan in utero wordt door Ferenczi vooral beschreven om te laten zien hoe waar Freuds these is dat het voor het narcissisme kenmerkende gevoel van almacht zijn vroegste en meest onbelemmerde uitlevingsvorm in de foetale fase heeft gekend. Ferenczi verbreedt het kader, dat Freud uitgezet had, naar twee kanten: hij legt meer nadruk op het terugverlangen, als komponent van het narcissisme, en hij schetst een uitgewerkter voorstelling van het leven in utero dan Freud zelf. Dit is van belang omdat in deze vorm de mythe over het prenatale bestaan - waarom ik het een mythe noem zal nog wel duidelijk worden - verder ontwikkeld is. De meeste elementen van de later algemeen bekende voorstelling zijn hier al aanwezig.

Het zal nog ruim tien jaar duren voordat een andere leerling van Freud de volgende stap doet: Rank. In zijn, vaak vermelde maar vrijwel onvindbare, studie *Das Trauma der Geburt*, van 1924, diept hij de suggesties van Freud m.b.t. het ingrijpende karakter van het geboortemoment uit tot een alles-verklarend systeem. Alles, inderdaad: niet alleen (alle) neurotische gedragingen, maar ook (alle) menselijke manifestaties op artistiek, mythologisch, religieus, zelfs filosofisch en wetenschappelijk terrein, worden verklaard vanuit deze traumatische breuk in de individuele ontwikkeling. Aan zijn theoretische bespiegelingen verbindt Rank een praktische konsekwentie voor de analytische therapie: elke analyse is een 'wedergeboorte', in de meest letterlijke zin; een neurose wordt genezen door de patiënt zijn geboorte opnieuw te laten beleven. Ernest Jones en Karl Abrahams, die op enige afstand de Weense ontwik-

111 In het huisblad *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse.* Het artikel is in Engelse vertaling te vinden in Ferenczi 56. Op bladzijde 185 tot 190 vindt men de hierboven samengevatte beschrijving van de prenatale staat.

kelingen volgden, reageerden gealarmeerd op Ranks boek, maar zij worden door de meester gekapitteld: Rank werkt een belangwekkende en aanvaarde hypothese verder uit. In plaats van zo scherp te reageren, moet iedereen aan het toetsingswerk beginnen. En de 'aktieve therapie' is een diskussie alleszins waard. Pas geleidelijk gaat Freud inzien, hoezeer Ranks denkbeelden de zijne op beslissende punten op losse schroeven zetten. Maar dan verloopt het proces ook onverbiddelijk langs de, uit botsingen met Jung, Adler en Stekel al bekende, lijnen: vaderlijke korrektie, schuldbekentenis van de leerling, terugval in de zonde en uitdagende brief, scherpere terechtwijzingen, gesprekken waarin de gegroeide afstand onoverbrugbaar blijkt. Het laatste bedrijf is dat Freud sjiwwe gaat zitten voor de afvallige.

Wat precies maakt de ideeën zo onverzoenbaar? Freud zelf stelt na enige tijd, dat hij in de analytische praktijk de voorstellen van Rank getoetst heeft, maar dat hij heeft moeten vaststellen dat ze ondeugdelijk zijn. Jones noemt, in zijn Freud-biografie, Ranks denkbeelden puur theoretische konstrukties[112], ontstaan door tegenspraak van de (wèl uit observaties ontwikkelde) standpunten van Freud, en niet uit empirische gegevens. Dus: Ranks theorieën zijn onwetenschappelijk, want ongegrond en ongetoetst.

Nu kan men de vraag stellen - en ik zal dat nog doen - in hoeverre andere theorieën uit deze kring wel gegrond en getoetst zijn, inklusief die van Freud over de oedipale driehoek. Maar eerst wil ik nader op de inhoud van Ranks ideeën ingaan, en op de strategie van zijn betoog, waardoor Freuds gevoeligheid voor 'afvallige' denkbeelden in eerste instantie blijkbaar niet geprikkeld werd. Dat het boek aan de meester opgedragen was, zal deze niet onkritisch gemaakt hebben; er moet iets in de redeneertrant zitten dat Freuds waakzaamheid verminderd heeft[113].

112 Jones is uitzonderlijk hard over *Das Trauma*: slecht gekomponeerd, duister, overspannen toon, geen toetsbare feiten, extravagante spekulaties over godsdienst, kunst en filosofie (Jones 64: 523). Uit dit oordeel, dat anderen bespaard blijft, kan men aflezen hoe ingrijpend en heftig het konflikt vlak voor en tijdens het Salzburger congres van 1924 in de ontwikkeling van de psychoanalyse geweest is. Zie hfdst. 27 van Jones 64 (p 512 vlgg).

113 Natuurlijk speelt de persoonlijkheidsstruktuur van Freud ook een rol. Hij stelt zelf vele malen vast dat hij lijdt aan 'l'esprit d'escalier'; zijn leerlingen verzoekt hij bijvoorbeeld dringend, nooit direkte reakties op hun publikaties te verwachten. Hij beklemtoont dan dat hij een langdurige 'spijsvertering' nodig heeft om iets verstandigs op te kunnen brengen, en reageert naar eigen zeggen aanvankelijk vaak verkeerd. Freuds zelfinzicht m.b.t. zijn sekundaire vorm van reageren is bewonderenswaardig, maar natuurlijk zijn er situaties geweest, waarin het door hem gevraagde uitstel niet mogelijk was, en daarvan is het konflikt met Rank een, nogal pijnlijk, voorbeeld.

Op dat punt onderschat Jones het boek zeker. Rank bereikt zijn ketterse standpunten langs de weg van redeneringen, die de meest argwanende leermeester in slaap gesust zouden hebben. Steeds begint hij met citaten van Freud[114], bijvoorbeeld zo: de wortel van iedere neurose is angst, angst (leert Freud ons) gaat terug op het universele geboorte trauma, dus dat trauma veroorzaakt de neurosen. De geboorte-ervaring is traumatisch, omdat hij een einde maakt aan de 'seinerzeit als äusserst lustvoll empfunden [...] Aufenthalt im dunkeln Mutterleib' (een aangedikt Freud-citaat). Verspreide opmerkingen van Freud, en door de leermeester aanvaarde standpunten van Ferenczi, worden bijeengebracht, en krijgen een zo opvallende plaats dat ook de konklusie aan het eind van iedere argumentatie-keten op het eerste oog nauwelijks nieuw lijkt. En daar zit de 'truc'. Wat Freud een uit jeugdig enthousiasme voortkomende eenzijdigheid toescheen, vormt in werkelijkheid de kern van een tegentheorie, zoals Jones heel terecht signaleert. *Alle* dromen gaan over het prenatale bestaan of het geboortetrauma (76); patiënten zien de analytische situatie zelf als een rekonstruktie van de intra-uterine situatie (een 'ruhige Lage im halbdunkeln Raum', 10); de geslachtsdaad is uitsluitend een poging om (partieel) in de moederschoot terug te keren en de geslaagde coïtus is dus een geslaagde poging. Dit zijn allemaal denkbeelden die in principe bij al geuite opvattingen van Freud aansluiten, maar daar een overdreven versie van vormen, - zal Freud gedacht hebben.

Wat Freud blijkbaar niet onmiddellijk inzag (hij las het manuskript, bij uitzondering als enige uit de kring, vóor publikatie) was, dat Rank het centrum van Freuds eigen systeem ter diskussie stelde. Freud ontwikkelt zijn theorieën in het onzekere terrein tussen 'fysiek apparaat' en de direkt aanwezige 'Bewusstseinsakte' zoals hij het in zijn onvoltooide *Abriss der Psychoanalyse* in 1938 zelf stelde; daar '[macht die Psychoanalyse] eine Grundvoraussetzung, deren Diskussion philosophischem Denken vorbehalten bleibt' (Freud 55: 6). Het inzicht, dat zijn ideeën over de opbouw van de psyche onvermijdelijk spekulatief waren, heeft hij echter niet altijd zo onomwonden uitgesproken. In de periode, beginnend met *Totem und Tabu* (1912), probeert Freud herhaaldelijk om *verklaringen* van zijn centrale stelling (de diepe doorwerking van de oedipale situatie) te konstrueren, en zoekt die in een fylogenetische konditionering (de oermoord op de vader, de broedergemeenschap in de oerhorde.) Het is al

114 Interessant punt: i.t.t. alle andere auteurs wordt Freud regelmatig aangehaald zonder precieze bronvermelding, wat het 'kerkvader-karakter' van zijn plaats in het boek versterkt.

vaak gesignaleerd, dat dit het punt is waar Freuds spekulaties verklaard worden met nieuwe spekulaties.

Dat Rank precies hier zijn 'theorie' inzet, pleit voor zijn inzicht in een fundamentele anomalie binnen een systeem dat in principe juist de persoonlijke levensgeschiedenis centraal stelt. Hij pretendeert dat zijn eigen positie een zakelijke invulling levert voor de 'open ruimte' tussen het (algemene) biologisch bestaan en de (individuele) psychische struktuur. Het eerste is - Häckel volgend - fylogenetisch bepaald, het tweede blijft individueel, want de biologische gebeurtenis van de geboorte is tevens een persoonlijke ervaring, en als zodanig is het 'Fundament und Kern des Unbewussten'. Deze bewering, in de 'Vorbemerkung' van het boek gedaan, raakt het hart van Freuds eigen systeem. *Alle* onbewust gekonditioneerde handelingen en verschijnselen vloeien voort uit het geboorte trauma en de pogingen, dit te overwinnen. Het Oedipuskonflikt bijvoorbeeld, is slechts een uitvloeisel van deze diepste bron van psychisch bestaan: bij het terugstreven naar de paradijselijke prenatale situatie is de vader de rivaal. Oedipuskomplex verklaard.

Zo meent Rank de sleutel gevonden te hebben tot de 'Geschichte des menschlichen Geistes und des von ihm Geschaffenen', ja tot inzicht in de 'Menschwerdung', de 'gesamte seelische Menschheits-Entwicklung'. Dit betekent uiteindelijk dat de beweringen waarvan Freud, vroeger en later, het filosofische karakter aanvaardde, en zelfs uitdrukkelijk vermeldde, tot elementen van een wetenschappelijke *theorie* gemaakt worden[115]. Het onbewuste wordt, de term is van Rank zelf: *verklaard.* In eerste instantie heeft Freud deze voorstelling van de situatie blijkbaar aanvaard, of althans niet rigoreus van de hand gewezen. Hij meent dat Rank zijn hypothese nu maar eens rustig moet 'überprüfen'. Wat Freud zich daarbij voorgesteld heeft, zal ik in de volgende paragraaf bespreken; voor het moment stel ik vast dat hij zelf rond 1924 klaarblijkelijk zozeer spekulatief aan het werk was, dat hij een zuiver filosofische stelling aanzag voor een empirische theorie. Jones, die van mening was dat Ranks 'theorie' iedere empirische grond miste, en op verschuivingen binnen Freuds eigen systeem berustte, zag dunkt mij op dat moment scherper dan de meester.

Met deze opmerking wil ik niet 'partij kiezen' in een diskussie waarvan ik zelf meen dat hij onbeslisbaar is. Ik wil alleen aangeven, dat Rank ook die gebieden in Freuds systeem, die deze zelf als filosofie behandelde,

115 Rank zegt zelf (24: 177), dat de psychoanalyse zich gunstig onderscheidt van de vroegere, de 'Bewusstseinspsychologie', doordat zij zich niet baseert op 'filosofische' spekulatie, dus konsekwent was hij wel.

beschouwde als theoretiseerbaar. De waarheidspretentie van zijn beweringen wordt daardoor versterkt. Deze verschuiving kan gedeeltelijk verantwoordelijk zijn voor de enkele decennia durende obskuriteit (in Europa althans) van de prenataliteits- en de geboorte-trauma-theorieën. Dat zij desondanks niet in de vergetelheid raakten, komt vermoedelijk door het sukces dat Ranks denkbeelden in Amerika boekten. Daar is een zo brede kring van vakmensen, beunhazen en leken er mee in aanraking gekomen, dat Mullahy de invloed van Rank op literatoren 'in matters of aesthetics' aanzienlijk kon noemen (Mullahy 55: 327).

Het lijkt mij aannemelijk dat de kombinatie van elementen die later als 'gesunkenes Kulturgut' in de lekendenkbeelden over het prenatale universum terug te vinden is, vooral door Ranks Amerikaanse carrière na de publikatie van *Das Trauma* tot stand gekomen is. In het boek zelf is dat konglomeraat al vrijwel volledig aanwezig: 'Weichheit, Wärme und Flüssigkeit' van de omgeving; duisternis, onbeweeglijkheid, behalve een voortdurend schommelen (van het hele uterine universum); omgekeerde positie. De geboorte is een 'Sturz in die Tiefe' en gaat gepaard met sterke temperatuurwisseling en angst veroorzakende druk, vooral op de schedel. Het streven naar herstel van die oersituatie is de 'Ausdruck der höchsten Lustmöglichkeit', maar dit streven is onontwarbaar gekoppeld aan de oerangst van de geboorte (de 'blokkade-stelling' van Freud). Moederwereld-vaderwereld, maan-zon: zo breidt het systeem zich uit tot een symbolenstelsel, dat zelf een kreatief aspekt toont. 'Al wat men schreef van mijn geboorte is waar. De maan was daarbij, de zon was daarbij, dag en nacht daarbij', om, met een kleine vervalsing (twee hoofdletters en drie komma's teveel) een dichter te citeren. Lucebert natuurlijk (74: 249).

Wanneer lust-situaties geheel belemmerd worden door een onevenredige groei van het geboortetrauma (dus bij neurotische en psychotische persoonlijkheden), is een 'aktieve' therapie, die bestaat uit het gekontroleerd herbeleven van de geboorte, de oplossing. In eerste instantie verzwegen, maar al gauw in de analytische praktijk doordringende bijgedachte: het is de *enige* oplossing. Ergo, al die analyses, gericht op de eerste levensjaren, zijn overbodig![116] Dat Freud, die als medicus steeds

116 Rank ging onmiddellijk na de publikatie van *Das Trauma der Geburt* voor een half jaar naar de V.S. en heeft daar de korte analyse gepropageerd, die hij tenslotte zelfs tot systeem verheven heeft. Al dat zoeken in de jeugd van de patiënt is overbodig, want de bron van de problemen is vantevoren al bekend! Het enige dat de psychiater te doen staat, is een tweede geboorte tot stand brengen: terug naar het moment daarvóor, in de symbolische vormen die de analytische situatie mogelijk maakt, en dan alles opnieuw doen, maar nu beter. Deze techniek is in Amerika enige tijd populair geweest, ook in lekenanalyses, en komt nog steeds voor. Freud is vooral van die medische konsekwenties, die hij typerend achtte voor de Amerikaanse snelheidsmanie, geschrokken, aanvankelijk meer dan van de theoretische.

uiterst voorzichtig tewerk bleef gaan, Rank los laat op het moment dat déze konsekwenties duidelijk worden, kan men zich gemakkelijk indenken.

Voor ons belangwekkend, is Ranks bewering dat ook het kunstwerk het gevolg is van een streven naar wedergeboorte, zoals trouwens ook de religie, en vooral de mystiek. De meeste godsdiensten ontwikkelen zich uit een bezwering van de dood, die voltrokken wordt door een ritueel herstel van de prenatale situatie, de enige 'Zustand jenseits des Bewussten Lebens' waar de mens werkelijk weet van heeft (Rank 24: 26-27). Ook dit doet weer aan Lucebert denken, en wel aan de twee 'poorten' uit de Aafjes-brief. Later is Rank het hele komplex nog minder pathologiserend gaan formuleren: het doel in ieder *gezond* mens is, de eigen persoonlijkheid te ontwikkelen door vernieuwingsprocessen, waarbij men zich een nieuwe 'Umwelt' schept. Aan de kunstenaar wordt dan een uitzonderlijk sterk vermogen tot dergelijke herscheppingen van het zelf en van de omgeving toegekend.[117] Daarin staat hij recht tegenover de neuroticus en de psychoticus, bij wie dit vermogen juist onderontwikkeld is, en dus ondersteund moet worden door de therapeut.

Ik kan mij voorstellen dat de lezer zich gaat afvragen, of zich allang afvraagt, wat ik eigenlijk bereiken wil met deze wandeling door een, aan mijzelf weinig bekend, gebied. Dat kan ik kort zeggen: wat ik wil laten zien, is dat het om een gebied gaat, waar *iedereen* weinig van af weet, en bijna iedereen *iets*. Hoeveel 'weten' de wetenschappelijke psychoanalytici, wat hebben zij *bewezen*?

4

De literatuurwetenschapper, die, anno 1985, gebruik wil maken van psychoanalytische theorieën, dient zich af te vragen, niet alleen of hij bereid is de filosofische vooronderstellingen te onderschrijven, maar vooral hoe de theorieën zelf in elkaar zitten:

- wat is de aard van het empirische materiaal?

117 Dat dergelijke gedachtegangen doen denken aan die van Jung, aanvankelijk door Rank scherp veroordeeld, zal duidelijk zijn. Bij Jung is de oorsprong echter niet te vinden in denkbeelden over prenataliteit en geboortetrauma, vandaar dat ik hem weinig aandacht geef.

- op welke wijze wordt aan medewetenschappers inzicht in dat materiaal gegeven?
- hoe komt men tot de formulering van theorieën?
- welke procedures worden gevolgd bij de toetsing (Freud: Überprüfung, Jones: testing)?
- wat gebeurt er als de toetsing tot negatieve resultaten leidt?

Dat men, alvorens het domein van de theorieën te bereiken, bepaalde vooronderstellingen van filosofische aard moet passeren, is voor de literatuurwetenschapper niet nieuw. Er is niet alleen geen bezwaar tegen (zolang men zich realiseert dat al het vervolgens beweerde in de 'sleutel' van die vooronderstellingen blijft staan), het is zelfs onvermijdelijk omdat men minstens een globaal beeld van een objektgebied moet kunnen ontwerpen, voordat men tot theorievorming kan overgaan. Men moet bijvoorbeeld zeggen wat men onder 'psyche' verstaat, en hoe de psyche in elkaar zit, voordat men over de manifestaties ervan kan spreken, ongeveer zoals men moet meedelen onder welke omstandigheden van 'literatuur' gesproken kan worden, als men theorieën wil ontwikkelen over het literaire proces (tenzij men dat literair-verklaren zelf tot inzet van een theorie wil maken). Dergelijke keuzen zijn niet 'bewijsbaar', maar zij zijn ook niet helemaal vrij: de onderzoeker moet aansluiten bij een redelijk algemene opinie, want zonder die band met de opvattingen van anderen zou een filosofisch standpunt solipsistisch, en dus voor wetenschappelijke theorievorming oninteressant, worden.

Dat Freud zich dit probleem bewust was, heb ik al eerder vastgesteld. De eerste zinnen van de posthume *Abriss*, hiervoor geciteerd, laten zien, dat hij de 'Grundvoraussetzung' van de psychoanalyse alleen toegankelijk acht voor 'filosofisch denken', wat wij wel mogen opvatten als: niet bewijsbaar. Maar 'Rechtfertigung' is wel mogelijk: die ligt 'in ihren Resultaten'. Dus: de aanname wordt alleen op praktische (medische) adekwaatheid beoordeeld.

Tussen de twee voor observatie toegankelijke domeinen van ons 'Seelenleben': het fysieke orgaan (hersenen, zenuwstelsel) en onze 'Bewusstseinsakte' ligt het onbekende gebied waar de filosofische vooronderstelling zich op richt. Deze luidt: dit domein, dat van het 'onbewuste' (maar die term gebruikt Freud op deze plaats niet), is ruimtelijk geordend, in 'lagen': 'Es, Ich, Über-ich'.

Waar moeten wij nu de theorieën plaatsen, die door deze vooronderstelling mogelijk worden en waarop mijn vragenlijstje van de vorige bladzijde betrekking heeft? Dat is nu iets waarover Freud *niet* spreekt. Wel meent hij, dat psychoanalytische uitspraken toetsbaar (moeten) zijn, maar hoe die uitspraken tot een systeem samengebracht worden, deelt hij

niet mee. Sterker, hij springt recht van ‘das Studium der individuellen Entwicklung des menschlichen Wesens’ naar de ‘Kenntnis dieses psychischen Apparates’ (= de ‘topografie’).

De vraag is desondanks wel te beantwoorden, omdat Freud zijn hele leven lang de term ‘theorie’ gebruikt heeft in verband met de veralgemeningen (‘wetten’, zoals hij in de positivistische traditie zelf zegt) waartoe zijn feitelijke observaties hem brachten. Die veralgemeningen hebben de vorm:

1. Alle mensen hebben een x-relatie tot hun omgeving;
2. x-relaties zijn onpraktisch en worden daarom geblokkeerd (verdrongen, onbewust gemaakt);
3. Het gedrag van individu y komt voort uit een verdrongen x-relatie. De generalisatie mag volgens Freud waar geacht worden als de verklaring een zodanig inzicht geeft in het gedrag van individu y, dat dit gewijzigd kan worden, of, in andere gevallen, dat individu y de verklaring als juist erkent.

Dus: de ‘theorie’ is te lokaliseren *binnen* datgene dat Freud ‘das Studium der individuellen Entwicklung des menschlichen Wesens’ noemt, omdat daar zowel de persoonlijke, observabele ‘feiten’ te vinden zijn, als de algemene ‘wetten’, die de samenhang tussen de feiten beregelen[118]. Hoe Freud van zijn observaties tot de wetten komt, heeft hij nooit afzonderlijk besproken, maar door de openhartige mededelingen over zijn werkwijze kunnen wij ons daar zonder veel moeite een beeld van vormen. Om te beginnen de empirie. Het materiaal waarmee de onderzoeker werkt, verzamelt hij op een gerichte wijze. De proefpersoon (meestal een patiënt maar toch ook wel anderen, en zelfs vaak de onderzoeker zelf) produceert de feiten, bijvoorbeeld: dagelijkse ervaringen en dromen, uitgebreid met de daarbij, onder sturing van de onderzoeker, aangebrachte associaties. Dit materiaal wordt, op grond van ‘theoretische’ inzichten in de omzettingsprocedures waarvan de psyche gebruikt maakt, geduid en teruggebracht tot zijn eigenlijke vorm. De onderzoeker beschikt dus over twee soorten feitenmateriaal: het onmiddellijk gegevene (manifeste) en het na interpretatie verkregene (latente). De geldigheid van de theorie is rechtstreeks afhankelijk van het latente materiaal, en indirekt van de aanvaardbaarheid van de interpretatie-regels, waarmee ‘manifest’ materiaal in ‘latent’ wordt omgezet.

Gezien de traditie, waarbinnen Freud zich plaatsen wil, die van het

118 Dit zegt Freud met zoveel woorden in de *Gradiva*-studie (1907), waarin hij juist wil aantonen dat de psychoanalyse *die* wetmatigheden in het individuele bestaan expliciet formuleert, die de kunstenaar intuïtief hanteert. Zie boven p 157-158.

positivisme, zou men, in de tijd dat hij zijn denkbeelden ging ontwikkelen, het voorstel van een induktieve procedure kunnen verwachten, maar zoiets is mij uit Freuds geschriften niet bekend, tenzij men de interpretatieregels zelf als zodanig zou willen beschouwen. Maar dit lijkt mij onverstandig.

Er blijft dus een intuïtieve 'sprong', van waargenomen en geïnterpreteerde feiten naar theorie. Daar is niets tegen, als die theorie maar toetsbaar geformuleerd is[119].

De volgende vraag is: op welke wijze krijgt het 'forum', krijgen wij dus, toegang tot het manifeste materiaal. Freud was, ik heb het al verteld, geschokt, toen hij hoorde dat Stekel dromen verzon, en dat spreekt vanzelf: zo krijgt iedereen altijd gelijk. Hoe ging hijzelf tewerk?

Onvermijdelijk worden de dromen, het belangrijkste materiaal, in sterk samengevatte vorm meegedeeld. Daarin zit het gevaar van selektie naar voor de theorie goed toegankelijke, namelijk gemakkelijk interpreteerbare, feiten. Zoiets heeft niets met kwade trouw te maken, men neemt eenvoudig op die wijze waar. Een tweede gevaar is, dat het aanvullende materiaal (de associaties bijvoorbeeld) verworven wordt op grond van vragen van de onderzoeker. Aan het risiko dat deze vragen 'theoriegeladen' zijn, dat wil zeggen gevormd door *diezelfde* theorie waarvan men de geldigheid wil vaststellen, is bijna niet te ontkomen. Ook dat hoeft de theorie nog niet te ontkrachten, maar alweer: dan moeten er wel onafhankelijke toetsingsprocedures ontwikkeld worden.

Direkte toetsing is echter onmogelijk. Het empirische materiaal moet eerst geïnterpreteerd worden, voordat het daarvoor beschikbaar komt. Voor die interpretatie zijn regels opgesteld, die zelf weer afhankelijk zijn van algemene beweringen omtrent de werking van het onbewuste. Ervaringsmateriaal is nooit rechtstreeks beschikbaar, maar altijd in verdichte of verschoven vorm. 'Wiedersprüche von einer gewissen Art' schrijft Freud in 'Das Motiv der Kästchenwahl' (1913), 'Ersetzungen durch das *volle kontradiktorische Gegenteil* bereiten der analytischen Deutungsarbeit keine ernste Schwierigkeit' (Freud 69: 190, ik onderstreep). Dat kan zijn, maar als men niet precies weet, wanneer en hoe men mag 'omkeren' is de procedure niet na te trekken, of liever: volledig verschillende en zelfs tegengestelde resultaten zijn mogelijk. Als Jones (64: 397) meedeelt dat 'dissensions concerning psycho-analysis are even harder to resolve than those in other fields of science where it is not so easy to

119 Omdat ik vermijden wil dat Freuds wetenschappelijke werkwijze veroordeeld wordt op grond van later ontwikkelde wetenschapstheoretische principes, gebruik ik de globale term 'toetsbaar', waar hij zelf mee akkoord zou gaan.

continue reinterpreting data in terms of some personal prejudice', verbaast dit ons niet. Wel is het kurieus te noemen dat men die situatie in de kring van Freud zo blijmoedig akcepteerde.

De interpretatie-procedure van de niet te beregelen omkering[120] is intussen een allesbehalve akademische stelling. Vrijwel iedere droomanalyse van Freud en zijn leerlingen bevat één of meer van die bedenkelijke, want willekeurige, handelingen. Stekel (11: 303) vat een droom samen, waarin de dromer binnenkomt in een 'grote, helder verlichte, wit behangen zaal, met gouden lijsten en gouden afbeeldingen'; *dus*, zegt hij, gaat het over een heel kleine, donkere ruimte, met faecaliën besmeerd: het is een uterine fantasie. (Stekel had het niet zo erg begrepen op dat prenatale bestaan.) In een ander geval vertelt een patiënt: ik droomde dat ik op een zonverlichte groene weide kwam, na een tocht door een benauwde gang. 'Der warme Sonnenschein tat mir sehr wohl'. Duiding, verzekert Stekel ons, is overbodig: dit is een geboortefantasie. Omkering vindt hier niet plaats. Waarom niet? (Of, bij het vorige geval: waarom wel?)

Omdat, vrees ik, de analyticus zo beslist, en dàt doet hij weer opdat er een koherent beeld ontstaat. Zowel Freud als zijn leerlingen gaan uit van die koherentienorm, en zij zijn daar heel onbevangen in. Maar in het laatst geciteerde geval zou even goed de voorstelling van deze droom als een weg-terug (eerste omkering) naar de kleine uterale ruimte (tweede omkering) tot een koherent resultaat hebben geleid. Bij Freud zelf, bij Rank, zelfs bij Stekel op andere plaatsen, komen wij juist die interpretatie op grond van omkeringen in de procesrichting tegen.

Konklusie: alles kan.

Dit is niet verrassend, en al vele malen gezegd. Wat ik wil laten zien, is dat de willekeurigheid van de interpretatie al in de struktuur van de (sub)theorieën over de 'Traumarbeit' besloten ligt. Wij hebben te maken met een hermeneutische aktiviteit, waarbij het open criterium van de koherentie richtinggevend is. De pretentie van één juiste interpretatie, die de theorie moet ondersteunen, wordt door het theoretische systeem zelf ondermijnd.

Maar wat, moeten wij nu wel vragen, bedoelde Freud en met hem bijvoorbeeld Jones, dan als hij over 'toetsen' spreekt? Waar komt de zekerheid vandaan, die hem van 'wetten' doet spreken? Ook dat is na te gaan, en wel naar aanleiding van de konfliktgevallen, waarin Freud

120 Men zou een poging tot beregeling kunnen zien in het opstellen van lijsten van automatisch te ontcijferen symbolen, maar precies dat streven is al spoedig grotendeels losgelaten (behalve door Stekel), omdat nieuwe problemen opdoken.

meende dat een leerling de door hem gestelde wetenschappelijke eisen niet in acht nam. Het duidelijkst is dat gebeurd (wij treffen het) tijdens de botsing met Otto Rank, in 1924.

Aanvankelijk reageerde Freud positief op Ranks denkbeelden; hij spoorde hem en anderen aan om de juistheid ervan op de proef te gaan stellen. Ook hijzelf deed dat, - met negatief resultaat. *Hoe* deed hij dat? Hij werpt zijn patiënten bij wijze van spreken het lokaas van het geboortetrauma toe, en zij bijten niet! 'For some weeks he tried to apply Rank's theory in his daily work by interpreting the associations where-ever possible in terms of birth, but he got no response from his patients, nor had the interpretations any other effect on them' (Jones 64: 531). Dat Freud zo te werk gaat, heeft hij zelf vele malen meegedeeld. Iedere vorm van reaktie, intellektuele instemming of heftige emotionele ontkenning, is een aanwijzing. De uit deze werkwijze blijkende naïveteit, waarmee een professioneel argwanige als Freud zijn eigen relatie tot de omgeving blijkt te bekijken, mag al verbluffend heten, maar nog meer geldt dat voor de houding van Jones die Freuds werkwijze blijkbaar verantwoord vindt, maar tegelijkertijd zijn verhaal vervolgt met: 'Ferenczi, on the other hand, had had wonderful results by applying the same method and could not do without it in a single case'. Dus: het hangt ervan af wie de theorie hanteert, of hij geldig is of niet! Jones geeft bij deze mededelingen geen enkel kommentaar, waaruit ik opmaak dat hij het geen vreemde zaak vindt. Wat kan hij dan nog bedoelen met zijn verwijt aan Rank dat diens theorieën 'ongetest' zijn (terwijl deze zelf uitdrukkelijk spreekt over de respons van zijn patiënten)? Men zou haast vermoeden, dat er nog andere toetsingsprocedures moeten zijn, maar daarvoor heb ik geen aanwijzingen kunnen vinden.

Ik neem aan, dat over het algemeen de eigenlijke proef op de som niet in momentane reakties van patiënten gelegen heeft, maar dat het vooral medische resultaten op de langere duur zijn, waarop Freud in zijn *Abriss* doelt, en trouwens ook Jones als hij de term 'results' gebruikt met betrekking tot Ferenczi's uitproberen van de geboortetrauma-theorie. In dat geval kan men er moeilijk bezwaar tegen maken, dat een theorie aanvaard wordt wanneer er opvallend veel genezingen te melden zijn. Hoewel de opmerking van Jones over het verschil in resultaten tussen Freud en Ferenczi met betrekking tot dezelfde theorie juist dan zorgelijk stemt, mag men de medicus het recht op zo'n praktische houding niet ontzeggen. Maar *zijn* de resultaten zo bemoedigend geweest? Ik zal mij niet beroepen op H.J. Eysenck, een notoir tegenstander, maar de mededelingen uit de kring van Freud zelf raadplegen. Die spreken een tamelijk duidelijke taal.

Rank - ik blijf zo dicht mogelijk bij de reden voor deze eskapade in de psychoanalyse als wetenschap - verdedigt zijn voorstel om over te gaan op een aktieve therapie, d.w.z. om de patiënt, door een rekonstruktie van de geboortesituatie, deze nog eens, en nu beter, over te laten doen, met het uitgangspunt: 'Anderseits hatte die Erfahrung schon lange gezeigt, dass die Mitteilung unseres Wissens an den Patienten und sogar seine intellektuelle Akzeptierung desselben an seinen Symptomen nichts [!] ändert' (Rank 24: 193). Tegen deze bewering is noch door Freud noch door een van de andere toenmalige leden van de kring protest aangetekend. Men moet aannemen dat het een algemeen aanvaarde konstatering is. In het één jaar eerder verschenen overzicht van de ontwikkeling van de psychoanalyse hadden Rank en Ferenczi trouwens al vastgesteld dat de methode aanvankelijk grote sukcessen op medisch gebied boekte, maar dat later de theorie zó ver ontwikkeld werd, dat de analytische praktijk *achterbleef*, d.w.z. dat de medische resultaten sterk terugliepen. Men mag van deze voorstelling van de situatie denken wat men wil, maar één vaststelling lijkt mij onvermijdelijk: er waren geen opvallende medische resultaten meer voorhanden om de later (na ongeveer 1907) driftig ontwikkelde theorieën te 'bevestigen'. Men kan het geen enkele arts euvel duiden dat hij desondanks in de therapeutische relatie een 'waarheidsgevoel' ervaart, maar dat heeft wetenschappelijk, dus met betrekking tot de geldigheid van de theorieën, geen waarde.

Mijn konklusie moet dus zijn dat de psychoanalytische wetenschappelijke werkwijze een typisch hermeneutische struktuur vertoont, in die zin dat de theorieën de filosofische vooronderstellingen variërend herhalen en de gebruiker niet zozeer in staat stellen tot het ontwerpen van toetsbare verklaringen, als wel tot het opstellen van, op grond van 'Einfühlung' (empathie) ontworpen, en op samenhang gerichte, interpretaties. Alles wordt in het werk gesteld, om door middel van aan de 'theorie' gekoppelde verlengstukken een sluitende relatie tussen feiten en theorie te verzekeren. Dat gebeurt vooral door het naar behoefte (anders gezegd: willekeurig) toepassen van vaste procedures bij het herformuleren van de feiten, en niet door ombouw van de theorie. Er is mij geen geval bekend van een door Freud zelf ontworpen theorie die door hem gevoed is met negatief resultaat, en vervolgens opnieuw geformuleerd. Zelfs van een artikel dat de titel draagt 'Mitteilung eines der psychoanalytischen Theorie widersprechenden Falles von Paranoia' (*Gesammelte Werke*, periode 1913-1917), is de teneur dat de theorie alleen maar *schijnbaar* tegengesproken wordt.

Freud was zeer ontsticht over Jungs bewering, dat de psychologie werkt vanuit persoonlijke 'gezichtspunten'. Kort geformuleerd ziet dit er zo

uit: ‘der Psychologe sollte stets vor Augen halten, dass seine Hypothese zunächst der Ausdruck seiner eigenen, subjektiven Voraussetzung ist und deshalb nicht ohne weiteres Anspruch auf allgemeine Gültigkeit erheben darf’ (Jung 71: 97). Ditmaal, in elk geval, moet ik Jungs zijde kiezen, en vaststellen dat de (positivistische) claim van Freud en zijn leerlingen op toetsbaarheid en verklarende kracht van hun theorieën ongegrond is, en dat Jungs beschrijving korrekter geacht moet worden.[121]

Wat het uiteindelijke nut van psychoanalytische theorieën voor de psycholoog of de medicus is, kan ik niet beoordelen. Ik wil alleen vaststellen, dat het vanuit de literatuurwetenschap verstandig is, het spekulatieve karakter ervan duidelijk voor ogen te houden. Als Rank probeert, om de filosofische gedeelten van Freuds systeem tot ‘wetenschap’ (verklarende theorie) te maken, slaat hij m.i. de verkeerde weg in. Hij had beter gedaan, ook de ‘theorieën’ als filosofie te beschrijven.

De aanname, om eindelijk tot mijn eigen schapen terug te keren, van een universeel prenataal verlangen of geboortetrauma bij schrijvers (en lezers), hetgeen in bepaalde gevallen obsessieve vormen kan aannemen, is niet wetenschappelijk gefundeerd, maar vloeit voort uit een bepaalde filosofie over de menselijke geest en de ontwikkeling daarvan. Dat dichters door onbewuste herinnering aan de prenatale staat (de paradox is van Freud zelf) tot een bepaalde woordkeuze zouden komen, is een onbewezen stelling.[122] Het beeld dat Rank ontwerpt van de intra-uterine levenssituatie is niet gegrond op empirische gegevens, maar is een konstruktie, op grond van gezond-verstandelijke overwegingen, een ‘Mutterleibsphantasie’ van de psychiater, als ik dat woord even lenen mag. Als een dichter voorstellingen schept die daaraan doen denken, ligt de verklaring voor de hand dat hij die fantasieën in een of andere vorm kende, of dat hij tot ongeveer dezelfde fantasieën komt, wanneer hij de prenatale wereld ‘oproept’.

Dat, zal menige lezer denken, gaat te ver. Zoals Rank de prenatale wereld schets (en vóor hem Freud en Ferenczi), zo zal het toch wel zijn? Waarom een *fantasie*?

Omdat inmiddels door intra-uterine echografie, door microfone geluidsregistratie enz., informatie is verkregen over de werkelijke belevings-

121 In wat andere bewoordingen wordt dat ook door Mullahy 55 gesteld, waar deze kritiek uitoefent op het aanwenden van fysisch-mechanistische termen bij het spreken over (ongedefinieerde) niet-materiële gegevens als ‘instinkt’, ‘onbewuste’.

122 Natuurlijk wil ik hiermee niet zeggen dat dergelijke herinneringen onmogelijk zijn. Dat kan ik niet beoordelen. Ik verzet mij alleen tegen de bewering dat het voorkomen van ‘prenatale signalen’ op zo'n herinnering zou *moeten* teruggaan, en dat de aard van die signalen bekend zou zijn.

wereld van de foetus (of preciezer: over de wijze waarop de foetus de Umwelt *kan* ervaren), en de resultaten aanzienlijk afwijken van de voorstellingen van Rank c.s.

Om te beginnen is er niet steeds sprake van duisternis. Vooral gedurende de laatste maanden is er van tijd tot tijd gedempt (roodachtig) licht. Enig licht nemen velen onder de psychoanalytische auteurs aan, rood licht noemt, geloof ik, niemand. Puur een paradijs is het daarbinnen ook al niet: de schokken zijn vaak niet gering, en (zeggen de handboeken) zeer onaangenaam[123]. Niet minder storend moeten de adrenaline-stoten zijn die via de navelstreng toegevoerd worden. Verder: de foetus is volop in beweging, en zelfs het verwerven van voedsel is niet meer louter passief: hij/zij drinkt al kleine teugjes vruchtwater. De auditieve impressies zijn zeker niet beperkt tot de doffe echo's van buitengeluiden en verder de klop van het moederhart; de borborygmen verstoren op een voor ons onvoorstelbaar heftige wijze de rust. Interessanter nog is, dat de stem van de moeder al hoorbaar is, en zelfs, ondanks alle omvormingen, na de geboorte tot herkenningsreakties leidt. Tenslotte: de geboorte is niet zo'n passief-katastrofale ingreep als Rank en alle anderen aannemen, want het kind in statu nascendi zet zich af en *duwt* zich gedeeltelijk naar buiten.

Dit vertel ik allemaal alleen maar (uit naslagwerken) na, om te laten zien, dat de vroege psychoanalytici, waarvan wij de voorstellingen over het prenatale bestaan overgenomen hebben, niet altijd zo'n juist beeld hadden; dat de tegenstelling tussen vóor en nà de geboorte veel minder scherp gemarkeerd is dan zij aannamen; en dat dus een woordkeuze, in dicht of ondicht, die aan de psychoanalytische beschrijvingen herinnert, eerder naar die beschrijvingen wijst, dan naar de werkelijkheid. Natuurlijk ben ik onmiddellijk bereid om mijn standpunt te herzien, als blijkt dat dichters (soms, vaak) een *juister* beeld geven dan de door mij geciteerde psychoanalytici, maar dat zal dan eerst bewezen moeten worden. Voorlopig ben ik vooral het gekonstrueerde (gedeeltelijk onjuiste) beeld, de 'Rückphantasie', van de psychiaters tegengekomen, en dat niet zelden in kombinatie met woorden die expliciet de embryonale staat vermelden. Daarom is de veronderstelling, dat wij met algemeen gedeelde (kwasi-)-kennis te doen hebben, veiliger dan de aanvaarding van de op zo intuïtieve wijze tot stand gekomen psychoanalytische theorieën als *fundament* van een (semantische) poëzie-theorie.

Filosoferen over dichter en foetus staat natuurlijk ieder vrij. De moge-

123 Eerlijkheidshalve moet ik zeggen, dat Rank dit op één plaats in zijn boek ook stelt, maar hij gaat er niet verder op in.

lijkheid dat de kultureel bepaalde hantering van denkbeelden over de prenatale staat óok onbewust materiaal doet 'toeschieten', zodat de poëtische taal verrijkt en geïntensiveerd wordt, is zeker interessant. Ik vind het persoonlijk helemaal niet zo'n onaantrekkelijke veronderstelling; ik heb er echter geen wetenschappelijke aanwijzingen voor gevonden.

Maar nu loop ik werkelijk te snel. Er zijn perslot na 1924 ook nog wel andere psychoanalytici geweest, die zich met de prenatale en natale problematiek bezig hielden. Het is niet erg waarschijnlijk dat Ranks boek uit 1924 direkte invloed uitgeoefend heeft op dichters van 25 jaar later; hij was, in Europa in ieder geval, een uitgestotene, en zijn werk is hier buiten de kring van vakgenoten nauwelijks bekend geworden. Maar zijn ideeën?

In de volgende paragraaf leg ik kort verslag af van een inspektietocht langs de na Ranks bomaanslag verschenen publikaties uit psychoanalytische kring, om te kijken, of te achterhalen is hoe het 'publieke' beeld van de prenatale leefsituatie is ontstaan. Daarbij zal ik vooral de aandacht gericht houden op de volgende punten:

1. Treden er veranderingen op in het beeld van het intra-uterine universum?
2. Verandert de werkwijze van de onderzoeker?
3. Zijn er redenen om aan te nemen, dat het behoedzame idioom-standpunt losgelaten moet worden, bijvoorbeeld omdat juist over het aspekt 'herinnering' meer bekend geworden is?

5

In de psychoanalytische literatuur over de prenataliteit[124] kan men twee hoofdlijnen waarnemen. Eén die een uitwerking is van de al door Freud geschetste narcissisme-theorie, en één die eerder bij Rank lijkt aan te knopen, maar, vooral via Reich, verder gaat en de nadruk legt op de psychische ontwikkeling vanaf het konceptiemoment (door Rank nog uitsluitend als fantasie behandeld) tot aan de geboorte, een negenmaands-fase die dan gezien wordt als het fundament waarop de latere persoonlijkheid rust.

124 Onderzoek van meer fysiologische of van ontwikkelings- en gedragspsychologische aard laat ik onbesproken, omdat het zo specialistisch is, dat de toegang ertoe voor leken vrijwel versperd is. De vraag of *onbewuste doorwerking* van prenatale ervaringen aangenomen mag worden, is trouwens een bij uitstek psychoanalytische.

Het klinkt misschien vreemd, maar de eerste die wij op deze bliksemtoer door de geschiedenis tegenkomen is Ernest Jones, zoals wij zagen een van de scherpste critici van Rank in 1924. En het eerste essay[125] dat voor vermelding in aanmerking komt, is van datzelfde jaar! Dat toont op z'n minst aan, dat het onderwerp in diskussie was, en misschien ook dat Jones behoefte had aan een herbevestiging van het klassieke freudiaanse standpunt, toen Rank de orthodoxie dreigde aan te tasten.

Zuiver in de leer is Jones zeker. Geen enkele van zijn stellingen gaat verder dan die van Freud. De dood als een omgekeerde geboorte, de coïtus als gedeeltelijke weg-terug, slaap ('as psycho-analysis teaches us') als een verbeeld herstel van de prenatale toestand (51: 144), 'eeuwigheid' als negatief koncept, dat 'simply means timelessness so characteristic of unconscious thinking, and *therefore* of pre-natal existence' (51: 142, in een noot). Ik onderstreep de enige opmerking, die Freud voorbijgaat. Is de voetnoot, waarin Jones dit zegt, later geschreven? Of juist voetnoot gebleven omdat zo'n grote stap niet te veel nadruk mocht krijgen? Dat is niet na te gaan. In ieder geval ken ik geen andere uitspraken van deze auteur, waarin hij een zó belangrijke plaats (het lijkt bijna op Rank!) aan de prenatale fase toekent. Integendeel, later zegt hij dat 'prenatal life' een 'ante-conscious period of existence' is (51: 204-205). En dat is per definitie niet 'onbewust', want Jones gebruikt elders deze term als vertaling van 'voorbewust', en er is geen reden om aan te nemen dat hij op deze plaats iets anders bedoelt. Wat het prenatale 'décor' betreft, alle vertrouwde elementen uit de latere ideeën van Freud, ook die welke Rank overneemt (rust, donker, water, tevreden passiviteit) zijn in de verspreide opmerkingen van Jones terug te vinden. Zijn eigen bijdrage is misschien vooral te zoeken in een excessieve toepassing van het omkeringsbeginsel: als er over 'vuur' gesproken wordt, gaat het over water, en dus over semen etc. Ik zou dan ook zijn naam niet hebben genoemd, als het niet *zijn* boeken waren, die in literaire kring bekendheid hebben verworven; ik denk vooral aan zijn essay over Yeats en Ierland, en natuurlijk aan de *Hamlet*-studie. Rodenko, bijvoorbeeld, beroept zich op Jones, juist in verband met inzicht in de prenatale aspekten van poëzie.

De volgende die voor vermelding in aanmerking komt, is Paul Federn die rond 1929 probeert, de freudiaanse topografie uit te breiden met het begrip 'ego-kosmisch ego', dat slaat op het voortduren van het prenatale levensgevoel. De term is interessant, en de mogelijke relatie met het op dat moment uitflakkerende expressionisme nog meer, maar Federns denkbeelden zijn bij mijn weten niet verder uitgewerkt. Het 'kosmische

125 De lezing 'Psychoanalysis and Anthropology', te vinden in Jones 51.

ego' verdwijnt geruisloos in de 'oceanische ervaring', die al door Freud zelf met de vroegste narcissistische fase, die van het prenatale waterbestaan, in verband gebracht was.

En dan, voorzover ik heb kunnen achterhalen: stilte, althans aan het psycho-analytische front zelf en in Europa. Verspreide opmerkingen worden door velen gemaakt, maar vernieuwingen van de standaardvoorstelling ben ik niet tegengekomen. De narcissisme-theorie vooral, heeft de traditie bewaard en uitgewerkt. De scherpe tegenstellingen tussen Freud en de afvalligen zijn bij hun leerlingen blijkbaar wat afgezwakt. In de periode na 1945 komt men tenminste niet zelden amalgamen van orthodox-freudiaanse posities en koncepten van Jung, Adler, Rank tegen. L. Sèchehaye bijvoorbeeld, borduurt voort op de therapeutische inzichten van Rank, maar tast tegelijk het konceptuele systeem van Freud niet te zeer aan. Zij verdient hier genoemd te worden, omdat haar *Journal d'une schizophrène*, waarin allerlei denkbeelden over ervaringen van voor, tijdens en na de geboorte door een schizofrene patiënte 'bevestigd' worden, in de jaren '50 door literatoren met veel interesse ontvangen werd, ook in ons land. Het *thema* trekt blijkbaar bij schrijvers de aandacht.

Een goed voorbeeld van een tolerante freudiaan is Béla Grunberger, wiens herformulering van de narcissisme-theorie nog steeds in diskussie is. Zijn studies zijn niet van belang om een mogelijke invloed op onze dichters - daarvoor zijn zij òf te laat òf in een niet voldoende toegankelijke vorm verschenen - maar om een antwoord te vinden op de vraag of recente psychoanalytische theorie-vorming de ontologische positie (herinnering als basis van prenatale beelden in literaire teksten) versterkt heeft. Het antwoord is negatief.

Grunberger noemt de latere thanatische drift-theorie van Freud onhoudbaar, en stelt er de uitwerking van een andere freudse stelling tegenover[126], namelijk die van de prenatale fase als de meest perfekte verwerkelijking van narcissistische verlangens: in die fase is de mens 'onkwetsbaar', 'almachtig', leeft buiten de tijd, heeft geen verlangens maar kent dus ook geen bevrediging (Grunberger 79: 10). Meer dan Freud legt Grunberger de nadruk op het doorwerken van de prenatale staat in de narcissistische ervaring: 'feeling of uniqueness, self-love, megalomania, omnipotence, invulnerability, autonomy'. Paradijs-voorstellingen, kosmische (oceanische) ervaringen, onsterfelijkheidsbesef, het zijn alle-

126 Het is merkwaardig, te zien hoe ook na de dood van Freud zijn aanhangers hun enigszins afwijkende opinies altijd met nadruk funderen op aanzetten die bij hemzelf te vinden zijn.

maal ‘uitwerkingen van het biologische feit van het foetale bestaan’ (16). ‘Man has created God in his own prenatal image’ (21) is een van Grunbergers mooie statements. Het, bijna onbegrensde, belang van het foetale vóorbestaan wordt in al deze mededelingen vastgesteld. Maar bewezen? Het is bijna niet te geloven, maar *nergens* komt een beschrijving van de prenatale fase voor die verder gaat dan de algemeenheden die ik geciteerd heb. Op alle punten blijft Grunberger binnen de standaardvoorstellingen, behalve misschien als hij in een voetnoot (269, noot 3) toegeeft - hij moet wel, in een boek dat in 1979 in het engels verschijnt - dat er storingen in de prenatale gelukzaligheid kunnen optreden. Maar dat trekt hij dan onmiddellijk weer recht door ons te verzekeren dat het psycho-fysiologische belang ervan daardoor niet verminderd wordt. Door de prenatale ervaringen kent de mens ‘a perfect narcissistic state, as evidenced in myths, dreams, fantasies, works of art’. ‘Works of art’ als vanzelfsprekend bewijs, - met deze bewering schieten *wij* niets op. Wij zouden precies willen vernemen waarom Grunberger aanneemt dat die kunstwerken rechtstreeks verband houden met prenatale herinneringen of fantasieën[127]. En daarover zegt hij niets. Zijn betoog blijft geheel binnen de topografische filosofie (wat hij trouwens zelf vaststelt), en bevat geen nieuwe voorstellen of gegevens, die de gebruikelijke psychoanalytische beeldvorming korrigeren. De opbouw van Grunbergers uitspraken blijft: verschijnsel x, of als het beter uitkomt: min x, behoort tot kategorie y, op grond van eigenschappen van x en y die niet anders bekend zijn dan door wat men op grond van een theorie-gestuurde interpretatie *aanneemt* dat zij zijn. Empirische gegevens zijn nog steeds afwezig. Grunberger acht de karakteristieke eigenschappen van het prenatale bestaan zo vanzelfsprekend, dat hij er *alleen* in de vorm van uitspraken van het boven geschematiseerde type over spreekt.

De lezer zal gemerkt hebben dat ik mij enigszins onthutst door Grunbergers bundel heengelezen heb.[128] Dat komt voornamelijk door de argeloosheid, waarmee oude en nieuwe spekulaties als feiten gehanteerd

127 Dat Grunberger, net als 70 jaar eerder Freud al, niet durft te beslissen of men eerder van herinneringen dan van fantasieën spreken kan, heb ik hierboven, p. 158, al meegedeeld.

128 Om hem zo veel mogelijk recht te doen: een enkele maal wordt de literatuurwetenschapper attent, bijvoorbeeld als Grunberger spreekt van het ‘autonome’ bestaan van de foetus (21), in een wereld die ‘the prototype of profound harmony’ is (19). Of bij een zin als de volgende: ‘In his mother's womb, the child experiences a state of wholeness owing to his unity with his mother, the fusion of the *contained* with the *container*’ (216). Hierbij zijn het echter vooral onze eigen associaties met bekende literaire kwesties als vorm en inhoud, waardoor wij getroffen worden, al zijn de kursiveringen van Grunberger.

worden. De beweringen zelf hebben een vertrouwde vorm en strekking, te vertrouwd zelfs.

Dat, in elk geval, is anders bij M. Lietaert Peerbolte. Ik heb mij zelden zo verdwaald gevoeld in een boek als in *Psychic Energy in Prenatal Dynamics*, en toch gaat het precies over de vragen die ik hiervoor opwierp. Bovendien zijn er bijzondere redenen om nieuwsgierig te zijn naar de denkbeelden van de psychiater die Hans Andreus tijdens een depressie behandelde (eind 1954), en wiens eerste boek, *Prenatal Dynamics*, in *Psychic Energy* integraal herdrukt, aan Jacques Hamelink bekend was.[129]

Lietaert Peerbolte kent geen aarzeling op een punt waar wij tot nu toe nogal wat onzekerheid ontmoet hebben: voor hem is er volop sprake van *herinnering.* Daarvan maakt hij zelfs geen probleem: 'The psychoanalytical theory admits that some sort of feelings, colloquially called: cosmic feelings, belong to prenatal mnemonic materials' (105). De uitspraak is onjuist, want 'de' psychoanalytische theorie is daar niet zo zelfbewust over[130], maar zij is wel duidelijk. De herinneringen gaan volgens Peerbolte nog verder terug dan de foetale staat: Reichs opinie over de konceptieschok, als herinnerde ervaring, wordt zonder diskussie aanvaard. De struktuur van de psyche is zelfs geheel bepaald door de vroegste manifestatie van libido, de versmelting van spermatozoe en ovum, en vooral door wat daarbij als onbruikbaar afvalt; in die afstoting, 'verdringing', vormt zich het onbewuste.[131] En dat is nog lang niet het eindstation van Peerbolte's bespiegelingen, die overigens als wetenschappelijke vaststellingen worden gepresenteerd: de vraag wordt gesteld, of de ziel al bestaat vóor dit begin van individu-vorming. Zo springt het betoog heen en weer tussen enerzijds spekulaties die soms aan middeleeuwse theologie doen denken, en anderzijds fysiologische vaststellingen met betrekking tot het gedrag van zaadcel en eicel. Zelfs

129 Dit blijkt uit het motto-citaat bij *Een koude onrust* (1967). Of Hamelink zich intensief met de denkwereld van deze arts, verbonden aan de Rudolf Steiner Kliniek heeft beziggehouden, weet ik niet; de niet van kwaadaardigheid vrij te pleiten steineriana in zijn meest recente verhalenbundel *Uit een nieuwe Akasha-kroniek* doen dit wel vermoeden.

130 In de door Lietaert Peerbolte genoemde studie van Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, houdt deze moedwillig *de wijze waarop* het verleden doorwerkt open, omdat daarover niets met zekerheid bekend is. 'Mnemonic materials' is een veel te expliciete term voor een weergave van Freuds standpunt.

131 Ik teken hierbij aan dat Rank met nadruk stelt dat het teruggaan naar het spermatozoe-stadium (dat hij wèl reeds noemt) een voorbeeld is van 'gehörte oder gelesene Aufklärungen', terwijl hij meent dat 'Mutterleibsphantasien' (binnenperspektief) en geboortebeelden vaak alleen maar als herinnerde verschijnselen verklaard kunnen worden.

‘ESP’, extra sensory perception, wordt verklaard uit het konceptiemoment.

Mijn weergave van Peerbolte's betoogtrant is niet fair, ik besef het. Dat is echter geen kwestie van onwil, maar van onvermogen om in deze theorieën iets anders te lezen dan science fiction, met de daarvoor kenmerkende inkorporatie van alles wat zichtbaar en onzichtbaar is.

Dat Lietaert Peerbolte niet aarzelt, waar het gaat om de vraag: herinneren of niet, maakt zijn standpunt op het eerste oog belangwekkend voor ons. Ook is zijn voorstelling van het prenatale leven bijgericht naar nieuwe inzichten. Storingen, bijvoorbeeld, aanvaardt hij als gegeven; sterker, zij zijn de basis van latere, fysieke maar vooral psychische, problemen. Het prenatale leven is bij hem een autonoom heelal, dat in zijn geheel een prefiguratie vormt van het nageboortelijke bestaan. Alles hangt, voor ons die op zoek zijn naar harde argumenten voor de herinneringsthese (of voor die van een door reële ervaringen aangedreven fantasie) af van de argumenten, die *daarvoor* aangedragen worden. En op dat punt nu juist komen wij niets tegen. Integendeel, het betoog grijpt daar terug op de vroegste strategieën van Freud. Aan de ene kant speelt de innerlijke zekerheid op grond van een koherente voorstelling een beslissende rol, aan de andere kant wordt bevestiging van de juistheid van een these gezocht in de reakties van patiënten. Met dit laatste begint het hele boek zelfs, als ‘preliminary observations’.

Een kliënte konstateert dat zij bang is voor het doortrekken van de WC, en verklaart dit (geholpen door de analyst) zelf uit de herinnering aan het breken van de vliezen tijdens de eigen geboorte. Nadat zij zich alle implikaties bewust gemaakt heeft in een acting-out situatie, ‘her anxiety disappeared and never returned’ (p 2). Blijkbaar is dit voor Peerbolte het bewijs, dat de interpretatie van al haar angsten (want het verslag beperkt zich niet tot één specifieke angstsituatie) als een geboorteherinnering juist was. Op vergelijkbare wijze worden herinneringen aan het konceptiemoment gevalidiseerd.

Wanneer men heel welwillend is, zou men hier van een operationele test kunnen spreken, maar dan toch alleen in die zin, dat de theorie therapeutisch ‘werkt’; de onderzoeker is tezeer bij zijn eigen toetsingsprocedure betrokken om van een algemene validisering van de theorie zelf te spreken, laat staan om van die theorie gebruik te maken bij het verklaren van min of meer regelmatig optredende verschijnselen op andere terreinen dan die van de neurose, bijvoorbeeld in gedichten. De bezwaren, die ik tegen een literatuurwetenschappelijk gebruik van freudiaanse theorieën, anders dan als filosofische spekulatie, heb ingebracht, zijn bij Lietaert Peerbolte onverminderd van kracht: de hermeneutische beschrij-

ving (bijvoorbeeld de symboolduiding) heeft hetzelfde karakter van subjektieve keuze uit tegengestelde beslissingsmogelijkheden, de 'toetsingsprocedure' levert louter persoonsgebonden resultaten op. Met betrekking tot een universeel voorkomende 'herinnering' aan de prenatale staat, levert ook deze auteur geen nieuw bewijsmateriaal.

6

Geen argumenten dus, die rechtvaardigen dat wij herinnering of gemotiveerde fantasie zouden mogen aannemen als bron van prenatale elementen in poëzie. Deze konklusie richt alle aandacht op een tweede vraag die ik aan mijn onderzoekje naar vroegere en latere denkbeelden over het binnenmoederlijke bestaan in psychoanalytische milieus verbonden heb: hoe zijn de voorstellingen uit die, zeker aanvankelijk nogal geïsoleerde, kring, bij een breder publiek bekend geworden? Rodenko leest de regels van Van der Molen:

> 'Zeegroen zijn de diepten van mijn wezen;
> beide ogen binnenwaarts gericht,
> zie ik longen, aderen en pezen,
> overweldigd door onwerelds licht',

en hij stelt vast dat zij 'een prachtige foetale *Schau* van het levende moederlijf bevatten' (Rodenko 56: 119; de Duitse invloed blijkt al uit de woordkeuze: 'Schau', maar minstens evenzeer 'moederlijf'). Dat Rodenko zoiets beweert, zegt nog niet zoveel (als ik het goed heb, liefhebberde hij in die tijd in de psychologie), maar dat *wij* er geen enkele moeite mee hebben/hadden is veel onthullender. Blijkbaar is/was deze voorstelling van de foetale belevingswereld gemeengoed. Het opvallendste in Rodenko 's lektuur is misschien wel dat hij groen licht als een indikatie van prenataliteit beschouwt, wat ook ik bij Robert Müller zonder aarzeling deed. Waar komt dat vandaan?

Bij de psychoanalytici heb ik heel wat gevonden, maar ik ben er niet in geslaagd, te achterhalen wie het groene licht geïntroduceerd heeft. Misschien dat de nadruk op het zee-achtige van de prenatale wereld daarvoor aansprakelijk is? Of moet men zoeken bij bepaalde kunstcritici in de dertiger jaren[132], die de kleurentheorieën van sommige psychoana-

132 Een veel gelezen criticus als W. Jos de Gruyter gebruikt beschrijvingen en 'verklaringen', die hij van de psychoanalytici leent, en soms aantoonbaar onjuist gebruikt. Zie bijvoorbeeld zijn weergave van het Roodkapje-verhaal (De Gruyter 42: 176-178), waarbij hij nogal vreemd met de begrippen 'libido', 'infantiele wereld' en 'moederwereld' omspringt.

lytici (er is in Stekel 1911 al het een en ander over te vinden) een plaats gaven in hun thematische beschrijvingen van schilderijen? Ik kan het niet zeggen, want ik vind geen duidelijke schakels.

Er zijn meer van dat soort vragen. Wanneer en hoe zijn de denkbeelden van Adler in de algemene 'kennis van de wereld' doorgedrongen, afgezakt als men wil, en zo kompleet geassimileerd dat in mijn gymnasium-jaren een scholiere (waarom nooit een scholier?) zich bij een slecht uitgevallen proefwerk kon beroepen op 'last van haar mico' (= minderwaardigheidscomplex)? Welke moeder zei voor het eerst van haar zoontje dat aan tafel brutaal tegen zijn vader was, dat zijn Oedipuskomplex hem dwars zat?

Het lijkt misschien of ik grapjes maak, maar dat komt doordat dergelijke verschijnselen er bij vermelding een beetje potsierlijk uitzien. Maar zo zit het grootste deel van onze kennis in elkaar, zo dragen wij anderen inzichten over die wij zelf nauwelijks bezitten. Vrijwel niemand weet wat 'kernsplitsing' is, maar er bestaat desalniettemin een kollektieve voorstelling van, die wij allemaal 'inzetten' als het woord valt; een voorstelling die wetenschappelijk ongetwijfeld onjuist is omdat er een verouderd begrip van 'materie' aan ten grondslag ligt. Men kan zelfs nog verder gaan, en zeggen dat 'juiste' denkbeelden altijd overgedragen worden via een taal die vol van dergelijke onjuiste kollektieve voorstellingen zit. Het zou daarom voor ons inzicht in konceptvorming van eminent belang zijn als wij de 'verwildering' van (wetenschappelijke) voorstellen aan de hand van één konkreet geval konden volgen, maar mij is zo'n onderzoek niet bekend. Wel zijn er, voortreffelijke, historische verhandelingen geschreven over bijvoorbeeld het psychologische koncept van de melancholie in de 16e en 17e eeuw, over het wereldbeeld van de 'great chain of being', over de romantische ideeën met betrekking tot de 'verbeelding', maar dergelijke studies proberen samenhang aan te brengen, proberen koncepten te *zuiveren*, terwijl ons ditmaal juist het onzuiver worden, het kollektiviseren, van begrippen interesseert. Ik heb dat proberen te achterhalen bij de voorstelling van 'het prenatale wereldbeeld', maar ben daarin maar half geslaagd.

Laat ik mijzelf moed inspreken, en aannemen dat het kenmerkende van dergelijke processen juist hun onvatbaarheid is. Langs ontelbare, en onaanwijsbare, wegen, via losse opmerkingen, grappen, dagbladartikelen, romanaanduidingen, als het ware door de haarvaten van het kultuursysteem, dringen de begrippen door, - totdat zij overal aanwezig zijn. Soms houden zij hun oorspronkelijke vorm heel redelijk, een andere keer blijft daar heel weinig van over. Ik ben geneigd te zeggen: hoe moeilijker de materie, hoe onzuiverder het eindprodukt, zoals in dat kinderspel-

letje, waarbij een woord of een zin fluisterend een kring langs gaat totdat het weer, minder of meer vervormd, bij dezelfde persoon terug is. Zo gezien is de gezond-verstandvoorstelling van het prenatale belevingsuniversum nogal ongeschonden uit de strijd gekomen, en dat terwijl het een onjuiste voorstelling is.[133] Met des te meer zekerheid mogen wij natuurlijk aannemen dat er een of ander verband is tussen de wetenschappers aan het begin van de keten en de kollektieve 'kennis' aan het eind daarvan.

Een onjuiste voorstelling, - hoe weet ik dat? Ik zal nu maar een achtergehouden kaart op tafel leggen. Mijn kennis over recente denkbeelden m.b.t. het foetale bestaan, heb ik in eerste instantie opgedaan uit een artikeltje in het voorlichtingsblad *Ouders van nu*, aangetroffen in een dokterswachtkamer. Natuurlijk ben ik direkt in handboeken en tijdschriften gaan bladeren, om te kijken of het 'klopt', en inderdaad, de beweringen uit dat populariserende stukje waren blijkbaar korrekt. Maar als ik nu eens niet toevallig aan dit boek had zitten schrijven, toen ik in *Ouders van nu* las, zou ik dan al die moeite gedaan hebben? En mijn lezers, hoe reageerden die op mijn beweringen? Met argwaan? Of hebben sommigen er een korrektie op eigen verkeerde voorstellingen uit gehaald, anderen een bevestiging van inmiddels, op doorgaans even oppervlakkige wijze verworven, nieuwe inzichten? Want, en dat wilde ik in deze paragraaf zeggen, zo gaat het met het leeuwendeel van onze 'kennis'. Honderdduizenden, die Kant nooit gelezen hebben, spreken over de kategorische imperatief, en zij begrijpen elkaar heel redelijk, ook als zij Kant eigenlijk niet zo goed begrijpen.

Ongemerkt zijn wij weer van de schrijver, waar psychoanalytici het overwegend over hadden en vaak nog hebben[134], doorgeschoven naar de

133 Onjuist, maar hardnekkig. In 1963 schreef Cameron nog: 'Birth expels the child from the dark monotony of the uterine water, into a world of everlasting change and infinite space. Here he is, exposed to noise and light' etc. (Cameron 63: 28).

134 In het recente handboek van Jean le Galliot, *Psychanalyse et langages littéraires*, een titel die in het licht van mijn onderwerp veelbelovend lijkt, lezen wij onder het kopje *'Le traumatisme de la Naissance':* 'Encore que l'on se situe ici sur un terrain assez mouvant, il apparaît probable que de nombreux rêves ou fictions portent le souvenir de cette épreuve traumatisante que représente l'arrachement brutal au milieu intra-utérin de la mère, et de la nécessité qui en résulte d'une adaptation difficile à l'univers extérieur. Il n'est pas douteux que l'angoisse eprouvée si fréquemment par l'enfant quand il quitte sa mère est le souvenir de la première séparation.' Un point, c'est tout. Behalve de exklusieve aandacht voor de auteur, valt op hoe zijdelings het geboortetrauma afgedaan wordt: geen literatuurverwijzing, geen poging tot enige nadere aanduiding van aanwijzingen die deze 'waarschijnlijkheid' in de 'langages littéraires' bevestigen.

lezer.[135] De weg naar de schrijver lijkt geblokkeerd, door diezelfde koncepten die ontworpen waren om hem te bereiken. Het is veiliger, om als lezer en over lezers te spreken. Dat hebben ook verschillende psychoanalytici, meestal 'literatuurpsychologen', ingezien, via de openlijke erkenning van het hermeneutische karakter van ook dit soort interpretatie. Zij verdienen onze aandacht, bijvoorbeeld om na te gaan of zij ons inzicht bevestigen, dat de psychoanalyse vooral een *taal* geleverd heeft, aan schrijvers en aan (literatuur)wetenschappers.

7

Hoewel Freud herhaaldelijk gewaarschuwd heeft, dat over het kreatieve proces zelf door de psychoanalyticus niets verstandigs te zeggen valt - dat was hij dan eens met Jung - houden zijn notities over de lezer en diens gedrag steeds verband met denkbeelden over juist die kreatieve aktiviteit, òf het zijn interpretatieve uitspraken, waarbij hij zelf 'de lezer' is, en het 'geheim' van de tekst geïdentificeerd wordt met onbewuste bedoelingen van de auteur.[136]

Hoe gedraagt de lezer Freud, die, zoals bekend, de literatuur een goed hart toedroeg, zich in de praktijk? Naar aanleiding van de *Gradiva*-studie heb ik opgemerkt, dat hij de auteur en de psychiater naast elkaar zet. Zijn aanpak is: laten zien hoe de 'psychologie' van Jensen (dat wil zeggen diens beschrijving van het gedrag van zijn personage en de motivering daarvoor) vertaald kan worden in psychoanalytische termen. Het essay is apologetisch, Jensen wordt als getuige voor de juistheid van Freuds eigen denkbeelden opgeroepen.

135 Ik zou nog een derde positie kunnen noemen: die van literatuur-wetenschappers en critici, die het belang van de psychoanalyse vooral zoeken in de *methode.* Lionel Trilling bijvoorbeeld, meent dat niet enigerlei direkte uitspraak van Freud over kunst voor de literatuurbeschrijving van belang is, maar zijn ontdekking, dat 'we still feel and think in figurative formations'; Freud schiep een 'science of tropes, of metaphor and its variants, synecdoche and metonomy', en daarvan kunnen wij nog veel leren (Trilling 61: 52-53). Ook Maud Bodkin beroept zich in haar verfijnde classic op freudiaanse en jungiaanse koncepten als op een duidelijke manier van spreken over teksten. Zij is op dat punt te vergelijken met Mauron in zijn analyse van obsederende metaforen. De positie van deze auteurs is verdedigbaar. Ik zou hen zelfs als hulptroepen kunnen gebruiken, ware het niet dat zij geen van allen spreken over mijn eigenlijke probleem: welke rol speelt kennis van psychoanalytische denkbeelden bij de beslissingen die lezers nemen?

136 Een overzichtelijke samenvatting van de freudiaanse werkwijze en een nog steeds belangwekkende bespreking van de bruikbaarheid daarvan voor anderen, is het essay 'Freud - and the Analysis of Poetry' uit 1939 van Kenneth Burke (Burke 57: 221-262).

Eén van de mogelijke taken van de psychoanalytisch geschoolde lezer/-criticus kan daardoor uit deze *Gradiva*-analyse afgeleid worden: het blootleggen van de psychologische wetten die de schrijver impliciet hanteert. Dat doet Freud zelf inderdaad herhaaldelijk, bijvoorbeeld in zijn bespreking van twee Shakespeare-passages, die hij zelf een 'Lösung' noemt (Freud 69: 183). De gedachte dat de psychoanalyse een interpretatief apparaat kan leveren, is even aanvaardbaar als alle andere instrumentele voorstellen; en de claim dat op die wijze *de* interpretatie te vinden is, moet evenzeer tegengesproken worden als bij andere hermeneutici. De impliciete stelling, dat de sympathetische lezer, bewust of onbewust, de tekst op de door hem aangewezen aspekten leest, heeft Freud nergens bewezen.[137] Alleen dat *hij* dat doet. De enige plaats waar zoiets als een rechtvaardiging voor deze waarheidsclaim op tafel gelegd wordt, is de late, en dus nogal assertieve, studie 'Dostojewski und die Vatertötung' (uit 1928, Freud 69: 267-286), en die justifikatie berust op een interpretatieve beschrijving van Dostojewskij's ziektegeschiedenis. De twee interpretaties, die van de neurose en die van het werk, lopen parallel; zij zijn dan ook van dezelfde hand. Meer kan men er niet van zeggen.

Freud als lezer is opvallend gepreokkupeerd door thematische vragen. Dat is hij niet alleen in de praktijk, maar ook zijn schaarse theoretische opmerkingen wijzen in die richting. Ze zijn vooral te vinden in het essay 'Der Dichter und das Phantasieren', van 1908, dus weer vroeg en behoedzaam. Freud onderscheidt daarin twee soorten 'Lust' waartoe 'Dichtwerke' aanleiding geven: een 'Vorlust', die met het 'esthetische' genoegen samenvalt, en die niet meer is dan een 'Verlockungsprämie', een strategie waarmee de schrijver de barrière tussen zijn 'ik' en dat van de lezer doorbreekt. Daarnaast, daarna, is er 'der eigentliche [!] Genuss des Dichtwerkes [der] aus der Befreiung von Spannungen in unserer Seele hervorgeht' (Freud 69: 179).

De in literaire kring bekendste[138] freudiaanse criticus, Ernest Jones, sluit zich bij dit standpunt volledig aan. De lezer wordt, zegt Jones, esthetisch

137 Ook bij anderen blijft het op dat punt bij *beweringen*, met vaak zeer ver gaande konsekwenties. Kris, de meest expliciete kunsttheoreticus met psychoanalytische uitgangspunten die ik ken, zegt bijvoorbeeld: 'It is to be understood that the standards of correspondence with psychological fact do not necesseraly involve technical scientific knowledge, but may rest on the sort of understanding [!] of motivation which is directly available to the perceptive reader or critic, as it was to the insight of the poet' (Kris 67: 260 n 20). Een duidelijker beroep op de hermeneutische kategorie van de 'Einfühlung' kan men zich niet wensen.

138 Marie Bonaparte blijft buiten mijn betoog omdat zij geen gegevens oplevert voor de prenataliteitsdiskussie.

betrokken, als zijn eigen verdrongen herinneringen in het geding zijn. Merkwaardigerwijs probeert ook hij niet, dat aan te tonen. Heeft iedereen *dezelfde* verdrongen herinneringen, dus: zijn er maar een paar literair werkzame thema's? Jones lijkt dat inderdaad te denken. Verdwijnt de esthetische werking bij bewustwording? Arme psychoanalyticus aan wie dan de esthetische beleving ontzegd wordt, of vervangen door een wetenschappelijke waarheidservaring.

Ik denk dat Jones deze redenering, die logisch uit zijn uitgangspunten voortvloeit, zelf niet zou onderschrijven. Al zijn studies over literatuur lijken eerder te impliceren dat het door hem nagestreefde inzicht het esthetische genoegen juist vergroot. Er moet dus voor de lezer meer aan de hand zijn dan het herkennen van enkele algemene, onbewuste thema's. Wanneer het alleen daarom ging, zouden alle interpretaties op één noemer te brengen zijn. Wie twee willekeurige, bijvoorbeeld psychoanalytische, beschrijvingen van een tekst naast elkaar legt, ziet echter onmiddellijk de verschillen, verschillen in 'lezersstijl', zou Norman Holland zeggen.

Wie enigszins ingewerkt is in deze materie, heeft waarschijnlijk al met enig ongeduld zitten wachten op deze naam. Holland is *de* freudiaanse literatuurpsycholoog die de lezer centraal gesteld heeft. Hij heeft verschillende boeken gepubliceerd, maar het interessantste vind ik nog steeds *Poems in Persons*, van 1973, vooral omdat hij daarin vanuit zijn belangstelling voor lezersgedrag het werk van de dichteres Helen Doolittle bespreekt, niemand anders dan de door Freud zelf geanalyseerde H.D., die bovendien over haar ervaringen met de goeroe een boek schreef.

Holland maakt vele opmerkingen waarmee ik het van harte eens ben. Deze bijvoorbeeld: 'criticism is not the experience of literature or art as such, but the taking of positions about them' (130). Hiermee vermijdt Holland de klip waarop Jones, die 'ervaring' en 'inzicht' in elkaars verlengde legt, vastloopt.

Wat gebeurt er volgens Holland bij de lektuur? 'The reader tries, as he proceeds through the work, to compose from it a literary experience in his particular lifestyle. In particular, line by line and episode by episode, he responds positively to those elements that, at any given point in the work, he perceives as acting out what he would characteristically expect from another being in such circumstances. What cannot be perceived as acting out his expectations he responds negatively or remains indifferent to' (77).

De stelling is misschien nieuw, maar niet overduidelijk. Leest men een literaire tekst met een positieve grondhouding als men tegenkomt wat

men verwacht tegen te komen? ‘Only if a reader can achieve a transformation from unconscious into conscious content that fits his lifestyle will style have found itself. Only then can a reader have a positive experience of the literary work’ (83). Ik begrijp deze zelfbewuste vaststelling niet helemaal (wat betekent ‘style will have found itself’?), maar zoveel dringt er wel tot mij door, dat ik meen te mogen vaststellen dat hier nèt iets anders gezegd wordt dan in het voorgaande citaat. Nu gaat het niet meer om het tegenkomen van verwachte houdingen van *iemand anders*, maar om sympathetische herkenning van eigen ‘onbewust materiaal’. Voor kritiek vide Jones.

Wel wijkt dit standpunt in zoverre af van het reeds bekende, dat Holland met nadruk vaststelt dat er allerlei geldige lezingen mogelijk zijn. De lezer is een eclecticus, ‘qui prends son bien où il le trouve’. En iedere lezer heeft in principe een andere ‘levensstijl’ en dus ‘lezersstijl’. Als ik dat goed begrijp, wordt het voor mij raadselachtig hoe Holland met zoveel zekerheid kan spreken van de ‘persoonlijke mythe’ van H.D., die hij extrapoleert uit haar boek over Freud èn haar gedichten. Herkent hij die ‘mythe’, omdat hij die in zijn *eigen* lifestyle past, is het dus *zijn* mythe? Of wil hij laten zien, dat de lektuur van het boek over H.D.'s analyse hem, Holland, een bepaald beeld van haar heeft gegeven, dat hij bevestigd vindt in de lektuur van haar gedichten; gedichten die hij *daarom* waardeert? Ik kan mij nauwelijks voorstellen dat hij ‘positief lezen’ verklaart uit een zo eenzijdig soort ‘voorkennis’, maar Holland geeft mij geen redenen om iets anders aan te nemen.

Als het is zoals ik vrees, moet het standpunt naïef genoemd worden en de formulering pretentieus. Wat is ‘lifestyle’, hoe leren wij, gewone mensen, die ‘lifestyle’ van een lezer kennen, anders dan vanuit zijn eigen mededelingen omtrent zijn lektuur? Een tautologie. Laat Holland werkelijk geen ruimte voor een leeswijze, waarbij men zich door de dichter ‘nieuwe ogen in laat zetten’, om de Russische Formalisten maar weer eens te citeren. Wat onderscheidt literaire ervaringen dan van alledaagse, behalve misschien hun ingewikkeldheid?

Mijn toon verbaast de lezer misschien, maar wat Holland met zijn belangwekkende materiaal doet, is buitengewoon teleurstellend. Niet alleen identificeert ook hij, die van het lezen van poëzie zijn speciale aandachtsgebied heeft gemaakt, deze aktiviteit geheel met de vaststelling van (variabele) thema's, hij laat een exquise kans om begrippen als ‘bewust’ en ‘onbewust’ materiaal uit te diepen, door de vingers glippen. Gedichten van H.D. uit de periode vóór en na de analyse hanteert hij op precies dezelfde wijze; als hij het woord ‘vis’ tegenkomt in een postanalytisch gedicht, spreekt hij rustig van ‘ithyphallic power’ (81), alsof H.D.

zich die mogelijkheid niet bewust zou zijn geweest, en dus iets heel anders doet dan de toverkracht van het rechtstandige gebruiken (òf een flauwe streek uithaalt, maar daarvoor zijn haar gedichten veel te goed). Was dit niet een schitterende gelegenheid, om de vraag te stellen wat een door de freudiaanse wol geverfde dichteres doet, als zij zo'n doorzichtig 'symbool' gebruikt; *is* het nog wel een symbool?[139]

Als Holland gelijk heeft met zijn 'lifestyle', en als deze bij het lezen van wetenschappelijke werken ook een rol speelt, moet de konklusie maar zijn dat *mijn* lezers/levens-stijl, die maakt dat ik bij H.D. pas in de latere verzen dat soort beelden uit de freudiaanse voorraadkast in heel opvallende konstellaties meen tegen te komen, niet de kans heeft gekregen zich tijdens de lektuur van *Poems in Persons* uit te leven.[140]

Worden onze waarnemingen niet een beetje beangstigend? Wanneer zelfs een psychoanalytisch geschoold literatuurcriticus als Holland geen rekening houdt met het feit dat kennis van freudiaanse denkbeelden een nieuwe waarde aan het gebruik van bepaalde woorden en beelden geeft[141], moet ik dan maar niet op zijn gezag aannemen dat er geen verschil *is* tussen voor en na Freud? Ik beantwoord deze vraag met een tegenvraag: wanneer Freud al heel vroeg in zijn 'duidingen' van patiëntendromen rekening gaat houden met de kennis van psychoanalytische koncepten die zij *tijdens de behandeling* opdoen, zouden wij bij dichters dan anders tewerk moeten gaan, juist volgens Freud zelf?[142]

Maar laat ik de lezer niet te hard duwen in de richting van mijn eigen

139 Hiermee bedoel ik: een symbool in psychoanalytische zin, dus: een term die naar iets anders wijst dan de directe woordbetekenis doet vermoeden. In de literairwetenschappelijke zin gaat het daarbij vrijwel altijd om 'metaforen' (gelijkstellingen op grond van overeenkomst) of 'metoniemen' (gelijkstellingen op grond van kontiguïteit), en niet om 'symbolen' (gelijkstellingen op grond van konventie). Cf de woordkeuze van Trilling, noot 135 hiervoor.

140 Als ik Holland onrecht doe, en zijn betoog over de gedichten van H.D. juist de provokatieve opzet heeft om ons, zijn lezers, in het geweer te brengen tegen zijn interpretaties, en die van onszelf daartegenover te stellen, dan is hij daarin wat mij betreft geslaagd: ik lees vrijwel ieder van die gedichten anders dan hij. Op zichzelf is het interessant om aan te nemen dat de kern van een boek buiten de gedrukte pagina's te vinden is, maar dat de ene lezer anders leest dan de andere is nog niet zo'n verrassende ervaring, terwijl het begrip 'stijl' door deze tegemoetkomende houding helaas niet duidelijker wordt, en daar gaat het om.

141 Voor zover ik hem heb begrepen, doet zelfs Lacan, die Freuds ontologische opvatting van het onbewuste kritiseert, dit niet.

142 Protokollen van L.S.D.-analyses uit de zestiger jaren, tonen duidelijk aan dat personen die een psychoanalyse hebben ondergaan zich bij zo'n farmakologische Blitzkrieg bij de verwoording van hun ervaringen in veel exakter termen aansluiten bij bekende freudiaanse opvattingen dan ongeanalyseerden. Vergelijk bijvoorbeeld Newland 63 met Huxley 54.

‘gelijk’. Wat ik heb willen aantonen, staat los van de vraag, of ik iets zie waar de door mij geciteerde (literatuur)psychologen als Jones en Holland blind voor zijn: ik stel vast dat literatuurwetenschappers zich niet kunnen beroepen op de vroege psychoanalytische theorieën ter validisering van hun interpretaties, laat staan ter onderheiïng van specifieke literatuurtheorieën/poëzietheorieën; en verder dat de bestaande psychoanalytische theorieën m.b.t. tot literatuur (poëzie) even spekulatief, even niet-empirisch, zijn als die over de struktuur van de psyche zelf. In concreto: wanneer wij ‘prenatale beelden’ bij een dichter tegenkomen, is er geen bewijs voorhanden dat deze op onbewuste herinneringen teruggaan, of daardoor ondersteund worden, maar blijft de veiligste aanname dat dergelijke vaststellingen zijn gaan behoren tot onze ‘kennis van de wereld’. Onze, dat is: van hedendaagse lezers en schrijvers.

VIII Een huis met vele woningen

1

In mijn bespreking van (mijn en andermans) omgang met literatuur, en, naar aanleiding van de psychoanalyse, ook met andere menselijke gedragingen, heb ik vrijuit gesproken over 'wetenschappelijk' naast 'filosofisch' en 'literairkritisch', en voor die onderscheidingen heb ik alleen heel globale criteria genoemd. Ik wil nu proberen, iets nauwkeuriger vast te stellen, welk soort uitspraken ik tot die domeinen reken, en wat de konsekwenties daarvan zijn voor de maatschappelijke instituties die zich met literatuur bezig houden. De analyse van 'andere menselijke gedragingen' komt slechts in beeld wanneer die van het literaire gedrag daarvan afhankelijk is.

De wetenschap zit in het midden van het drieluik; als ik zeg de wetenschap, bedoel ik, zoals steeds: de *literatuur*wetenschap en ik impliceer met haar middenpositie, dat het gaat over de literatuurwetenschap als *empirische* wetenschap. Ondanks alle pogingen om axiomatische modellen op te stellen, heeft bij mijn weten niemand lang volgehouden dat het zin heeft om de literatuurwetenschap op te bouwen als een deduktieve struktuur, zoals de wiskunde of de logica. De denkbare begin-uitspraken hebben een te sociaal gebonden, te historisch karakter om aan de aanvaarding van een claim op algemeen-geldigheid door de (wetenschappelijke) gemeenschap een redelijke kans te geven, en bovendien blijken de mogelijkheden van een exakte omschrijving problematisch.

De literaire kritiek houdt zich in eerste en laatste instantie bezig met de verschijnselen in hun konkrete aanwezigheid, de filosofie daarentegen streeft naar inzichten omtrent het algemene, de wetenschap zoekt naar algemene patronen waarbinnen de afzonderlijke verschijnselen geplaatst kunnen worden. Dat bedoel ik met de middenpositie van de wetenschap. De indeling is globaal, maar als eerste ruwe schets van de voor mijn betoog zinvolle onderscheidingen wel duidelijk. Dat in alle drie de gebieden zowel algemene als singuliere uitspraken voorkomen, weet natuurlijk iedereen, en óok dat velen in de twintigste eeuw de filosofie op wetenschappelijke wijze[143] hebben willen bedrijven; net als de kritiek trouwens, om ook naar de andere kant te kijken. Het gaat mij om een in

143 Op wetenschappelijke wijze wil *hier* zeggen: op de wijze van de deduktieve òf de empirische wetenschappen. In de Angelsaksische landen spreekt men sedert Broad 24 wel van 'critical philosophy', waarbij de nadruk op de taalanalyse valt, i.t.t. de 'speculative philosophy' die zich met de wereld als totaliteit bezig houdt. De spekulatieve filosofie onthoudt zich zeker niet van kognitieve claims, maar daarbij wordt niet gedacht aan empirische kontrole. In mijn betoog betekent 'kritisch' steeds 'literairkritisch' en niet: tot de (kritische) filosofie behorend. Als ik binnen de filosofie de meer exakt georiënteerde, 'wetenschappelijke', richtingen wil onderscheiden spreek ik van: analytisch.

brede kring aanvaarde voorstelling van het onderscheid tussen generaliserende en partikulariserende uitspraken, en om de dominante aandachtsrichting van de beschouwer in ieder van de drie domeinen.

De filosofie is, behalve in het smalle onderdeel van de methodologie, binnen het geheel van de literatuurbeschouwing op het moment nauwelijks in bespreking, al pogen enkelen daar verandering in te brengen. Ook ik streef dat na, en wel in deze vorm: ik wil, binnen het afgeperkte raam van een bepaalde diskussie (die over psychoanalytische hulpkonstrukties), laten zien dat veel gedachtewisselingen die men wetenschappelijk heeft genoemd naar hun aard filosofisch zijn, en erbij zouden winnen wanneer dit onderkend werd.[144]

Om praktische redenen wil ik in eerste instantie de aandacht koncentreren op de scheidslijn tussen literaire kritiek en literatuurwetenschap; daarover pleegt men immers veel vaker te spreken. Het onderscheid tussen deze twee domeinen van literatuurbeschouwing wordt meestal verbonden aan normatieve opvattingen over de aanvaardbaarheid van *typen* uitspraken. Dit vindt in het bijzonder plaats binnen de wetenschappelijke diskussie; het is zelfs zo dat alle positiebepalingen met betrekking tot de akceptabiliteit van benaderingen en uitspraken meestal gezien worden als *wetenschappelijke* opvattingen.

Dat gebeurt doorgaans ten onrechte. Zowel literaire kritiek als literatuurwetenschap zijn maatschappelijke, dus genormeerde, vormen van taalverkeer. Dat men vaak geneigd is zulks bij de literatuurwetenschap wel te onderkennen en bij de literaire kritiek niet, heeft vermoedelijk te maken met de omstandigheid, dat theoretici en historici, die de aard van dit soort aktiviteiten bespreken, geneigd zijn vóor alles hun aandacht te richten op de relatie subjekt-objekt, op de literatuurbeschouwer aan de

144 Het merkwaardige feit doet zich voor dat spekulatief-filosofische redeneringen endemisch zijn in de literatuurwetenschap, maar dat men de diskussie als een wetenschappelijke beschrijft. Dat gebeurt zelfs, wanneer op bekende spekulatieve filosofieën teruggegrepen wordt, zoals bij de Semiotiek (Peirce!) en het Strukturalisme.
Aan het algemene karakter van dit probleem besteedt F.D. Berndsen in zijn dissertatie, op dit moment (begin augustus 1984) voltooid maar nog niet gedrukt, ruimschoots aandacht.

ene kant, de literaire tekst c.q. het literaire proces aan de andere. De uitspraken worden dan gezien als fixaties van die verhouding ten behoeve van anderen, en soms zelfs als pogingen tot rechtstreekse afbeelding van een stand van zaken in de werkelijkheid.

Dit laatste, een opvatting die bijvoorbeeld bij de literair-wetenschappelijke 'interpretatieven' - maar daar niet alleen, getuige de Freudianen - frekwent voorkomt, is alleen al daarom een onvruchtbaar standpunt, omdat het de onoverbrugbare afstand tussen taal en werkelijkheid negeert: taal is nooit een afbeelding van een objekt maar 'spreekt over' de werkelijkheid.

Maar ook het voorzichtige standpunt plaatst de prioriteit naar mijn oordeel bij de verkeerde relatie. Het gaat bovenal om verschillende vormen van taaluitwisseling over (een gedeelte van) de werkelijkheid, of wat men als werkelijkheid beschouwt. Dat houdt in dat *de relatie tussen de deelnemende subjekten centraal staat.* Kritiek, wetenschap, filosofie, zijn vormen van overdracht van in taal uitgesproken *voorstellingen* omtrent de 'literaire'[145] werkelijkheid. De 'spreker' probeert zijn gesprekspartners te bewegen, om met zijn voorstelling akkoord te gaan. Dit 'dialogische'[146] aspekt delen de drie taalaktiviteiten; waar zij uiteengaan, is bij de volgende stap, namelijk als het doel van de dialoog, die de subjekten onderling aangaan, in het geding komt. Op dat moment pas wordt het zinvol om te spreken van verschillen in doelstelling, die zich laten weergeven als verschillen in normen voor de uitspraken.

Ik probeer, weer heel schetsmatig, en uitsluitend met betrekking tot de door mij onderscheiden 'domeinen' en hun onderlinge verhouding, een omschrijving van de uiteenlopende doelstellingen te geven om daaruit dan kondities voor de uitspraken zelf binnen de drie domeinen[147] af te leiden. Ook ditmaal poog ik een zekere consensus weer te geven.

145 De aanhalingstekens nemen de plaats in van de omslachtige formulering: wat door een bepaalde persoon of groep als literair objekt of proces beschouwd wordt.

146 De term 'dialogisch' wordt ook wel gebruikt voor de wederkerigheid van de subjekt-objekt verhouding. Voor de duidelijkheid zal ik dat geval terminologisch van de subjekt-subjekt relatie onderscheiden, en het 'dialektisch' noemen.

147 Het zou geenszins onjuist zijn om niet alleen de beschouwingen *over* literatuur in de bespreking te betrekken, maar ook de literatuur zelf. Op welke wijzen worden dáarin voorstellingen van de werkelijkheid overgedragen? Verschil en overeenkomst met de door mij wel behandelde uitwisselingstypen vormen een interessant en relevant onderzoeksterrein (men denke aan de vraag, of de literaire kritiek tot de literatuur behoort), maar omdat ik in dit betoog juist de nadruk wil leggen op verschil en overeenstemming tussen meta-uitspraken, is het onverstandig om uitspraken van een ander niveau daarin te betrekken.

De literatuurwetenschap streeft naar ware of geldige[148] uitspraken over het objekt, en voor waarheid of geldigheid worden normen aangehouden. In hun ruimste formuleringen zijn die normen misschien niet eens zo tijdgebonden als men geneigd zou zijn aan te nemen. Ik denk dat vrijwel iedereen zich vinden kan in de eis dat uitspraken niet strijdig mogen zijn 1. met waarneembare verschijnselen ('feiten'), en 2. met op goede gronden reeds aanvaarde komplexe uitspraken (zoals 'theorieën'). Wie, in een geval dat deze geboden overtreden worden, wil vasthouden aan de eigen uitspraken tegenover de algemeen aanvaarde, moet zich in diskussie begeven met bestaande theorieën, of nieuwe en overtuigende observaties verrichten, of aantonen dat de tot nu toe veronderstelde feiten op onjuiste waarnemingen of onvoldoende gemotiveerde interpretaties van waarnemingen berusten.

Dat is natuurlijk het punt waarop de problemen beginnen, maar het is ook het punt waarop de wetenschappelijke taalaktie verschilt van de filosofische of de kritische. Hier voeg ik opnieuw aan toe: naar mijn oordeel; dat doe ik niet uit voorzichtigheid, maar omdat ik besef dat ik alleen maar op grond van eigen ervaringen kan meedelen wat er gebeurt als men verwikkeld is in een literatuurwetenschappelijke of een literairkritische diskussie, en in hoeverre men zich in die twee situaties verschillend gedraagt. Aan dit voorbehoud m.b.t. de algemene waarde van mijn beweringen wil ik een tweede toevoegen: natuurlijk ben ik mij er zeer goed van bewust dat ik op klompen door een probleemveld marcheer waarmee de beste geesten van onze kultuur zich beziggehouden hebben. Maar ik denk niet dat het mogelijk is, mijn positie ten aanzien van filosofie, kritiek en wetenschap, en hun rol binnen of buiten het universitaire bestel, duidelijk te maken, *zonder* deze lapidaire voorafgaande verklaringen.

2

Hoe, dan, verloopt de diskussie in de wetenschap als iemand een nieuwe zienswijze van verschijnselen binnen het objektgebied introduceert? Wanneer hij onmiddellijk, vanwege aansluiting bij al bestaande standpunten of (maar dat komt niet zo gauw voor) door de kracht van zijn argumenten, het akkoord met de overige leden van de wetenschappelijke

148 Ik gebruik twee woorden omdat op dit soort problemen de methodologische diskussies, die ik hier niet wil oprakelen, zich gekoncentreerd hebben. Hoewel ik 'partij' ben, of omdat ik partij ben, kies ik ditmaal niet en probeer elk wat wils te geven.

gemeenschap tot stand brengt, valt er niets interessants te melden. Het wordt pas een diskussie wanneer het nieuwe gezichtspunt *niet* aanvaard wordt, en de wijze waarop die diskussie verloopt, maakt haar al dan niet wetenschappelijk.[149]

Hiervóor sprak ik van strijdigheid met 'feiten'. Dat moet iets preciezer omschreven worden, want literatuurwetenschappelijke gedachtenwisselingen gaan nooit over de meest simpele, onbestrijdbare, waarnemingen (laat ons zeggen: de hoeveelheid a's in een tekst), maar altijd over waarnemingen waarvan men in consensu het feitelijke karakter *aanneemt.* Voor 'feit' moet dus gelezen worden: 'als feit door de wetenschappelijke gemeenschap aanvaarde waarneming'.

Een voorbeeld ter verduidelijking. Jakobsons gedetailleerde sonnet-analyses bevatten alle een opvallende stelling: woorden of andere elementen binnen één tekst, die een formeel-strukturele overeenkomst vertonen, gaan semantische relaties aan. Jakobson heeft deze kwestie nooit afzonderlijk geanalyseerd, het is voor hem een onproblematische these, waarvan hij bij zijn beschrijvingen zonder reserve gebruik kan maken. Vaststellingen op grond van die algemene bewering hebben voor hem een feitelijk karakter. Hij heeft zelfs niet gespecificeerd, in welke gevallen de sprong van vorm naar betekenis gedaan mag worden, terwijl het toch gemakkelijk aan te tonen is dat hijzelf selektief met deze 'observatie' omgaat: nu eens semantiseert hij een formele overeenkomst, dan weer negeert hij hem.

Dat Jakobson zelf geen moeite had met zijn waarnemingen, is minder treffend dan de konstatering dat het lange tijd geduurd heeft voordat anderen zich zorgen gingen maken. Zijn beschrijvingen riepen verzet op, maar niet op *dit* punt. Aanvankelijk is de bewering algemeen als geldig behandeld, met het gevolg dat de erop gebaseerde vaststellingen als feitelijk aanvaard werden. Op dit moment echter zullen maar weinigen bezwaar maken tegen de konstatering, dat het hier niet om feiten gaat, maar om interpretaties, waaraan een interpretatieregel ten grondslag ligt die nooit (bijvoorbeeld psychologisch of linguistisch) op zijn geldigheid getest is. De betrekkelijke aanvaardbaarheid van die regel wordt trouwens ook nu nog wel verdedigd, en wel met een karakteristiek argument: zo werkt het in lyrische teksten nu eenmaal. Dit verweer is in zoverre adekwaat, dat het de diskussie terugbrengt waar zij thuishoort,

149 Dat dit beeld geflatteerd is omdat er maar al te vaak geen diskussie tot stand komt, en de elkaar tegensprekende opvattingen eenvoudig naast elkaar blijven staan en hoogstens het 'forum' in twee groepen uiteen doen vallen, weet ik natuurlijk. Maar dat lijkt mij niet een principieel kenmerk van wetenschap; integendeel.

namelijk bij de poëzie-opvatting die deze 'regel' mogelijk maakt. Terugbrengt en een halt toeroept, want literatuuropvattingen zijn wetenschappelijk niet zo goed te verdedigen. Het zijn voorafgaande, op heel verschillende wijzen gemotiveerde, positiekeuzen, die, als zij ergens in onze trits passen, ondergebracht moeten worden bij de filosofie. Voor de wetenschap zijn het indiskutabele vooronderstellingen. Voor de kritiek ook, maar daar kunnen zij tevens juist datgene zijn, wat de criticus wil overdragen: zó lees ik deze tekst, want zo behoort men dit soort teksten te lezen.[150]

Wat met de 'feitelijke' vaststellingen van Jakobson gebeurd is, namelijk dat de wetenschappelijke gemeenschap de geldigheid ervan niet langer zonder kommentaar wenst te aanvaarden, is de meest voorkomende vorm van literatuurwetenschappelijke diskussie, al duurt het doorgaans korter, en soms langer, voordat deze omzetting van 'feit' in 'interpretatie' plaatsvindt. Het gevolg zal meestal zijn dat ook verder voerende beweringen op losse schroeven komen te staan (bij Jakobson gebeurde dat), òf, en dit is fundamenteler, dat de vooronderstellingen zelf in diskussie komen. Als deze ook ten grondslag liggen aan theorieën met een breder bereik dan een aantal interpretaties, of aan theorieën die waar gemaakt zijn dóor een aantal interpretaties, komen ook die theorieën onder vuur.

Dus: de wetenschappelijke diskussie verloopt hoofdzakelijk via het aanvoeren van als feitelijk beschouwde waarnemingen. Als deze door de wetenschappelijke gemeenschap op grond van bepaalde regels[151] geakcepteerd worden, als *feiten* en bovendien als bevestiging van *bestaande* of *nieuwe* algemene beschrijvings- of verklaringsstrukturen, komt het akkoord over de voorstelling van het werkelijkheidssegment tot stand. Het beeld wordt als 'waar' of 'geldig' erkend, tot het moment dat nieuwe waarnemingen of nieuwe algemene voorstellen de situatie weer wijzigen. De doelstelling van de wetenschap is, dergelijke ware/geldige uitspraken te produceren, d.w.z. voorstellingen van de werkelijkheid over te dragen die op grond van kontrolemaatregelen als (voorlopig)

150 Zie voor de status van literatuuropvattingen: Oversteegen 82, vooral hoofdstuk I en II.

151 De toevoeging van 'door de wetenschappelijke gemeenschap', en nog meer die van 'op grond van bepaalde regels' is van beslissend belang. Het is zeker waar, dat velen de mededelingen van Ter Braak, Huxley en Sartre, die ik in hoofdstuk I citeerde, als 'juist' herkennen, omdat zij soortgelijke ervaringen gehad hebben. Maar dat maakt de vaststellingen nog niet tot empirisch-wetenschappelijke. De waarneming is niet herhaalbaar en wordt daardoor maar door één getuige ondersteund, hetgeen er een (herkenbare) privé-ervaring van maakt. Het principiële privé-karakter sluit wetenschappelijke uitwisseling over de eenmalige ervaring zelf uit.

waar geakcepteerd kunnen worden.

In de kritiek ligt dat anders. Literaire critici zijn veel minder aan regels van niet-strijdigheid gebonden, omdat consensus geen beslissend criterium is. De criticus brengt in zijn uitspraken een *houding* ten opzichte van bepaalde objekten tot uitdrukking. Kritische uitspraken, vooral natuurlijk oordelen maar die niet alleen, kunnen heel goed aanvaard worden, ook als zij niet in overeenstemming te brengen zijn met die van anderen. De diskussiepartners in een literairkritisch debat hebben er zelfs vaak geen moeite mee, een voorstelling van een 'literair' objekt te aanvaarden die afwijkt van de hunne. De norm is niet waarheid of geldigheid, maar: interessantheid, authenticiteit, overtuigingskracht. Natuurlijk blijft het waarheidscriterium wel spelen waar het om manifeste onjuistheden gaat, maar persoonlijke invulling van de waarnemingen wordt aanvaard en zelfs toegejuicht. Een leeswijze (interpretatie) kan als 'aanvaardbare observatie' behandeld worden, zonder dat het persoonlijke karakter onder de tafel gewerkt wordt. Men kan zelfs zeggen, dat in de literaire kritiek de overgedragen voorstelling (van een werk, een oeuvre, een persoonlijkheid) uit een serie interpretaties en oordelen *bestaat.* 'The best kind of evaluative criticism', zegt David Daiches kort en fraai, 'is *loaded description*' (Strelka 69: 175).

Met het woord overtuigingskracht lijkt intussen toch heimelijk een waarheidscriterium binnengesmokkeld te zijn. Dat is in zoverre het geval, dat ook de literaire criticus probeert, zijn voorstelling als 'waar' aanvaard te krijgen, maar daarbij gaat het niet om de beregelde waarheid van de wetenschap, maar eerder om een waarheids*gevoel*, dat de criticus bij zijn lezers tot stand probeert te brengen. Met waarheidsgevoel bedoel ik de reaktie: zo kan men dat boek of dat soort boeken inderdaad het beste lezen.

Misschien is het verstandig, nu al te waarschuwen tegen verabsolutering van de tegenstellingen *in de praktijk.* Een wetenschappelijke manoeuvre van afkeuring (aantonen van de onfeitelijkheid van een observatie bijvoorbeeld) kan ook aan een literairkritische uitspraak afbreuk doen; omgekeerd kan ook een wetenschapper middelen gebruiken, die op persuasie en niet zozeer op bewijs gericht zijn, wat hem meestal toegestaan wordt door het forum als het niet om centrale aspekten van zijn eigen voorstelling gaat. Al deze handelingen en normen zijn niet op een achtermiddag door een aantal wetenschappers en critici verzonnen, maar het zijn, op bepaalde doelen toegespitste, varianten van onze dagelijkse argumentatieve uitwisseling. Zij kunnen in elkaar overlopen, maar voor de handhaving van de minimale normen die in het bredere gebied van alle empirische wetenschappen gelden, is het noodzakelijk

dat de literatuurwetenschapper op bepaalde momenten de lijn scherp trekt.

Dit geldt niet alleen voor de grens tussen wetenschap en kritiek, maar ook voor de afbakening van de eerste ten opzichte van andere taaluitwisselingen, zoals de (literatuur)filosofie. Hoe nauwkeurig het onderscheid gemarkeerd wordt, hangt mede af van de omstandigheden: het onderwerp, de methodologische denkbeelden van het moment. Een konsekwentie hiervan is dat een nagelvaste definitie van 'wetenschap(pelijkheid)' niet te geven is. Het is altijd een kwestie van relatieve oppositie tot een ander domein, bijvoorbeeld de spekulatieve filosofie. Enigszins op de spits gedreven: een uitspraak is niet wetenschappelijk per se, maar alleen in bepaalde situaties, en in tegenstelling tot niet-wetenschappelijke uitspraken.[152] Omgekeerd kan een uitspraak, die in een literair-kritische of -filosofische situatie gedaan wordt, ook binnen de wetenschap funktioneren. Alleen als dit geblokkeerd wordt door geldende normen of doelstellingen, heeft het zin van de niet-wetenschappelijkheid van een bewering te spreken.

Tenslotte de filosofie. Uit het voorgaande volgt al dat ik bij mijn omschrijvingen steeds denk aan oppositie tot andere domeinen, en bovendien alleen spreek over die aspekten die voor de *literatuur* relevant zijn. In dit geval heb ik het dus over literatuurfilosofie, een niet zo heel vertrouwd woord, maar een nuttig omdat heel wat bezigheden op het terrein van de literatuurbeschouwing er toe gerekend kunnen worden. De (spekulatieve) filosofie is het gebied van de algemene uitspraken over mens en wereld, die niet gebaseerd zijn op feitelijk (empirisch) onderzoek. Met betrekking tot literatuur: opvattingen omtrent wat literatuur is, omtrent waarden, omtrent persoonlijk en maatschappelijk belang, omtrent het soort problemen dat in literaire teksten aan de orde gesteld kan worden. Empirisch-wetenschappelijk onderzoek is mogelijk waar

152 Onder 'niet-wetenschappelijk' versta ik, het zij met nadruk gesteld, niet meer dan: niet gebonden aan de op een bepaald moment algemeen aanvaarde vereisten voor wetenschap, en het betekent in mijn betoog dus iets anders dan 'onwetenschappelijk', een term die impliceert dat een als wetenschappelijk bedoelde uitspraak niet aan die criteria voldoet. Het uitgangspunt dat criteria voor wetenschappelijkheid variabel zijn, en afhangen van het domein waartegen men 'wetenschap' wil afzetten, dank ik aan J.J.A. Mooij, die in een persoonlijke reaktie op mijn lezing voor het Nijmeegse Filologencongres, voorjaar 1984, terecht stelde dat een impasse in mijn standpunt m.b.t. de norm van diskutabiliteit langs deze weg doorbroken kon worden. Het wordt daardoor immers mogelijk om soorten van diskutabiliteit te onderscheiden, een aanpak waarvoor ik in mijn betoog gekozen heb.

het gaat om vragen als: wat denkt een bepaalde groep dat literatuur is, welke criteria gebruiken zij bij het vellen van waardeoordelen, welk nut wordt aan literair geachte uitspraken toegekend, welke thema's overheersen (tot op een bepaald moment). Maar de wetenschappelijke, voor empirische toetsing toegankelijke, formulering van een eigen literatuuropvatting of een oordeel is niet mogelijk. Dergelijke positiebepalingen zijn, ik zei het al naar aanleiding van Jakobsons denkbeelden, de aan de wetenschap voorafgaande denkkaders, de filosofische vooronderstellingen, waarmee wij een bepaald, door ons onderscheiden, gedeelte van de werkelijkheid tegemoettreden. Of wij vervolgens wetenschappelijke c.q. literairkritische uitspraken over dat werkelijkheidsgebied gaan doen, dan wel alleen lezers- of schrijversbeslissingen nemen, hangt af van onze belangen.

Empirische wetenschap heeft een praktisch belang dat te formuleren is als: het ontwerpen van de konceptuele apparatuur om specificeerbare, als feitelijke beschouwde, standen van zaken in de werkelijkheid te beschrijven of te verklaren. De filosofie heeft zo'n direkt zakelijk doel niet. Om dit meteen weer enigszins te relativeren: natuurlijk kan de filosoof, bijvoorbeeld ter illustratie van zijn algemene bespiegelingen, ‘feiten’ aanvoeren. En anderzijds is de stelling te verdedigen dat wetenschappelijke theorieën, als generaliserende konceptuele systemen, zèlf binnen het bereik van de filosofie vallen; naarmate men aan filosofische uitspraken striktere eisen van een logische struktuur stelt, zal men meer geneigd zijn om wetenschappelijke theorieën tot de filosofie te rekenen.[153]

Ik stelde dat filosofische vooronderstellingen altijd aanwezig zijn bij de beoefening van wetenschap. Daar moet ik aan toevoegen: de stappen die de wetenschapper doet ná die voorafgaande beslissingen moeten onafhankelijk daarvan ondernomen kunnen worden. Een wetenschappelijke ‘theorie’ die alleen mogelijk is doordat bij iedere volgende stap opnieuw de vooronderstellingen als beslissingsmechanisme gebruikt worden, kan beter als een uitbouw van de filosofie beschreven worden. Voorbeelden daarvan zijn, zoals ik in het vorige hoofdstuk aangetoond meen te hebben, psychoanalytische theorieën.[154] Zij zijn gebaseerd op een bepaalde opvatting over de struktuur van de menselijke geest; de toetsing

153 Dit laat zich ook beschrijven als een konsekwentie van de (formele) verwetenschappelijking van de filosofie. Mijn vraagstelling, mijn ‘belang’, bepaalt ook ditmaal mijn kijkrichting.

154 Freuds term ‘meta-psychologie’ duidt díe delen van zijn ‘theorieën’ aan, die ik tot de filosofie reken; hijzelf bracht het onderscheid in principe dus ook reeds aan.

vindt plaats aan de hand van verschijnselen die al geïnterpreteerd zijn, en wel op grond van diezelfde vooronderstellingen. Daardoor zijn de uitspraken altijd 'waar'.[155]

Wanneer ik bepaalde conceptuele systemen filosofisch noem, terwijl zij door de ontwerpers ervan wetenschappelijk geacht worden, is dat geen blijk van depreciatie. Het is alleen bedoeld, om de lezer te laten zien waar naar mijn oordeel zinnige grenslijnen getrokken kunnen worden, zonder dat ik over het belang van de aktiviteiten aan beide kanten van de grens een oordeel uitspreek. Het is dus ook geen veroordeling van de literaire kritiek, wanneer ik vaststel dat deze een grotere vrijheid heeft bij het (blijven) hanteren van filosofische denkbeelden, dan de literatuurwetenschap. Zonder filosofische vooronderstellingen is er geen 'werkelijkheidsdomein', - dat geldt voor kritiek en wetenschap beide. Maar de wetenschap slaat daarna een andere weg in. Na vastgesteld te hebben, hoe men in het algemeen over de werkelijkheid denkt, en na het noemen van de gronden om daarbinnen een bepaald gebied af te zonderen[156], wordt een nieuw konceptueel systeem ontworpen dat, mogelijk gemaakt door de filosofische vooronderstellingen, zelf weer uitspraken produceert die onafhankelijk van de filosofische uitgangspunten aan de binnen het afgeperkte domein vallende feiten getoetst kunnen worden. Als dat niet mogelijk blijkt (het geval Jakobson), is de redenering circulair en wordt de 'theorie' een onderdeel van de filosofie. Bij een wetenschappelijke theorie zal het tot-feit-uitroepen moeten gebeuren op grond van specifieke, methodologische regels. Natuurlijk is ook deze handeling gebonden aan afspraken, en niet 'self-evident'. Die afspraken gaan echter over de grenzen van de afzonderlijke wetenschapsgebieden heen, het zijn *algemene* gedragsregels, dus regels die niet afgeleid worden uit de bijzondere vooronderstellingen waaruit de afbakening van het probleemveld voortkomt. Dat zij op een hoger niveau daar weer wel mee in relatie te brengen zijn, omdat een zekere samenhang van alle filosofische en praktische vooronderstellingen binnen een bepaalde kultuurgemeenschap aangenomen mag worden, doet aan de scheidbaarheid in praktische situaties niets af. Dit (hoogste) niveau van gemeenschappelijkheid is dat van Kuhns paradigma en ook Kuhn, net als de velen die met hem in diskussie traden, bleef het voorkomen van afzonderlijke vooron-

155 Dit is natuurlijk de bron van de kritiek op de psychologie door bijvoorbeeld Popper. Kritische diskussies over de psychoanalyse zijn vaak gericht op de ongescheidenheid van de 'zoeklicht-theorie' (zie Oversteegen 82) en de specifieke 'verklaringstheorie'.

156 Die vaststelling blijft overigens meestal impliciet, want de vóor-beslissingen worden binnen een bepaalde kultuurgemeenschap meestal als evidenties gehanteerd.

derstellingen en theorieën binnen het paradigma als uitgangspunt gebruiken.

Summa: literatuurwetenschap en kritiek gaan beide van (vaak dezelfde) filosofische vooronderstellingen uit, maar de rol die deze spelen verschilt. Voor de wetenschap is het de onvermijdelijke eerste stap, waardoor (nieuwe) uitspraken over een (nieuw) werkelijkheidsdomein mogelijk gemaakt worden; de kritiek echter kan ook haar latere beslissingen geheel afhankelijk houden van de oorspronkelijke filosofische keuzen. Zij richt zich zelfs vaak hoofdzakelijk op het overdragen van die filosofische gezichtspunten, en het zijn niet de slechtste critici waarbij men dit kan vaststellen. Ik zei het immers al: de criticus spreekt een *houding* uit tegenover een afgeperkt deel van de werkelijkheid.

Er zijn gebieden, waarover zowel kritische als wetenschappelijke uitspraken, soms op gelijke wijze dan weer verschillend georganiseerd, gedaan kunnen worden. Genoemd voorbeeld: leesresultaten. Maar er zijn andere vraagstellingen, waar de weg voor de wetenschap geblokkeerd is, omdat de filosofische vooronderstellingen alle beslissingen blijven leiden; voorbeeld: de waarde-oordelen. Er zijn ook twijfelgevallen, waarin een aantal uitspraken wetenschappelijk gehouden kunnen worden, maar andere van literairkritische aard zijn, omdat zij onlosmaakbaar met een filosofische keuze verbonden blijven. Bekendste geval: de interpretatie van afzonderlijke teksten. De wetenschap kan daarbij twee kanten uit: haar uitspraken sterk reduktief maken, of onder beneficie van inventaris literairkritische posities aanvaarden. Ik zal hier later meer over zeggen.

3

Ik kom nu terug op de mogelijkheid, of onmogelijkheid, om een poëzie/-lyriek-theorie te funderen op psychologische stellingen met betrekking tot prenatale herinneringen of fantasieën. Vandaaruit wil ik namelijk in meer algemene vorm de mogelijkheid van een poëzie/lyriek-theorie aan de orde stellen; welke gedaante zou zo'n theorie (eventueel) kunnen krijgen?

Voorlopig blijf ik de weinig fraaie woordkombinatie poëzie/lyriek-theorie handhaven, opdat ik niet door een voorbarige keuze voor één van deze termen, de kans op een genuanceerde bespreking van het probleem verminder. Bij lyriek-theorie denk ik aan een theorie, die op specifieke inhouden betrekking heeft, in een poëzie-theorie zouden juist de organi-

satievormen van de tekst gespecificeerd moeten worden, liefst in samenhang met inhoudelijke waarnemingen.

Als men lyriek/poëzie ziet als een rekonstruktie, gebaseerd op fantasieën over of herinneringen aan de prenatale situatie, houdt dat in dat een algemene thematiek aangenomen wordt voor alle teksten die tot deze groep behoren. Een eerste vraag is dan al, hoe men de waarnemingen van bijvoorbeeld Hartkamp, die de moeder-identifikatie als onderliggend thema van *al* Vestdijks kreatieve uitingen ziet, wil behandelen. De implikatie van een poëzie/lyriek-theorie die de 'essentie' van de tekstsoort ziet in het prenataliteits- (met of zonder het geboorte-) thema, is immers dat dit gegeven konstitutief is voor het genre, of voor een groep teksten daarbinnen. Iedere tekst die op dat thema gefundeerd is, wordt *daardoor* lyriek/poëzie.

Dit probleem kan nog oplosbaar geacht worden, zoals ik al eerder suggereerde, door het onderscheid inhoudelijk-formeel in te schakelen. Vestdijks romans én gedichten zouden dan beide 'lyrisch' genoemd kunnen worden, voorzover zij op dat thema gecentreerd zijn. Er zijn 'lyrische aspekten' aan die teksten te onderscheiden, maar - zo kan men de redenering vervolgen - ook 'epische', namelijk voorzover de strategie vertellend is, en ook nog 'dramatische', bijvoorbeeld in dialogen. De drie kategorieën zouden dan niet dienen als onderscheidende faktoren in een klassifikatiemodel, maar *iedere* tekst zou op zijn lyrische, epische en dramatische aspekten onderzocht kunnen worden.

Dit is allesbehalve nieuw. Zelfs de gedachte dat bepaalde thema's het distinktieve element in lyrische teksten zouden vormen, is al lang geleden geformuleerd; men denke bijvoorbeeld aan R. Unger, die de 'fundamentele problemen' (leven, dood, liefde) weliswaar als kern van alle literaire uitingen zag, maar aan de lyriek daarbij toch een bijzondere positie toekende. En juist Ungers terminologie, formuleringen als 'universele problemen van het menselijk bestaan', 'fundamentele relaties van de mens tot zijn omgeving' ('Grundhaltungen' zouden anderen later zeggen), wijzen op het filosofische karakter van dergelijke systemen. De 'empirische' steun die er voor aangevoerd wordt, is niet veel meer dan het frekwent voorkomen van bepaalde woorden waarmee die 'centrale problemen' in verband gebracht kunnen worden. Maar zo'n citatenlijstje kan natuurlijk de stelling, dat het in literatuur (lyriek) bij uitstek om die centrale menselijke thema's gaat, niet bevestigen.

Hetzelfde geldt voor de aanname van herinneringen aan, of fantasieën over, het prenatale bestaan en de geboorte. Ook deze veronderstellingen vloeien voort uit algemene filosofische denkbeelden met betrekking tot

de struktuur van de menselijke geest. De wijze waarop in de psychoanalyse uit dergelijke algemene aannamen ‘theorieën’ afgeleid worden, heeft mij in het vorige hoofdstuk al tot de konklusie gebracht, dat het daarbij om uitbouw van het filosofische systeem gaat, en niet om wetenschappelijke theorieën in empirische zin.

Het is vermoedelijk inmiddels wel duidelijk geworden dat ik tegen dergelijke gedachtensystemen volstrekt geen bezwaar heb, maar dat ik het wèl onjuist acht om te doen alsof het empirisch-wetenschappelijke theorieën zijn. Dat zij vaak belangwekkende beschrijvingen mogelijk maken, is op zichzelf al een reden om er rekening mee te houden. Het lijkt mij bovendien niet ondenkbaar, dat in de toekomst zo'n filosofie alsnog tot empirische theorieën zou kunnen leiden, al zie ik zelf niet hoe. Er is in elk geval geen *principiële* reden waarom dat onmogelijk zou zijn: dat aan het begin filosofische aannamen staan is immers normaal, en zelfs noodzakelijk, bij wetenschappelijke theorievorming, en vormt dus geen belemmering.

Hiermee geef ik tevens aan, dat ik niet van mening ben, zelf met mijn vooronderstellingen over de ‘poëtische schok’ de kondities voor een empirische lyriek-theorie geleverd te hebben. Integendeel, wanneer ik probeer mijn eigen beweringen uit die eerste hoofdstukken op dezelfde wijze, maar korter, te analyseren als ik dat deed met de psychoanalytische aannamen en de uitwerking daarvan, kom ik tot de volgende elementen:

1. Een filosofische, voorafgaande, aanname met betrekking tot bepaalde werkelijkheidsbelevingen die in poëzie aan de orde gesteld worden[157] (vervreemding, harmonie);
2. een aanname over veel voorkomende thema's (prenataliteit, geboorte, dood, sexualiteit, in onderlinge samenhang);
3. denkbeelden over leeswijzen, die als adekwate houdingen tegenover bepaalde formele organisatievormen gezien kunnen worden.

De filosofische aanname heeft geen konkretere status dan die van bijvoorbeeld Unger of de psychoanalytische ideeën met betrekking tot het onbewuste. Omdat het over inhoudelijke aspecten gaat, kan misschien het beste gesproken worden van een lyriek-filosofie.

Als men wil, kan men daaraan, Jones en Hartkamp volgend, de stelling koppelen dat het bij die specifieke werkelijkheidsbelevingen gaat om herinneringen aan of fantasieën over de prenatale staat en het geboorte-

157 De waarschuwing is, neem ik aan, inmiddels overbodig, dat ik met ‘aan de orde stellen’ niet in de eerste plaats expliciete vermelding bedoel (dat kan maar hoeft niet), doch ‘via de leeshandeling oproepen of overdragen’.

moment. In dat geval wordt dok de onder 2. genoemde aanname een onderdeel van de lyriek-filosofie. Mijn standpunt is echter dat daardoor de als middel gehanteerde thema's tot het doel van de medeling gemaakt zouden worden, wat weer betekent dat de wijze waarop de mededeling gedaan wordt niet van beslissend belang is. Ik geef de voorkeur, wetend dat het een keuze is, aan een positie waarin ook de verschillende vormen aan bod kunnen komen, die gegeven worden aan de 'lyrische sensatie' (zoals ik het nu noemen ga om het inhoudelijke karakter te markeren). Ik spreek daarom van het gebruik van geprivilegieerde idiomen, taalkomplexen die rond de genoemde thema's opgebouwd zijn. Het voordeel van deze positie is haar voorzichtigheid, omdat niet van tevoren het uiteindelijke 'thema' van de tekst gepostuleerd wordt. Ik ben zelfs geneigd om het vaststellen van zo'n uiteindelijk thema - vaak het doel van interpretaties geacht - af te wijzen. Thema's zijn, in mijn gedachtegang, tekstelementen die bepaalde leeservaringen bevorderen[158], maar specifiek voor het teksttype poëzie zijn juist die leeservaringen. Omdat ik die specifieke ervaringen verbind aan een bepaalde *formele* organisatie, spreek ik ditmaal van poëzie.

Ook dit is nog '(poëzie)filosofie', spekulatie of introspektieve vaststelling al naar men wil. In mijn uitgangspunten is met nadruk de stelling opgenomen, dat het om een ervaring gaat die niet empirisch onderzocht kan worden. Ten gevolge daarvan is ook de bewering, dat er sprake is van (geprivilegieerde) idiomen gedeeltelijk van spekulatieve aard, namelijk voorzover er een inhoudelijk verband aangenomen wordt tussen die idiomen en de verhevigde existentie van buiten het ik gelegen werkelijkheidselementen.[159]

158 Niet iedereen die grote waarde hecht aan een psychoanalytische literatuurbenadering, deelt de eenvoudige opvatting van 'het thema=de essentie', die ik hier aan de kaak stel. Tegenover Rank, die meent dat uit Strindbergs 'Mutterkomplex [...] seine ganze Entwicklung Persönlichkeit und Leistung zu verstehen [ist]' (Rank 24: 70), en Bodkin die over een bepaalde tekst zegt: 'We recognize these lines as poetry so far as we feel that the medium has become a transparent vehicle of the emotional meaning, which is communicated in its full intensity' (Bodkin 63: 63), staan uitspraken van anderen die ik geheel zou kunnen onderschrijven. Zo Empson, die na een, in volle overtuiging geleverde, 'prenatale' beschrijving van een befaamde Alice-scène (het grote meisje in de kleine kamer) afsluitend zegt: 'This sort of "analysis" is a peep at machinery; the question for criticism is what is done with the machine' (Empson 66: 221). Soortgelijke opmerkingen maken ook Trilling en Edel.
Ik vermeld deze gevallen om te laten zien, dat ook auteurs die de psychoanalytische benadering in principe aanvaarden niet altijd de mening zijn toegedaan dat met de vaststelling van 'de thema's' (de 'latente' inhoud) de kous af is.

159 Interessant is dat ook Rank spreekt van prenataliteit en dood als de twee overschrijdingen van de grenzen van het leven, waarvan de tweede, de negatie van het bestaan, niet rechtsstreeks ervaarbaar is, en daarom in termen van de eerste uitgedrukt wordt (Rank 24: 27). Ook bij Ranks herleiding van filosofische systemen en van de mystiek tot de prenatale situatie komt de 'Aufhebung der Grenzen zwischen Ich und Nicht-Ich' als beslissend moment ter sprake (Rank 24: 169).

Het is echter wel zo, dat op onderdelen mijn positie ondersteund kan worden door empirische observaties; of *niet* ondersteund, dat hangt af van het resultaat van de waarnemingen. Men kan bijvoorbeeld onderzoeken of bij tekstkonstitutie inderdaad een inzet van idiomen, van welk type dan ook, plaatsvindt op de wijze die ik beschreven heb. Zo'n onderzoek zal vrijwel hetzelfde verloop hebben als dat naar de inzet van 'frames', maar minder pretenderen, omdat de veronderstelling dat men langs die weg de (of: een) 'betekenis' van de tekst achterhaalt, niet overgenomen wordt.

De vraag of idiomen 'geprivilegieerd' genoemd mogen worden, is voorlopig onbeantwoordbaar, omdat het een kwestie van statistiek is. Bij enkele dichters (Lucebert, Hamelink) heb ik laten zien dat er van dominantie gesproken mag worden en sommige poëtikale uitspraken (Van Eyck!) wijzen in dezelfde richting. Dat deze waarnemingen een breder geldigheidsbereik hebben dan de besproken gevallen, kan ik echter niet waar maken. Hoogstens heb ik laten zien, dat de idioom-aanname in de besproken gevallen zinvol is. Of men mag stellen dat dergelijk idioom-gebruik aan kracht wint door een bijzondere psychische struktuur van de dichter, is weer afhankelijk van de waarde die men hecht aan de psychoanalytische filosofie. Ik ben geneigd om de gedachte in deze behoedzame formulering over te nemen, maar meen dat de literatuurwetenschap (of -filosofie) niet zo heel veel belang heeft bij een ja- of nee-antwoord. Het hoofdprobleem ligt voor ons in het gedrag van de *lezer*, en de stelling van Holland, dat het ook bij diens beslissingen *steeds* (ik onderstreep 'steeds' niet voor niets) om psychische zelfverwerkelijking zou gaan, is voor het prenataliteits- en geboortemotief niet erg aantrekkelijk. Iedere lezer die het idioom inzet, zou dat doen op grond van een persoonlijke behoefte? Alleen al het feit dat het idioom herkend wordt op grond van onjuist gebleken voorstellingen spreekt deze naar universalisme tenderende bewering tegen.

Hoe de lezer zich in de praktijk gedraagt, en daarmee kom ik bij punt 3 van blz. 201, is gelukkig vrij nauwkeurig te onderzoeken. Het is mogelijk om na te gaan of lezers inderdaad, zoals ik beweer, in bepaalde gevallen (die van formeel strak georganiseerde teksten) in sterke mate naar

semantische koherentie toelezen, doch bij andere (op een vrijere wijze geordende) teksten vaak een grotere mate van innerlijke tegenspraak op betekenisniveau aanvaarden. Mijn analyse van eigen bevindingen met diskussiegroepen van studenten en leraren wijst in die richting. Een systematisch onderzoek naar de tekstopbouw door lezers vormen deze incidentele (achteraf-)observaties nog lang niet, maar zo'n onderzoek lijkt mij wel langs diezelfde lijnen mogelijk. Men zou bijvoorbeeld - ik ben er mee bezig - een groep lezers aan een regel-voor-regel lektuur-proef kunnen onderwerpen, reakties noteren, terugkoppelingen en bijrichtingen registreren, tot ook de laatste regel gelezen en verwerkt is. De hypothesen over leesgedrag, die de bevraging oplevert, kunnen getoetst worden aan op soortgelijke wijze verzamelde gegevens met betrekking tot een tweede groep. Vooral de mate waarin en de wijze waarop schakels worden aangebracht en weggelaten, en de distributie van dergelijke manipulaties over lezers met verschillende ervaringen en voorkeuren, kunnen empirisch materiaal voor een leestheorie opleveren[160], die de vruchtbaarheid van de filosofische uitgangspunten (voor bepaalde teksten?) laat zien. De vruchtbaarheid, maar uiteraard niet de waarheid of geldigheid. Ik zie namelijk geen mogelijkheid om een zodanige vorm te geven aan de aannamen, dat zij zelf als verklaringssystemen voor het waargenomen lezersgedrag kunnen gelden. Een afzonderlijke, toetsbare, poëzie-theorie, in de vorm van een leestheorie (of een onderdeel daarvan), ontworpen in de ruimte die de filosofie schept, lijkt mij echter wel tot de mogelijkheden te behoren. Omgekeerd gezegd: poëzie-theorieën zullen alleen maar opgebouwd kunnen worden op grond van voorafgaande filosofische aannamen; en de door mij verdedigde lijken mij daarvoor voorlopig niet minder geschikt dan andere. En als wij langs deze weg niet tot wetenschappelijke theorieën kunnen komen (met beperkt bereik, want breedomvattende theorieën zijn in de

160 Natuurlijk besef ik heel goed dat zo'n empirische theorie zelf ook weer als een 'interpretatiemiddel' opgevat kan worden, als de beste manier om onze waarnemingen te ordenen en in een verklarend verband te plaatsen. Dit wordt kort en duidelijk geformuleerd in Meynell 81: 'In any empirical study it is misguided to expect formal demonstration of one's conclusions; the best that should be hoped for is corroboration of them as the most satisfactory available interpretation of the relevant evidence'. Wat literatuurwetenschappers echter bij deze, m.i. juiste, vaststelling in het oog moeten houden, is dat in deze formulering 'interpretation' iets anders betekent dan meestal in de literatuurwetenschap, namelijk niet: betekenistoekenning, maar: aan een ordeningsprincipe onderworpen waarneming (van een detailverschijnsel). Verwarring is op dit terrein bepaald niet uitzonderlijk; men denke aan de onduidelijkheid van veel semiotici waar het om waarneming en betekenistoekenning gaat.

literatuurwetenschap überhaupt utopisch), betekent dat nog niet dat de weg naar literairkritisch belangwekkende gezichtspunten eveneens geblokkeerd zou worden.

4

Over de relatie tussen literatuurwetenschap en literaire kritiek heb ik in het eerste hoofdstuk al enkele algemene opmerkingen gemaakt. De criticus, stelde ik, bevindt zich binnen de literaire kommunikatie, de wetenschapper kiest die kommunikatie daarentegen juist als objekt. Dat is een andere manier om uit te drukken wat ik zoëven vaststelde naar aanleiding van de trits filosofie-wetenschap-kritiek: de criticus richt zijn aandacht hoofdzakelijk op de unieke kant van de door hem literair geachte teksten, de wetenschapper plaatst de afzonderlijke waarnemingen in algemeen verband. Zoals ik bij de bespreking van de relatie filosofie-wetenschap lette op het algemene (*hun* gemeenschappelijke aspekt), en tot de konklusie kwam dat de wetenschap haar generalisaties (theorieën) moet 'waar maken' aan de hand van singuliere data, terwijl die eis aan filosofische aannamen niet gesteld behoeft te worden, zo zal ik nu de aandacht richten op de wijze waarop wetenschap en kritiek met het unieke feit omgaan, en ik zal de analyse een konkreet karakter geven door mijn beweringen te doen aansluiten bij de bevindingen waarover hiervoor verslag werd gedaan. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat de onderscheidingen een spiegelbeeld zullen opleveren van die tussen filosofie en wetenschap: de wetenschap doet singuliere observaties maar moet deze 'waar maken' door ze in een systematisch, generaliserend, verband te plaatsen, een eis die aan de formulering van literairkritische attitudes tegenover de als literair beschouwde teksten niet gesteld hoeft te worden.

Dat ik mijn bespreking van de verhouding tussen kritiek en wetenschap in de dagelijkse praktijk ophang aan het probleem van de interpretatie zal niemand verbazen. Dat ligt in het grensgebied tussen de twee domeinen, waar de strijd het hevigst gewoed heeft, merkwaardig genoeg niet zozeer omdat beide partijen het wilden annexeren maar eerder omdat zij het de ander wilden toeschuiven. Regelmatig kan men oordelen in deze trant lezen: 'Wat X doet, is geen literaire kritiek meer, hij voert te veel verboden in die een wetenschappelijk karakter hebben', of, omgekeerd: 'Waar Y haar dagen mee vult, is geen wetenschap te noemen, want alles wat zij zegt blijft gebonden aan subjektieve vaststellingen'.

Dit soort strijdpunten zijn niet te beslechten, omdat zij op een botsing van normen berusten. De hermeneutische aanpak, vijftig jaar geleden door een meerderheid van de literatuurwetenschappers beschouwd als *de* specifieke vorm van wetenschappelijke omgang met 'ons type objekten', lag twintig jaar geleden onder het zware spervuur van neopositivisten en popperianen, die de wind mee hadden en de hermeneutici in de verdediging drongen. Inmiddels lijken de laatsten echter weer uit hun hoek gekomen te zijn, en hun sterkste argument tegen de steeds aarzelender wordende gestrengen is, dat dezen zelf niet vrij zijn van hermeneutische smetten.

Ik zal de problematiek iets anders behandelen dan de deelnemers aan die oude diskussie. Wat mijn positie daarin is heb ik in mijn vorige boek, *Beperkingen*, aan de hand van een komplete interpretatie uitgebreid vastgesteld, en mijn denkbeelden over de 'wetenschappelijke interpretatie' zijn niet wezenlijk veranderd. Ditmaal let ik vooral op de vraag in hoeverre literatuurwetenschappelijke en literairkritische vragen parallel lopen, en op welke punten zij beter scherp onderscheiden kunnen worden.

In *Beperkingen* stelde ik vast dat een interpretatie omschreven kan worden als: een voorstel tot een leeswijze. Op grond van onze bevindingen aan de hand van de Lucebert-diskussies, die ik hiervóor (hoofdstuk II-IV) reproduceerde, kan nader vastgesteld worden dat zo'n voorstel elementen van verschillende aard bevat. De interpreet probeert, om te beginnen, zijn lezers ervan te overtuigen dat zij de tekst het best in een bepaalde 'sleutel' kunnen zetten, als een bepaald type kommunikatie kunnen zien. Dat noemde ik: vaststelling van een alsof-kader. Verder vermeldt die interpreet de idiomen die naar zijn mening ingezet moeten (bij een minder uitbundig temperament: kunnen) worden, om een zo bevredigend mogelijke (bij meer zelfverzekerden: juiste) interpretatie te krijgen. Tenslotte probeert hij doorgaans de lezers een zo verkregen serie detailinterpretaties als een koherent geheel, een struktuur, te laten zien.[161]

In dit optreden van interpreten zit een interessante vooronderstelling opgesloten: lezers konkretiseren een tekst vooral door *die* handelingen. Men kan de drie onderdelen van deze vooronderstelling formuleren als hypothesen die empirisch, namelijk door de analyse van lezersgedrag, te toetsen zijn. Op een niet van willekeur vrij te pleiten wijze heb ik zo'n

161 In de praktijk worden deze drie stappen niet zo keurig na elkaar gedaan, maar worden de beweringen in wisselwerking (en zelfs vaak als elkaars ondersteuning) geproduceerd. Dat is een kwestie van overtuigingsstrategie, het soortelijk verschil tussen de handelingen lijkt mij duidelijk.

analyse in voorlopige vorm in dit boek ondernomen. Voor het alsofkader heb ik de diskussie over *Mijn broer* van Hendrik de Vries gebruikt. Voor de idiomen-inzet beriep ik mij op de beslissingen van twee groepen Lucebert-lezers. Voor gegevens m.b.t. het streven naar koherentie, tenslotte, gebruikte ik dezelfde proefpersonen.

Bij het laatste moet direkt een kanttekening geplaatst worden: de hypothese werd maar gedeeltelijk bevestigd.[162] Op syntaktisch niveau gaan lezers inderdaad ver in de richting van samenhang; op semantisch niveau aanvaarden velen echter onverenigbaarheid van elementen veel gemakkelijker. Dat interpreten hun betoog meestal sterk (mede) baseren op het aanbrengen van semantische orde, en zo een interpretatie van de ene tekstplaats met die van een andere ondersteunen, brengt een afstand aan tussen hun voorstellen en 'gewoon lezen', omdat hun werkwijze tot een 'normalisatie' van de tekst kan leiden waarbij bijzondere effekten verloren gaan. Als de specifieke leeswijze van een bepaald gedicht verbonden is aan demontage-procedures, die noodzakelijk zijn om de vervreemding ten opzichte van de werkelijkheid op te voeren (filosofische vooronderstelling van mij), blokkeert het koherentie-voorstel een bevredigende lektuur. Uit naam van een bepaald poëtisch programma kan zo'n interpretatie de verontrustende werking van een gedicht ontkrachten.

De andere twee handelingen lijken mij echter zonder deze reserve vast te stellen. Zó verloopt blijkbaar de lektuur, d.w.z.: door het aannemen van een alsof-kader en door het inzetten van idiomen. Maar om welk alsof-kader, en om welke idiomen het gaat, dat is variabel. Die kunnen alleen vastgesteld worden op grond van persoonlijke keuzen, en daarvoor moet men zich als *lezer* opstellen. Dat is dan ook de uitnodiging die de interpreet aan zijn diskussiepartner doet. In de termen van mijn eerste hoofdstuk: waar men zich bij *de vaststelling dat* alsof-kaders en idiomen ingezet worden, buiten de specifieke kommunikatie-situatie bevindt, daar grijpt *invulling* van kader en idiomen daarbinnen plaats. Men stapt, om Heidegger en Gadamer te citeren, de kring in. Men is onder lezers, en niet onder empirische wetenschappers.

Hierbij moet opnieuw een kanttekening gemaakt worden. Als ik zeg: een interpretatie is een leesvoorstel, door de ene lezer voorgelegd aan de andere, bedoel ik niet dat er sprake is van een *verslag* van een *leeservaring.* Tijdens de lektuur, bij de 'ervaring' van een tekst gebeurt nog heel wat meer, maar dat 'meer' is niet rechtstreeks overdraagbaar. Zelfs het

162 Nogmaals: dit is natuurlijk een heel voorlopig resultaat. Bij systematisch onderzoek zullen veel preciezere vragen gesteld moeten worden, en zal men de konklusies langer moeten uitstellen.

onderscheid dat N. Groeben maakt tussen Verstehen I (het ervaren) en Verstehen II (de verklaring van de ervaring) lijkt mij nog onvoldoende tot uitdrukking te brengen hoe groot de kloof is tussen lezen als ervaringsproces en interpreteren als bewust ordenen van semantische gegevens. Vrijwel alle hermeneutisch gerichte literatuurwetenschappers hebben dit probleem onderkend en er een of andere omschrijving van proberen te geven, meestal in de vorm van een wezensdefinitie van literatuur (poëzie). Dilthey met zijn 'Erlebnis', Croce met zijn 'intuizione-espressione', Blackmur met 'gesture', Brooks met 'experience': allen doelen zij op een 'eigenschap' van literatuur, die een bijzondere wijze van lezen veroorzaakt. Maar meestal hebben deze hermeneutici een volgende stap gedaan, namelijk: een interpretatie opstellen vanuit de gedachte dat de ervaring door bijzondere beschrijvingsvormen reproduceerbaar is. Maar dat ontneemt er nu juist het belevingsaspekt aan.

De interpretatie wordt pas mogelijk als de ervaring 'stilgezet' wordt, als de stroom van het lezen afbreekt. De interpreet kan niet veel meer doen dan de, veronderstelde, teksteigenschappen aanwijzen die hij aansprakelijk acht voor de (niet beschrijfbare) ervaring. Interpreteren is eerder 'wijzen' dan 'verklaren'. En zelfs bij deze formulering doet men er verstandig aan, in het oog te houden dat een interpreet lang niet alles wat hij 'privé' ziet zal proberen mee te delen. Als lezer heeft hij immers een veel grotere vrijheid bij de inzet van idiomen dan als diskussiërende interpreet; in die laatste funktie moet hij anderen overtuigen en niet alleen zichzelf.

Dit 'wijs'-karakter van de interpretatie heeft niet ten gevolge, dat iedere vorm van argumentatie opgegeven wordt. Om te beginnen zijn er feitelijke vaststellingen over een tekst te doen, waarmee alle lezers het eens zullen zijn, maar die behoren eigenlijk niet tot de kommunikatie doch tot de voorwaarden daartoe. Wij spreken pas van een talige kommunikatie-situatie wanneer semantische invullingen plaats vinden, vooral via het gebruik van idiomen. De interpreet zal daarom proberen, de door hem ingezette idiomen ook voor zijn lezers overtuigend te maken, zodat zij zijn leeswijze kunnen overnemen.

Dat kan hij doen door het dwingende karakter ervan te betogen. Waar wij bijvoorbeeld bij lezersbevraging konstateren (ik beroep mij weer op de Lucebert-diskussie) dat de één een bijbel-idioom inzet, de ander een prenataal, kan de interpreet op grond van de aanvaarding van bepaalde psychoanalytische theorieën het laatste noodzakelijk noemen. Dat is geen wetenschappelijke handeling, want het aangevoerde argument is niet feitelijk maar interpretatief. Een detail wordt op een bepaalde wijze geïnterpreteerd omdat de psychoanalytische filosofie in het algemeen, en

een bepaalde uitwerking ervan in het bijzonder, als *waar* aanvaard wordt. De inzet van een idioom is dan hetzelfde als het gebruik van een 'kode' waarmee een tekst 'ontcijferd' wordt. Het gedicht 'gaat over' de prenatale staat.

Omdat de psychoanalytische filosofie niet door iedereen als een korrekte voorstelling van de wereld beschouwd hoeft te worden, terwijl toch de beschrijvingstaal die een bepaalde branche ervan heeft opgeleverd door iedereen herkend kan worden, bijvoorbeeld bij Lucebert[163], kies ik voor een niet-dwingende, maar in mijn ogen heel plausibele, inzet van het prenatale idioom.

Argumenten, ontleend aan de veronderstelde specifieke psychische gesteldheid van de *auteur*, zijn nog meer afhankelijk van een aanvaarding van psychoanalytische denkbeelden, die weliswaar meestal als 'theorieën' gepresenteerd worden maar dat zeker niet zijn in de empirische zin. Door hun volstrekte afhankelijkheid van de onderliggende filosofie en door de willekeurigheid van de observatieprocedures (die een tegengestelde interpretatie van dezelfde waarneming toestaan), kunnen zij niet anders dan spekulatief genoemd worden.

Als men nagaat hoe in andere gevallen interpreten de *noodzakelijke* keuze van een bepaald interpretatief instrumentarium verdedigen, blijkt dat verrassend parallel te lopen aan de inzet van een psychoanalytisch idioom. Staiger raakt niet toevallig in debat met Heidegger, en hun Mörike-diskussie is er geheel en al één over filosofische vragen, waarbij beiden zich beroepen op Mörikes wereldbeeld. Spitzer beschrijft de details van Du Bellay's 'idee-sonnet' geheel in het licht van onbewezen vooronderstellingen omtrent de psychologische werking van, veronderstelde, intonatiepatronen, en rechtvaardigt de daaruit resulterende detail-interpretaties wederzijds, met uiteindelijk een 'totaal-interpretatie' waarvoor een beroep gedaan wordt op het, veronderstelde, platoonschristelijke karakter van Du Bellay's wereldbeschouwing. Brooks gaat in zijn gedetailleerde *Waste Land*-analyse, voor de vaststelling van heel specifieke zinskonstrukties evenzeer als voor een weergave van de thematiek van het hele gedicht, uit van de poëzieopvatting van de 'irony' (een filosofie), en deze keuze rechtvaardigt hij met een beroep op de ideeën over poëzie, plus een daaruit voortvloeiende 'basic method', die Eliot zelf zou huldigen.

163 *Kan*, maar slechts heel zelden *moet.* Dàt mag alleen gesteld worden voor wendingen, waarin woorden als 'embryo' en 'uteraal' voorkomen; op alle andere plaatsen is sprake van de herkenning van psychoanalytische *beschrijvingen*, waar men natuurlijk wel eerder aan gaat denken door die expliciete vermeldingen (en ook door externe gegevens als de Aafjes-brief).

Dit zijn allemaal voorbeelden van interpreten die, misschien niet altijd in theorie maar zeker in de praktijk, uitgaan van het streven naar een juiste, of op zijn minst optimale, interpretatie.[164] Velen zijn natuurlijk voorzichtiger, en gaan niet verder dan een betoog waarin zij verdedigen dat een bepaalde leeswijze redelijk te funderen is, d.w.z. dat de keuze voor een specificeerbaar alsof-kader en voor de inzet van beschrijfbare idiomen op akceptabele wijze beargumenteerd kan worden. Zij zullen de door hen aangevoerde argumenten lang niet allemaal als feitelijk beschouwen, maar vaak als plausibele interpretaties.

En daarmee heb ik, op grond van het verschil in type argumentatie dat ik hiervoor signaleerde, het interpretenvoorstel bij de literaire kritiek ingelijfd. Alleen dan als bepaalde semantische invullingen gezien worden als onvermijdelijk, en dus feitelijk, kan een interpretatie gezien worden als wetenschappelijk. Maar die verdediging van de onontkoombaarheid van een interpretatieve beslissing is per se afhankelijk van, bijvoorbeeld filosofische, keuzen. De interpreet kan zijn filosofie omschrijven, en daarmee zijn voorstel voor anderen toegankelijker maken; maar als deze die filosofie niet delen, zullen zij de interpretatie misschien interessant vinden, of zelfs binnen de vooronderstellingen plausibel, doch niet wetenschappelijk geldig. Slechts wanneer de filosofische kaders heel algemeen aanvaard worden, maken zij uitspraken mogelijk die eveneens algemeen als wetenschappelijk geldig aanvaard worden. Een interpretatie kan misschien voor een interpreet en zijn geestverwanten wetenschappelijk zijn, voor het forum is zij nooit meer dan een geloofwaardig beargumenteerd leesvoorstel. Eventuele strijdigheid met feiten van het objekt kan maar gedeeltelijk in diskussie komen, omdat de meeste ‘feiten’ niet intersubjektief als zodanig aanvaard worden. De vraag of een interpretatie in strijd zou kunnen komen met andere, door het forum reeds als geldig aanvaarde, algemene of singuliere uitspraken kan, bij de op een unieke stand van zaken gerichte beschrijving die een interpretatie is, niet op een strikte wijze in diskussie komen. Hoogstens kan het probleem opgeworpen worden of een interpretatie strijdig is met andere interpretatieve bevindingen, bijvoorbeeld of twee interpretaties van één werk, of ook wel de interpretaties van twee werken van één schrijver, elkaar ‘tegenspreken’. En daarvoor zijn moeilijk ‘harde’ normen te vinden, al wordt het tegengestelde gesuggereerd bij de aanname van een samenhangend wereldbeeld of een koherente poetica, zoals dat gebeurt

164 Staiger bijv. laat theoretisch meer dan één interpretatie toe, maar in zijn diskussie met Heidegger meent hij wel degelijk dat de ander ongelijk heeft; Spitzer, Brooks, en vrijwel alle Freudianen, streven een ware interpretatie na, een wetenschappelijk ware zelfs.

bij de bovenvermelde intentionele rechtvaardigingen van Staiger, Heidegger, Spitzer, Brooks.[165] Wanneer ik het empirisch-wetenschappelijke karakter van literaire interpretaties ontken, is dat dus niet omdat ik meen dat de strijdigheid met andere feiten of theorieën vaststaat, maar juist omdat die eventuele strijdigheid zelden feitelijk vastgesteld kan worden.

Er is geen uitweg: de interpretatie is in het overgrote deel van haar vaststellingen (alsof-kader, detailinterpretaties op grond van idiomen, totaalinterpretatie op grond van tekstuele interrelaties) niet tot een empirisch-wetenschappelijke activiteit te maken. Men kan wel min of meer strenge procedures afspreken, maar empirische toetsing[166] behoort niet tot de mogelijkheden. Heel kort: de tekstinterpretatie binnen de literatuurwetenschap, oftewel: de hermeneutische tak van de literatuurwetenschap, ligt methodologisch dichter bij de literaire kritiek dan bij de empirische literatuurwetenschap.

En desondanks *binnen* de literatuurwetenschap? Inderdaad. Ik heb niet voor niets steeds zo nadrukkelijk gesteld dat ik het over *empirische* literatuurwetenschap had. Dat impliceert dat er ook andere vormen zijn, of liever dat impliceert dat 'wetenschap' op verschillende wijzen omschreven kan worden, al naar het domein waartegen men haar afzet. Stelt men wetenschap tegenover filosofie, dan ligt de nadruk op de gerichtheid naar de waarneembare werkelijkheid, en op de praktische doelstelling van beschrijving en verklaring daarvan. Maar als men de literatuurwetenschap tegenover de literaire kritiek stelt, is dàt geen onderscheidend kenmerk. Dan gaat het veeleer om de wijze waarop met de gegevens van de werkelijkheid omgegaan wordt. De literaire criticus kan zich zonder voorbehoud een persuasieve strategie permitteren bij het overdragen van zijn zienswijzen en oordelen, en als hij in opvallende

165 De 'historische' interpretatie vormt op het eerste oog een wetenschappelijk minder problematisch geval omdat het mogelijk lijkt, deze geheel te beperken tot een beschrijving van de tekst op grond van een welbepaalde persoonlijke of kollektieve poëtica. Bij nauwkeuriger beschouwing is er echter ook in dit geval sprake van niet-feitelijke vaststellingen: de interpretatieve beschrijvingen van een tekst en die van een poëtica worden aaneengekoppeld. Ook bij historische objekten is sprake van, min of meer overtuigende, beeldvorming, dus van de beargumenteerde uitwisseling van voorstellingen van een (gedeeltelijk niet meer presente) werkelijkheid. Wat uiteraard opnieuw niet wil zeggen dat ieder beeld van het verleden even waardevol is, als het maar de 'feiten' intakt laat.

166 Voor alle zekerheid nog één keer: toetsing *van de interpretatieve beslissingen zelf*; de als ondersteuning aangevoerde waarnemingen kunnen wel degelijk faktisch en empirisch toetsbaar zijn.

mate gebruik maakt van feitelijke observaties is dat eveneens om strategische redenen. De wetenschap moet haar keuzen ten allen tijde rationeel rechtvaardigen. Dat kan zij doen op de manier van de empirische wetenschap (via feitenkontrole en systematiek) en dan is het verschil met de kritiek principieel, maar het kan ook op de wijze van de hermeneutiek: door inzet van filosofische principes, die zelf niet rationeel hoeven te zijn. In het laatste geval onderscheidt de wetenschap zich vooral van de kritiek doordat zij de kaarten (meer) op tafel legt. Filosofische vooronderstellingen, poëtikale keuzen en dergelijke moeten worden omschreven, de relaties tussen vooronderstellingen en feitelijke observaties enerzijds en interpretatieve beslissingen anderzijds worden expliciet aangebracht. Gebeurt dat niet, dan ligt de interpretatie inderdaad buiten het wetenschappelijke domein.

Hermeneutische operaties en fasen zijn in vrijwel alle literatuurwetenschappelijke aktiviteiten aan te wijzen, ook als deze voor het overige gericht zijn op een empirische vraagstelling. Het 'puurst', van empirisch standpunt, zijn nog externe benaderingen (bijvoorbeeld die van het lezersgedrag), al zijn de allereerste stappen, zoals de beslissing dat het gaat om een *literatuur*-wetenschappelijk probleem, ook daar niet goed denkbaar zonder filosofische aannamen.[167]

Theoretisch is deze positie misschien verwarrend, omdat de heldere scheidslijn tussen wetenschap en niet-wetenschap opgeheven wordt. Maar praktisch lijkt mij een relativerende opvatting van wetenschap noodzakelijk, als men de stand van zaken *van dit moment* adekwaat wil weergeven, de bevindingen *uit het verleden* in een of andere vorm beschikbaar wil houden, en de *toekomst* niet wil blokkeren door bestaande onderscheidingen (van de zijde van anti-theoretici ten onrechte gebagatelliseerd) te verabsoluteren tot normen en verbodsbepalingen. Mijn opvatting over de relatie (literatuur)filosofie - literaire kritiek - hermeneutiek - empirische literatuurwetenschap is vooral door dergelijke pragmatische overwegingen ingegeven. Men kan het komplex beschrijven als een continuum met een paar scherp geprofileerde momenten en duidelijke uiteinden, of, wanneer men een andere metafoor verkiest, als een netwerk van domeinen met ieder een kern en ertussen vloeiende overgangen, een netwerk dat zelf weer geplaatst kan worden in het bredere verband van andere kulturele en sociale handelingsgebieden.

167 Men zou kunnen denken, dat het mogelijk is om *alleen* de beslissingen van proefpersonen te bekijken, maar of die beslissingen relevant zijn voor de vraagstelling blijft afhankelijk van aannamen van de kultuurgemeenschap waarbinnen de onderzoeker zich bevindt.

Wat de besproken groep aktiviteiten onderling aan elkaar bindt, is dat zij op uiteenlopende wijzen *kennis* van het proces 'literatuur' nastreven.

5

Ik heb aannemelijk proberen te maken dat in de praktijk de literatuurwetenschap, zoals die aan de universiteit bedreven wordt, niet één aktiviteit is maar een grote veelvormigheid vertoont. Het is niet gewenst, in die situatie 'zuiverend' in te grijpen, in die zin dat er een scheiding tussen echte wetenschap en pseudo-wetenschap aangebracht zou worden, en alleen de van een speciale ijk voorziene bezigheden een paspoort voor de universiteit zouden krijgen. Daarvoor beïnvloeden zij elkaar wederzijds te veel en die wisselwerking is naar mijn overtuiging vruchtbaar.

Wel is het noodzakelijk, dat de verschillen tussen die aktiviteiten preciezer geanalyseerd worden, en vooral dat zij duidelijker tot uitdrukking gebracht worden in de organisatie van het universitaire onderzoek en onderwijs. De opvatting overheerst, dat literatuurwetenschap zo dicht mogelijk bij een empirisch ideaal gebracht moet worden, maar dat men daarbij in de praktijk op grenzen stuit. Dat lijkt mij een onjuiste voorstelling van zaken, die leidt tot een verwatering van alle soorten, maar vooral van het empirische, onderzoek, en daaruit vloeien weer frustrerende methodologische botsingen voort. De literatuurwetenschappers streven niet allemaal voortdurend naar empirische 'zuiverheid'. De één baseert zijn benadering meer op niet-empirische handelingen dan de ander, maar er is vrijwel niemand bij wie in het geheel geen interrelatie optreedt.

Ik sprak tot nu toe over de kondities waaronder de 'veldonderzoekers' werken. Voor de theoreticus betekent dit, dat hij dient te onderzoeken wat het specifieke karakter van de verschillende domeinen van kennisoverdracht is, en hoe zij zich onderling verhouden. Dat heb ik, aan de hand van 'veld-demonstraties', in dit boek proberen mogelijk te maken. Aan het eind van mijn betoog wil ik de theoretische gevolgtrekkingen uit mijn analyse en uit mijn positiekeuze (want ook op dit plan is niet alles empirisch te houden maar spelen eigen normerende beslissingen een rol), systematisch bijeenbrengen. Omdat ik daarbij niet in de laatste plaats denk aan de universiteit en haar doelstellingen, geef ik er de vorm aan van een programma, dat ten dele een rekapitulatie is van al eerder getrokken konklusies.

Om te beginnen zijn er aktiviteiten die voornamelijk op algemene vraagstellingen gericht zijn, andere die inzicht in afzonderlijke ver-

schijnselen nastreven. Dat het eerste de exklusieve opdracht van de Theoretische Literatuurwetenschap zou zijn (of van de Literatuurwetenschap tout court) en het tweede het gebied van de (onwetenschappelijke) interpretatie zou omvatten, is een beschrijving van de stand van zaken die ik, zoals duidelijk zal zijn, onjuist acht.

Algemene vragen staan centraal zowel in de literatuurfilosofie als in de empirische literatuurwetenschap. Literatuurfilosofie kan men omschrijven als: de reflektie op aard en doelstelling van de literatuur. Daarbij staan vragen centraal van dit type: wat is 'literatuur', welke waarden zijn in het geding als het om 'literatuur' gaat, wat voor soort inzichten draagt literatuur (of dragen subkategorieën van de literatuur) over? Dus: wat-vragen en is-antwoorden.

Met deze problemen heeft iedere literatuurwetenschapper te maken. De een zal meer geneigd zijn vanuit een normerend standpunt te formuleren, de ander zal zich vooral proberen te beperken tot een kritische beschrijving van bestaande en historische posities, - ik noem het niet voor niets een branche van de filosofie. Beide bezigheden lijken mij nuttig en nodig, de eerste (die men ontologisch of metafysisch kan noemen) om steeds opnieuw bespiegelend te reflekteren op *onze* houding tegenover de werkelijkheid, de tweede om beter inzicht te krijgen in de posities van anderen.

De term 'houding' brengt de eerste vorm van filosoferen in de buurt van de literaire kritiek, die ik immers ook omschreven heb als het overdragen van een attitude tegenover bepaalde (of alle) als literatuur beschouwde objekten. Het verschil ligt vooral in de nadruk op singuliere verschijnselen bij de criticus, die bij de filosoof afwezig is. Maar voorzover de kritiek zich met de algemene aspecten van het verschijnsel literatuur bezig houdt, kan men het een vorm van 'alledaags' filsoferen noemen. Sommige critici hebben dan ook substantiële bijdragen aan de literatuurfilosofie geleverd; sterker: nieuwe literair-filosofische inzichten worden vaak het eerst zichtbaar in de literaire kritiek, en pas daarna in de literatuurwetenschap. Het strukturalisme is daarvan, meenik, een voorbeeld, al kan men al spoedig een wisselwerking tussen kritiek en wetenschap waarnemen.

De tweede interesse, te weten die in reële houdingen van anderen, stelt de filosofie overwegend in een externe positie[168]; deze vorm van filosofe-

168 Met extern bedoel ik nog steeds: vanuit een positie buiten de kommunikatie-situatie. Men spreekt in dat verband vaak van meta-uitspraken, maar omdat ik die term al gebruikt heb voor alle uitspraken over 'literatuur' valt zij slechts gedeeltelijk samen met 'extern'.

ren grenst dan ook aan de empirische literatuurwetenschap, die uitsluitend uitspraken vanuit een externe benadering nastreeft. De empirische literatuurwetenschap stelt namelijk vragen als: wat noemt wie onder welke omstandigheden 'literatuur', zijn er specifieke leeswijzen verbonden aan de literariteitsbeslissing, in hoeverre mogen 'lezen' en 'interpreteren' op één lijn gesteld worden, welke waarden kent een bepaalde literatuur-gebruiker toe aan teksten die hij 'literatuur' noemt, en op welke gronden? Kort gezegd: de empirische literatuurwetenschap bestudeert vragen naar het 'literaire' gedrag van deelnemers aan een bepaalde kultuur, hoe-vragen met zo-antwoorden. Zij heeft als naaste buren de andere gedragswetenschappen, zoals linguistiek, sociologie, psychologie, geschiedschrijving en massakommunikatie, die overigens ook niet in alle geledingen empirisch zijn, zoals ik voor de psychologie hoop duidelijk gemaakt te hebben.[169]

Traditioneel is de bestudering van afzonderlijke teksten één van de meest beoefende vormen van literatuurwetenschap. Onvermijdelijk stelt de onderzoeker zich hierbij op binnen de kommunikatieve situatie; hij is een variant van die omvangrijke groep uiteenlopende posities die men onder de noemer 'lezer' samenvat. Ik noem deze aktiviteit, voor zover zij binnen de wetenschap geplaatst kan worden, hermeneutiek, maar wil daarmee weer niet suggereren dat het om een reeks uniforme handelingen gaat. Uitspraken over separate teksten, singuliere uitspraken heb ik ze genoemd, kunnen gedeeltelijk feitelijk en toetsbaar zijn (dus niet afhankelijk van het subjekt), en in diskussies over hermeneutische voorstellen spelen dat soort waarnemingen inderdaad een grote rol.[170] Maar kenmerkender voor de hermeneutiek is het soort uitspraken dat men onder de term 'interpretatief' kan vangen. Interpretatieve uitspraken zijn niet-empirisch, het zijn voorstellen tot betekenistoekenning.

Natuurlijk kunnen zij wel beargumenteerd worden; de vorm van de argumenten bepaalt zelfs de wetenschappelijke aanvaardbaarheid van de

169 Om dit konkluderende betoog niet een te fijn vertakte vorm te geven, plaats ik de volgende opmerking in de marge: Als gesproken wordt over de grens tussen deskriptieve filosofie (die men nu eens een vorm van taalanalyse dan weer een onderdeel van de kultuurgeschiedschrijving kan noemen) en empirische wetenschap, moet weer niet uit het oog verloren worden dat deze meer of minder scherp gemarkeerd kan zijn. De op beschrijving en analyse van historische posities gerichte filosofie, kan empirisch opgezet zijn, zelfs in die mate dat de grens wegvalt, en men een wetenschappelijke filosofie krijgt. Bij de taal-analytische filosofie is dat nog duidelijker het geval, of althans het doel.

170 Het gaat hier om dat wat vaak bij voorkeur het objekt van een 'analyse' (tegenover 'interpretatie') genoemd wordt. Gomperts spreekt van 'minimale interpretatie' (Gomperts 79).

voorstellen. Hoewel niet-feitelijke vooronderstellingen en keuzen een beslissende rol spelen in interpretaties, is het mogelijk om 1. de feiten die geïnterpreteerd worden wetenschappelijk te beschrijven (dat is het empirische aspekt), 2. de gronden waarop de betekenis toegekend wordt te expliciteren, wat men kan omschrijven als: het specificeren van de waarnemingskondities die de observaties voor diskussie toegankelijk maken. De vraag of die kondities aanvaardbaar zijn, hangt af van de denkbeelden over literatuur, en over andere aspekten van de werkelijkheid, die binnen een groep onderzoekers heersen of mogelijk geacht worden.

Er is dus wel sprake van diskussie, maar het debat kan vaak niet beslecht worden, omdat de voorafgaande aannamen niet gelijk zijn. De diskussie zal daarom vaak uitlopen op de vaststelling dat er verschillende mogelijke posities zijn, waarvan men alleen kan eisen dat zij duidelijk geformuleerd worden. Intersubjektiviteit betekent in dergelijke gedachtenwisselingen: het zoveel mogelijk toegankelijk maken voor anderen van uiteindelijk subjektieve posities. Het akkoord dat gesloten wordt, berust op de aanvaarding van de mogelijkheid, niet de noodzakelijkheid, van de uiteengezette zienswijze. Soms is er, zelfs bij heel gedurfde interpretaties, sprake van een consensus; dat is het geval bij kollektieve aanvaarding van de filosofische aannamen en andere vooronderstellingen, waarop die keuzen gebaseerd zijn.

De hermeneutiek omvat een zeer omvangrijk gedeelte van de twintigste-eeuwse literatuurwetenschap. Wanneer men zich niet alleen door woorden laat leiden, kan men vaststellen dat bijvoorbeeld de nieuwe rhetorica, de narratologie en de vele andere instrumentele voorstellen (‘theorieën’), tot de hermeneutiek gerekend kunnen worden, zowel in hun beschrijvende/interpreterende aspekten als voorzover zij op die aktiviteit reflekteren.[171]

Dat de hermeneutiek als direkte buurman de literaire kritiek heeft, heb ik al omstandig betoogd. Ik heb zelfs gesproken van ‘literaire kritiek binnen de literatuurwetenschap’, maar dat houdt het risiko in dat het verschil tussen wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke ‘kritiek’ verdoezeld wordt. Het lijkt mij nuttig om het onderscheid te blijven markeren, in de eerste plaats in het belang van de literaire kritiek, en

171 Ik reken dus zowel de interpretatieve ‘aktie’ als de interpretatie-leer tot de hermeneutiek, omdat zij m.i. onscheidbaar zijn. Dat de (neo)hermeneutiek een bloeiende branche mag heten, bewijst de sterk toegenomen belangstelling voor de filosoof Paul Ricoeur, die (dit terzijde) blijkens zijn standaardwerk *De l'interprétation* ook de psychoanalyse binnen de hermeneutische diskussie trekt.

langs een omweg in dat van de wetenschap. Een te sterke nadruk op een mogelijke wetenschappelijkheid van literairkritische posities, zou namelijk de vrijheid van de literaire kritiek in gevaar brengen, om subjektieve posities in te nemen, en oordelen uit te spreken die niet zo goed zijn toe te lichten of aan een filosofie te verbinden. Het is een kwestie van voorkeur (van de criticus), èn van de ontwikkelingsfase van het hele komplex 'literatuur', of men dichter bij de wetenschap wil gaan staan (meer hermeneuticus wil worden) dan wel zich verder daarvan wil verwijderen. Vooral op momenten van vernieuwing, als door schrijvers tastend gezocht wordt naar nieuwe funkties voor de literatuur, dus als er sprake is van literatuuropvattingen in statu nascendi, zou de criticus gefrustreerd kunnen worden door de druk om zijn houding tegenover nieuwe objekten ten volle te verantwoorden.[172] Het kan zelfs zijn dat de criticus geen ander doel nastreeft met zijn voorstellen tot een leeswijze, dan het indirekt formuleren van een literatuuropvatting.

Voor de wetenschapper is het belang daarvan, dat hij onafhankelijke informatie krijgt over de aannamen en attitudes die binnen een spraakmakend gedeelte van het publiek van kracht zijn.[173] Daarom is het zijn belang dat de kritiek niet geheel gestuurd wordt door hermeneutische (of andere) wetenschappelijke denkbeelden en procedures. Voor de empirische literatuurwetenschap is de kritiek objekt, voor de hermeneutiek een buurman met andere levensgewoonten.

Tenslotte de universitaire organisatie. Op wetenschappelijke gronden onderscheidde ik literatuurfilosofie, empirisch onderzoek en hermeneutiek. Het zou veel misverstanden voorkomen als ook de universitaire literatuurstudie, veldwerk en theorie, langs die lijnen georganiseerd zou worden, in die zin dat deze drie vormen van literatuurbeschouwing (en daarnaast natuurlijk ook de hier buiten de diskussie gehouden literatuurgeschiedenis[174]) zowel ieder hun eigen plaats zouden krijgen als in hun

172 Daarover is al in 1937 een onthullende diskussie gevoerd tussen Leavis als criticus en Wellek als theoreticus ('filosoof' zeggen de diskussianten zelf!). In Scrutiny V/4: 375-384 en VI/1: 59-70.

173 Deze aannamen en attitudes hoeven helemaal niet samen te vallen met die van 'gewone' lezers. Beide groepen, de 'beroepslezers' en de zich niet openbaar manifesterenden, kunnen, naast elkaar, objekt van onderzoek zijn voor de empiricus.

174 Ik beklemtoon nogmaals dat deze weglating van de problemen waarvoor de historische literatuurbeschouwing ons stelt, geenszins uit veronachtzaming voortkomt, maar uit de opinie dat, hoewel de vraagstelling ten dele parallel loopt aan de hier besproken studie van kontemporaine literatuur (ook bij de historische benaderingen spelen filosofische, hermeneutische en empirisch-wetenschappelijke beginselen naast en in verband met elkaar een rol, en ook daar is in de eerste plaats sprake van een subjekt-subjektrelatie), er zo fundamentele vragen bij rijzen, dat een afzonderlijke analyse noodzakelijk is.

onderlinge samenhang gepresenteerd worden. Daardoor wordt enerzijds inzicht in de huidige aktiviteiten bevorderd, anderzijds de band met het verleden intakt gehouden.

Dit standpunt is niet alleen het gevolg van een wetenschappelijke positiekeuze. Minstens evenzeer ligt aan de hier verdedigde opzet van de universitaire literatuurstudie een kultuuropvatting ten grondslag, die naar mijn oordeel in het onderwijs tot uitdrukking gebracht dient te worden.

Ik heb dit hele boek door het onderscheid volgehouden tussen beschrijving en interpretatie (samen: reflektie) enerzijds, ervaring van literatuur anderzijds, omdat ik meen dat de beleving (om Stutterheims andere term ook te gebruiken) *niet* rechtstreeks over te dragen is. Wel bezitten hermeneutiek en literaire kritiek een potentie die bij de empirische literatuurwetenschap veel minder sterk ontwikkeld is: soms zijn zij in staat, met hun voorstellen van leeswijzen ervaringen bij anderen los te maken, waaraan in onze kultuur grote waarde gehecht wordt. Deelname aan die kultuur is gedeeltelijk geblokkeerd als men die bijzondere belevingsvormen niet kent. De kennisname van hermeneutische benaderingen kan een werk, een oeuvre zelfs, ontsluiten door de 'majeutische' werking, de vroedvrouwen-funktie van interpretaties.

Dit standpunt wordt door sommigen 'elitair' genoemd, omdat niet iedereen aan dit onderdeel van het maatschappelijke spel deelneemt, of zelfs kan deelnemen. Ik heb een hekel aan dat woord, omdat het een kritische houding automatisch koppelt aan de verwerping van een bepaalde vorm van kultureel gedrag, alleen omdat daarmee autoriteitsposities gerechtvaardigd *kunnen* worden. Men kan in gemoede de vraag stellen of niet eerder de afscherming van kultuurverschijnselen het onderwijs, op school en universiteit, tot een elitaire onderneming maakt, dan de openlijke omgang ermee. In hermeneutische diskussies worden docent en student gedwongen, de eigen posities helder te bepalen, en de mogelijkheden en begrenzingen van de eigen talenten, die beide realiteiten zijn, te verkennen. Op die wijze kan de universiteit, naast andere maatschappelijke instituten zoals de literaire kritiek, één van haar oudste taken vervullen, namelijk die van diskussieplatform te zijn over kultuurwaarden. Dat dit van onschatbaar belang is voor de sociale funktie en de overlevingskansen van de universitaire literatuurstudie, kan ik niet aantonen. Het is weer eerder een keuze dan een wetenschappelijke stelling.

Bijlage I
Enkele poëtikale uitspraken van bekende dichters

Karel van de Woestijne: ‘- heeft hij [de dichter] 't baren gekend van wat hij heeft ondergaan of genoten in zijne zinnen: de mijne zullen hem begrijpen; zijn beeldengang wekt beelden in mijn hart en in 't geheugen mijner vroegere driften; ik word een beter mensch, want hij leert me nauwer in mij den pols-slag van mijn menschelijkheid te horen. - En gaat zijn sensueel onder-vinden zoo hoog, dat hij ziet en vreest een God; dat hij ontdekt met schroom, uit eigen onder-grond, eene natuur-wet; dat hij zich nader vindt bij de al-voedster Aarde en nederiger bij de al-schepper Leven; dat hij “de nieuwe Adam”, op-borrelen voelt de diepste bronnen van zijn ik-heid uit zijn eigen zijn’ (*Verzameld werk IV*: 627).

Roland Holst, een vrij willekeurige greep uit een ongekende hoeveelheid mogelijke citaten: ‘Het hunkeren naar een staat van leven, die met onmiddellijke zielskracht - als heil of als onheil, stralend of verduisterend - in de wereld doorbreekt, werd in de creatieve momenten ervaren als een ontembaar heimwee, naar wat eens - laten wij zeggen: in een hiervoormaals - werkelijkheid was. Die werkelijkheid bleek in zulke momenten dan nog te bestaan: de dingen in de kamer stonden beschenen in het licht van een uur, waar geen klok mee te maken had. [...]

Het verlangen om, in de meest daartoe geëigende uren, het levend verband met die werkelijkheid te verhevigen, deed mij al lang geleden bepaalde hulpmiddelen aan de hand - merendeels zintuiglijke, die voor een ander van geen belang zijn; maar twee, die in veel dat ik schreef van beslissende waarde werden: de Spiegel en het Kristal. Ik vrees, dat ik ook hier niet te ver op in kan gaan. Laat ik volstaan met dit te zeggen: in den spiegel die geen geluid meer toelaat, ziet een mens zichzelf staan in een kamer en in een stilte, die zozeer die des doods is, dat hij in het beeld van die kamer zijn eigenst leven waarneemt als een herinnering (*Eigen achtergronden*, Roland Holst 83: 355-356).

De ‘zintuigen van de ziel’, horen en zien, raken met de drie andere ‘in tegenspraak’, ‘zodra het leven zich naar den enen of naar den anderen

kant gaat verhevigen. Want gebeurt dit naar den kant van de twee die der schoonheid zijn, dan wordt, als door een hoos, het leven door een vervoering opgenomen, waarin die anderen vergeten raken; en verhevigt het leven zich door die anderen, dan - als door een kolk - wordt hetzelfde wezen gegrepen door een genot, waarvan een diep en als voormenselijk tumult het horen en zien doet vergaan. Wil zich door die twee zinnen, die van de ziel kunnen zijn, het verlangen van het menselijk wezen naar een overzijde van den dood voltrekken?' (*Uit zelfbehoud*, 'De schoonheid en de zintuigen', Roland Holst 83: 292-293).

Paul van Ostaijen; 'Bij [de dichter] wordt het heimwee naar een vaderland dat uitgestrekter zou zijn dan dit der subjektieve werkelijkheid die alleen ons is gegeven, vermenigvuldigd door de kennis om de onmogelijkheid der volmaakte veruiterliking van dit subjektieve. [...] Een gedicht is nooit zo gaaf als wel een zoogdier is met eindelik definitief doorgebeten navel [sic]'.

'Et voilà: Uit het heimwee naar een vaderland van het volmaakte weten, en uit het besef om de ijdelheid van elk menselike pogen daarheen, uit dezelfde dubbele oorzaak van verlangen en machteloosheid die wekster is van het gebed, spruit de poëzie' ('Gebruiksaanwijzing der lyriek', Van Ostaijen 77: 373).

Van Ostaijen spreekt trouwens voortdurend over wat ik de 'poëtische sensatie' heb genoemd, misschien meer dan enige andere dichter in de Nederlandse taal.

Het beeld van herinnering aan, verlangen naar een 'vaderland' komt zeer frekwent voor, bij heel uiteenlopende dichters en critici. In hoofdstuk I lazen wij al hoe Du Perron spreekt van 'een verloren wereld', 'een wonderland'. Heel onomwonden komen wij het 'voorgeboortelijke' bij Van Eyck tegen, in zijn door Marsman zo gewaardeerde *Over leven en dood in de poëzie*:

'De vorm waarin iedere waarachtige vrome het als een stille diepe kern van zielsgevoel in zich draagt, die van heimwee naar het vaderland [letterlijk = Van Ostaijen!] is geen andere, kan geen andere zijn, dan die van de dichters: de droom, daar hun drift het aanschouwbare wil, van een verloren paradijs dat achter hun rug [!] aan de kim nog naglanst, soms aanschouwd als zij omzien. Verder terug reikt die droom, dóor die droom de ziel, bij anderen: naar voorgeboortelijk geluk, in de menselijke staat der ziel aan de onmiddellijke ervaring onttrokken, maar in ogenblikken van bijzondere aandacht, niet zonder smart meest, herinnerd'. Volgt een citaat uit Plato's *Phaedrus*, die onuitputtelijke bron.

Daarna worden enkele dichters genoemd en Baudelaire geciteerd, waar hij Poe aanhaalt: 'C'est à la fois par la poésie et *à travers* la poésie, par et *à*

travers la musique, que l'âme entrevoit les splendeurs situées derrière le tombeau; et quand un poëme exquis amène les larmes au bord des yeux, ces larmes ne sont pas la preuve d'un excès de jouissance, elles sont bien plutôt le témoignage d'une melancolie irritée, d'une postulation des nerfs, d'une nature exilée dans l'imparfait et qui voudrait s'emparer immédiatement, sur cette terre même, d'un paradis révélé' (Van Eyck 62: 400-401).

Als ik dàt lees, zie ik dat ik in hoofdstuk I Plato niet ten onrechte noemde en dat ik bij Baudelaire wèl ten onrechte aarzelde.

Bijlage II
Robert Müller en Sigmund Freud

Zolang er geen expliciet bewijsmateriaal op tafel ligt, blijft invloed van Freud op een schrijver als Robert Müller hoogstens een redelijk aanvaardbare *hypothese.* Hoe voorzichtig men moet blijven met konklusies op grond van, zelfs de meest frappante, overeenkomsten bewijst het volgende. Ik heb de - in verschillende variaties voorkomende - vaststelling in *Tropen* geciteerd: 'All dies hatte ich schon einmal erlebt', 'ich bin doch dagewesen' (18). Deze wending komt vrijwel letterlijk ook bij Freud voor, in een verband dat van Brandlbergers eenmalige ervaring plotseling een algemene, repetente situatie maakt: 'Dieses Unheimliche ist aber der Eingang zur alten Heimat des Menschenkindes, zur Örtlichkeit, in der jeder und einmal zuerst geweilt hat. "Liebe ist Heimweh", behauptet ein Scherzwort, und wenn der Träumer von einer Örtlichkeit oder Landschaft noch im Traume denkt: Das ist mir bekannt, da war ich schon einmal, so darf die Deutung dafür das Genitale oder den Leib der Mutter einsetzen. Das Unheimliche ist also auch in diesem Falle das ehemals Heimische, Allvertraute' (Freud 63: 75). Daar hebben wij, zou men kunnen denken, de bron van Müllers 'Vergleich zwischen der sich aufdrängenden Natur und dem Geheimnis der Mütter' (*Tropen*: 28)! Zelfs het woord 'unheimlich' ontmoeten wij bij hem...

Men zou het kunnen denken, als niet het beroemde essay van Freud waaruit ik citeerde, 'Das Unheimliche', uit 1919 (*Imago* V) stamde. Aan de andere kant, wie *Traumdeutung* gelezen heeft, in de 2de of 3de druk bijvoorbeeld (misschien Robert Müller wel), is daar in verkorte vorm dezelfde uitspraak reeds tegengekomen, al ligt de nadruk die Freud legt op de genitaliën van de moeder niet helemaal in hetzelfde vlak als Müllers herinnering aan de foetale staat. De kontekst van het citaat uit 'Das Unheimliche' brengt juist de latere formulering dichter bij de voorstelling van Müller. Moeten wij dan de omgekeerde konklusie trekken, en zeggen: Freud heeft Müllers treffende woordkeuze geparafraseerd en daarbij diens visie bijgesteld, en in een generaliserend verband geplaatst? Dat hij *Tropen* gelezen zou hebben, kan niemand verbazen die weet hoe zijn boekenkast er uitzag, maar bewijzen laat ook dit zich niet.

Mogelijk is dit één van die vele gevallen dat de wetenschapper Freud zijn ideeën ontwikkelde in een konstante dialoog met scheppende kunstenaars; maar ook kan het een geval van parallele ontwikkeling (binnen één kulturele gemeenschap) zijn. Beide veronderstellingen vinden steun in Freuds andere uitingen; een keuze is daarom niet eens zo heel erg nodig. Ik wil dan ook niet meer uit deze overeenkomst, koïncidentie of niet, halen dan de vaststelling dat de psychoanalytische theorie een vervlechting met kreatieve beeldvorming toont die van de vraag: wat was eerst? niet zelden een kip-en-ei probleem maakt.

Literatuuropgave

Bazlen, Roberto, 'Tre Lettere'. In: *Adelphiana 1971.* Milano 1971.
Beutin, Wolfgang (Hrsg.), *Literatur und Psychoanalyse. Ansätze zu einer psychoanalytischen Textinterpretation.* München 1972.
Bodkin, Maud, *Archetypal Patterns in Poetry.* London (OUP) 1963.
Braak, Menno ter, *Verzameld werk I en VI.* Amsterdam 1950.
Brems, Hugo, *Lichamelijkheid in de experimentele poëzie.* Hasselt, 1976.
Brenan, Gerald, *St. John of the Cross; His Life and Poetry.* Cambridge 1973.
Broad, C.D., 'Critical and Speculative Philosophy'. In: J.H. Muirhead (Ed.), *Contemporary British Philosophy (First Series).* London/New York 1924.
Buddingh', C., *Eenvouds verlichte waters.* Utrecht [2]1977 ([1]1960).
Buddingh', G.P.F., 'De stenen stenen dieren dieren vogels vogels weg'. In: De Gids 134/1 (1971): 52-56.
Burke, Kenneth, *The Philosophy of Literary Form.* NY (Vintage) 1957.
Cameron, Norman, *Personality Development and Psychopathology.* Boston 1963.
Carotenuto, Aldo, *Jung e la cultura italiana.* Roma 1977.
Caspel, P.J.J. van, *Experimenten op Experimentelen.* A'dam 1955.
Casey, John, *The Language of Criticism.* London 1966.
Cohen, Jean, 'Théorie de la figure'. In: Communications 1970, no. 6 (*Recherches Rhétoriques*). Paris 1970.
Cornets de Groot, R., *Met de gnostische lamp; krimi-essay over de dichtkunst van Lucebert.* Den Haag 1979.
Eco, Umberto, *The Role of the Reader; Explorations in the Semiotics of Texts.* Bloomington/-London 1979.
Edel, Leon, *Literary Biography.* London 1957.
Empson, William, *Some Versions of the Pastoral.* Harmondsworth (Peregrine Books) 1966.
Eyck, P.N. van, *Verzameld werk 6.* A'dam 1952.
Ferenczi, Sandor, *Sex in Psycho-analysis* (transl. E. Jones). New York (Dover) 1956.
Freud, Sigmund, *Abriss der Psychoanalyse; Das Unbehagen in der Kultur.* FaM/Hamburg (Fischer) [3]1955.
Freud, Sigmund, *Bildende Kunst und Literatur, Studienausgabe X.* FaM 1969.
Freud, Sigmund, *Gesammelte Werke II + III.* London 1948 (reprint van uitgave 1942).
Freud, Sigmund, *Gesammelte Werke X.* London 1949 (reprint van 1946).
Freud, Sigmund, *Das Unheimliche*; *Aufsätze zur literatur.* FaM. (Fischer) 1963.
Galliot, Jean le, *Psychanalyse et langages littéraires. Théorie et pratique.* Z. p. (Paris), z.j.
Gomperts, H.A., *Grandeur en misère van de literatuurwetenschap.* A'dam 1979.
Gorter, Herman, *Verzamelde lyriek tot 1905.* A'dam 1966.

Groeben, Norbert, *Literaturpsychologie. Literaturwissenschaft zwischen Hermeneutik und Empirie.* Stuttgart usw 1972.
Grunberger, Béla, *Narcissism; Psychoanalytical Essays* (transl. Joyce Diamanti). NY 1979.
Gruyter, W. Jos. (red.), *Primitief denken en beelden.* 's-Graveland 1942.
Hamelink, Jacques, *De droom van de poëzie.* A'dam 1978.
Hamelink, Jacques, *De eeuwige dag.* A'dam 1964.
Hamelink, Jacques, *Een koude onrust.* A'dam 1967.
Hamelink, Jacques, *Oudere gronden.* A'dam 1969.
Hartkamp, Martin, 'Identifikatie en isolement'. In: Maatstaf XIX (aug.-sept. 1971): 216-250.
Holland, Norman H., *The Dynamics of Literary Response.* NY 1968.
Holland, Norman H., *Poems in Persons. An Introduction to the Psychoanalysis of Literature.* NY 1973.
Huxley, Aldous, *The Doors of Perception.* London 1954.
Ihwe, Jens, 'On the Validation of Text-Grammars in the "Study of Literature"'. In: J.S. Petöfi and H. Rieser (Eds), *Studies in Text Grammar.* Dordrecht 1973.
Jones, Ernest, *Essays in Applied Psycho-analysis II.* London 1951.
Jones, Ernest, *The Life and Work of Sigmund Freud.* Harmondsworth (Penguin) 1964.
Jong, Martien J.G. de, 'Beeldspraak en apokoinou bij Lucebert'. In: De Gids 122/6 (juni 1959): 419-430.
Jung, C.G. *Psychologische Typen.* Zürich 1946.
Jung, C.G. 'Über das Phänomen des Geistes in Kunst und Wissenschaft'. In: *Gesammelte Werke XV.* Olten/Freiburg 1971.
Kamerbeek, J.-Jr., 'Le Titre de "La Condition humaine" dans sa perspective historique'. In: Le Français Moderne XXXVIII/4 (oct. 1970): 440-446.
Kamerbeek, J.-Jr., 'Vergleichende Deutung einer Epiphanie; Robert Müller - Marcel Proust'. In: A. v. Bormann (Hrsg.), *Wissen aus Erfahrung* (Festschrift Herman Meyer). Tübingen 1976: 682-693.
Kayser, Wolfgang, *Kleine deutsche Versschule.* Bern [13]1968.
Kreuzer, Helmut u Günter Helmes (Hrsgg.), *Expressionismus - Aktivismus - Exotismus; Studien zum literarischen Werk Robert Müllers (1887-1924).* Göttingen 1981.
Kris, Ernst, *Psychoanalytic Explorations in Art.* NY [2]1967.
Lao-Tse, zie: Tau-Te-Tsjing.
Lucebert, *de moerasruiter uit het paradijs.* A'dam 1982.
Lucebert, *Oogsten in de Dwaaltuin.* A'dam 1981.
Lucebert, 'Open brief aan Bertus Aafjes'. In: *Schrijversprentenboek 10, De beweging van vijftig.* A'dam 1965: 81.
Lucebert, *verzamelde gedichten*, 2 dln. A'dam 1974.
Marsman, H., *Verzameld werk.* A'dam 1960.
Mooij, Antoine, *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse.* Meppel [4]1979.
Mooij, J.J.A., 'The Nature and Function of Literary Theories'. In: Poetics Today I/1-2 (Autumn 1979): III-135.

Mooij, J.J.A., *Taal en verbeelding.* Assen 1981.
Mullahy, Patrick, *Oedipus. Myth and Complex.* NY (Evergreen) 1955.
Muschg, W.A., 'Psychoanalyse und Literatur-Wissenschaft'. In: *Pamphlet und Bekenntnis.* Olten 1968.
Newland, Constance A. *My Self and I.* London 1963.

Nijhoff, Martinus, *Verzameld werk, deel 1, 2 en 2**. Den Haag/Amsterdam 1954 en 1961.
Oliveira, H.U.J. d', 'Het limiet van het middenwit'. In: Merlyn I/2: 38-54.
Oliveira, H.U.J. d', *Vondsten en bevindingen.* A'dam 1967.
Ostaijen, Paul van, *Verzameld werk, Proza 2.* A'dam ^{2}1977.
Oversteegen, J.J., *Beperkingen.* Utrecht 1982.
Oversteegen, J.J., 'Marsman voor jong en oud', gevolgd door J.M. van der Steen, 'Last & Co: in woorden' en J.J. Oversteegen, 'Positief en negatief oordeel'. In: Raster I/1 en 3, april en oktober 1967.
Oversteegen, J.J., *De novembristen van Merlyn.* Utrecht 1983.
Oversteegen, J.J., 'Vestdijk en de objectiviteit'. In: Merlyn I/1 (jan. 1963): 1-22.
Oversteegen, J.J., *Vorm of vent.* Amsterdam ^{3}1970.
Oversteegen, J.J., 'De weg van het gedicht'. In: F.A.H. Berndsen en J.J.A. Mooij (red.), *Dit is de vreugd die langer duurt.* Groningen 1984: 137-149.
Pestsäule, *Die*, Zweite Folge Nr. 12, 1974-1975.
Perry, Menachim, 'Literary Dynamics: How the Order of a Text Creates Its Meanings'. In: Poetics Today I/1-2 (Autumn 1979): 35-64 + 311-361.
Rank, Otto, *Das Trauma der Geburt und seine Bedeutung für die Psychoanalyse.* Leipzig/Wien/Zürich 1924.
Reck, Andrew J., *Speculative Philosophy; A Study of Its Nature Types and Uses.* Albuquerque 1972.
Reif, Wolfgang, *Zivilisationsflucht und literarische Wunschträume. Der exotische Roman im ersten Viertel des 20. Jahrhundertes.* Stuttgart 1975.
Ricoeur, Paul, *De l'interprétation. Essai sur Freud.* Paris 1965.
Rodenko, Paul, 'De techniek van het sleutelgat'. In: Maatstaf III/11 (febr. 1956): 871-879.
Rodenko, Paul, *Tussen de regels.* Den Haag 1956 (a).
Roland Holst, A., *Proza I.* Amsterdam 1983.
Roos, Elis. de, 'Het "Orphische" vuur op het "Mantische" altaar'. In: Forum I (1932): 521-524.
San Juan, zie Gerald Brenan.
Sartre, Jean-Paul, *La Nausée.* Paris 1938 (geciteerd naar 93e édition, 1944).
Schmitz, P.F., *Kritiek en criteria. Menno ter Braak en het literaire waardeoordeel.* A'dam 1979.
Smulders, W.H.M., *De literaire misleiding in De donkere kamer van Damokles.* Utrecht 1983.
Stekel, Wilhelm, *The Interpretation of Dreams.* NY (Universal Libr.) 1962. (Geautoriseerde en aangevulde vertaling.)
Stekel, Wilhelm, *Die Sprache des Traumes.* Wiesbaden 1911.
Strelka, Joseph (Ed.), *Problems of Literary Evaluation. Yearbook of Comparative Criticism II.* Pennsylvania 1969.
Tau-Te-Tsjing, het boek van weg en deugd (vertaling J.J.C. Duyvendak). Arnhem 1950.
Trilling, Lionel, 'Freud and Literature'. In: *The Liberal Imagination.* London (Mercury) 1961: 34-57.

Vasalis, M., ‘Naar aanleiding van Atonaal’. Libertinage V/2 (maart/april 1952): 111-117.
Vos, Luk de, *Lucebert* (in de serie *Grote Ontmoetingen*). Nijmegen/Brugge 1977.
Verdaasdonk, H., ‘Conceptions of Literature as Frames?’. Poetics XI (1982): 87-104.
Vestdijk, S., *De toekomst der religie.* Arnhem 1947.
Walravens, J. *Waar is de eerste morgen?* Brussel ^{2}1960.
Walrecht, Aldert, ‘Ruimtevrees’. In: Raam nr 53 (febr. 1969): 4-20.

Watering, C.W. van de, ‘Eenvouds dubbele bodem’. In: Merlyn IV/5 (1966): 416-418.
Watering, C.W. van de, *Met de ogen dicht.* Muiderberg 1979.
Willemsen, Roger, ‘Die sentimentale Gesellschaft. Zur Begründung einer aktivistischen Literaturtheorie im Werk Robert Musils und Robert Müllers’. DVjs 1984/2: 289-316.